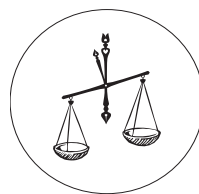

TARTALOM

- 3 A. Szabó Magda: Költői ajánlás és gyászbeszéd
- 6 Juhász Ferenc: Lektorai jelentés
(Tamási Áron összes színpadi műve)
- 13 Birton István gyászbeszéde Tamási Áron temetésén
- 17 André András: Hogy itt van mégis, hogy megölelne; A világ nyolcadik csodája;
Össze ez így nem mehet; Null-null; Át-áthív; Giovanni Segantini Úrnak,
minden Akaratos Nő, Rönk, Szán és Néma Hegy nevében – aligha kicsit is megkésve
- 22 Bánki Éva: Viharrózsa
- 26 Az egyén története
(Sándor Zoltán beszélgetése Bánki Évával)
- 32 Fenyvesi Ottó: Pár mondat a napsütésről; Egy sál illata; Azon az estén amikor átúsztam a Dunát;
Eurokrém kommandó
- 35 Jászberényi József: Padre nostro che sei nei cieli, sia santificato il tuo nome...;
Margit története; Időhurok
- 39 Simon Adri: Szaturáció; Csúcstámadás
- 42 Jávorszky Béla: Néhány mondat egy észti regényrészlet elé
- 43 Leelo Tungal: A gyermek elvtárs és a nagy emberek
- 52 Oláh András: lehet-e semleges; utazás; akkordok múlt időben
- 55 Lukács László: Mindennapi kenyereink krónikája
- 69 Konrad Sutarski: Miképp zsugorodtál össze világom
- 70 Kónya-Hamar Sándor: Állami magyar egyetemet!
- 74 Bognár Bulcsu: A minőségforradalom visszhangtalanságának okai
(Németh László elképzelése az 1945 utáni magyar közpolitikában)
- 89 Biernaczky Szilárd: Mit jelent az afrocentrikus látásmód?
- 109 Cseke Péter: Érték, erkölcs, közösség
(Jancsó Béla újrafelfedezése)
- 122 Taxner-Tóth Ernő: Szeretfalváról – szeretettel
(Gróf Bethlen Béla: Visszaemlékezéseim)

Borító: Jánosi Nikolett. E lapszámunk képei a 67. Vásárhelyi Őszi Tárlat anyagába nyújtanak betekintést.

A kiállítás megtekinthető 2021. augusztus 29-ig. © Tornyai János Múzeum | © Vásárhelyi Őszi Tárlat, 2020

A festmények és grafikák reprodukcióit Dömötör Mihály, a plastikák fotóit Csíkszentmihályi Márton készítette.

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MAGYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő: [Csoóri Sándor];
Főszerkesztő: Papp Endre; **Főmunkatárs:** Ágh István; **Szerkesztők:** Léka Géza, Nagy Gábor; **Képszerkesztő:** Isó M. Emese;
Nyelvi lektor: Rátkay Ildikó; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Tördelőszerkesztő:** Bagu László. **Felelős kiadó:** A Nemzeti Kulturális és Irodalomért Alapítvány elnöke. **Kiadó és szerkesztőség:** 1078 Budapest, Hernád utca 56/B, Tel.: (06-1) 237-0294;
Fax: (06-1) 237-0293; E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:** 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alapítvány támogatásával jelenik meg.
A Hitel folyóirat, könyvkiadás és rendezvények szakmai program megvalósítását 2021. évben a Magyar Művészeti Akadémia támogatja. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. **Előfizetési díj:** egy évre 6840 Ft, fél évre 3420 Ft. Nyomta és kötötte: Coradix Kft. HU ISSN 0238-9908. **E-mail:** Isó M. Emese (képszerkesztő), iso@hitelfolyoirat.hu; Kovács Nóra (szerkesztőségi titkár), szerk@hitelfolyoirat.hu; Léka Géza (vers), leka@hitelfolyoirat.hu; Nagy Gábor (kritika, próza), nagy@hitelfolyoirat.hu; Papp Endre (főszerkesztő), papp@hitelfolyoirat.hu.

Sípós Boglárka: Stefano Rotondo 01 (fametszet, papír, 200×150 cm, 2020)

Költői ajánlás és gyászbeszéd

Két Tamási Áron-dokumentum

Ötvenöt éve hunyt el Tamási Áron. 1966. június 2-án „a maga betűivel és kezével” írt végrendeletét tiszteletben tartva a Farkasréti temetőben dr. Brezanóczy Pál egri püspöki helynök végezte a temetési szertartást. A koporsónál többszázas tömegtől körülvéve az íróbarátok három generációja búcsúzott tőle: Féja Géza, a világot teremtő költőtől, közös ifjúságuk rügyes ágától és férfikoruktól, Juhász Ferenc szellemi bátyjától, a szó Fejedelmétől, akinek művét a világegyetemet benövő kristálylevelű óriásfaként láttatta, Galambos Lajos a fiatalok által tisztelt atyai jóbaráttól. Néhány nappal a budapesti végtisztesség után az utolsó kívánsága szerinti végső nyughelyre, a farkaslakai temetőbe indult koporsója.

Tamásira emlékezve két kevesek által ismert dokumentumot közlünk: Juhász Ferenc hatvan éve írott lektori jelentését Tamási Áron *Összes színpadi művéről*, illetve Birton István plébánosnak a farkaslakai temetésen elmondott gyászbeszédét.

A költő védőbeszéde (1961)

A Juhász Ferenc lektori jelentése nyomán napvilágot látott kétkötetes drámagyűjteményig, az *Akaratos népségig* hosszú út vezetett. 1941-ben adta ki a Révai Tamási Áron addig bemutatott három színpadi művét, az *Énekes madarat*, a *Tündöklő Jeromost* és a *Vitéz lelket Három játék* címmel. Aztán ahogy az 1940-es évek végétől fokozatosan kiszorították Tamásit az irodalmi életből (Horváth Márton, a *Szabad Nép* főszerkesztője „nemes egyszerűséggel a fasiszmus foltozott irhájú zsoldosának nevezte” – emlékezett Domokos Mátyás), úgy fogyott el színpadi játékaik körül is a levegő. Régebbi műveit nem játszották, az újakat nem mutatták be és nem adták ki. Különös kivétel az 1956-ban megjelentetett *Kakasok az édenben* kötet, amelyben az *Énekes madár* mellé az 1952-ben írt, megalázó színházi elutasításokat megélt *Ördögölő Józsiás* került.

Juhász Ferenc a *Forrás* 1995/11-es számában idézi fel, hogy írása ellenjelentésként született. Szövegének olyan utalásai, mint: „Ha a művektől általában nem azt kérjük számon, ami nincs bennük, vagy amit szerzőjük szándéka szerint

nem is akart a műbe foglalni, hanem a megírt művet magát veszi vizsgálati alapul, [...] akkor így Tamásinál is automatikusan elesik a mű lényegétől idegen kritikai indulat vagy követelés lehetősége, sőt jogossága is”, sejtetni engedik, milyen szempontú érvek szerepelhettek az első jelentésben. Hála istennek, az enyémet fogadták el – mondta a már említett 1995-ös beszélgetésben.

„Költészetet és varázslatot vitt a magyar színpadra, költészettel és varázslattal újíttotta meg a magyar drámát” – Juhász Ferenc lényegi megállapítása Tamási színházáról nem volt elegendő érv ahhoz, hogy a művek eredeti változatukban kerülhessenek az olvasók elé az 1962-ben megjelent *Akaratos népség*ben. Már a szerző műfaji meghatározásai is több helyütt változtak: az *Énekes madár székel*y népi játékból falusi történetté módosult, nem maradhatott népi játék a *Tündöklő Jeromos*, komoly játék a *Vitéz lélek*. A darabbéli átigazítások még beszéde-sebbek. Az *Énekes madár*ban kimaradt a kártevő varjak kötelező riogatása, ki az emberi varjakra való utalás, ki a „legyőzi a jó a rosszat” záró gondolat. Átíródtak a *Tündöklő Jeromos* 2. felvonásának utolsó szavai: „Tiszta szívből és bátran mondom mindenki előtt: nem veszett el a magyar!” Csakúgy, mint a *Vitéz lélek* Borókájának végső mondata: „Az Atyának, a Fiúnak, és a Szentlélek Istennek nevében!” S ezek csak kiragadott példák. Sajnos még ma is előfordul, hogy színházat, rendezőt figyelmeztetnünk kell: ne ehhez a kiadáshoz nyúljon forrásként, ha Tamási-művet szeretne színpadra állítani. S bár e gyűjtemény 1975-ös második kiadása némely mozzanatában javult, azaz visszatért az eredeti szöveghez, de maradtak még benne ideológiai átigazítások. 1978-ban megjelent az *Akaratos népség*ből kimaradt művek kötete *Ósvigasztalás* címmel, majd 1987–88-ban az eddigi legteljesebb és filológiaiag pontos kétkötetes mű, a *Tamási Áron színháze*kai.

A koporsó útja (1966)

Tamási Áron Farkasréttől Farkaslakáig tartó utolsó útját máig legendák övezik. A román hatalom, tartva a temetésre várható nagy tömegtől, szándékosan Lupeni román bányaváros irányába tették vonatra a koporsót, a románul szintén Lupeninek nevezett Farkaslaka helyett – tartják némelyek mindmáig. Szó sem volt erről – vélik mások. Segesváron félreállították a vonatot, s egy kecseti ember, egyszerű vasúti munkás, mikor megtudta, hogy már nyugtalanul várják, önszántából lekapcsolta a vagon

a többi közül, így érkezett meg Tamási Áron utolsó hazatartó útján Székelyudvarhelyre. És vannak azok a tények, amelyeket a legfontosabb szemtanú, Tamási Áronné, Ágota vetett papírra. Ugrin Aranka, a Tamási-hagyaték rendezésekor talált rá arra a fekete szalaggal átkötött dossziéra, amely Ágota asszony emlékezését rejtette (hat évvel az özvegy halála után adta közre a *Magyar Nemzet* 2002. június 15-ei számában *Arccal kelet felé* címmel).

Az egyszerű tölgyfa koporsót 1966. június 7-én indították el Budapestről és 9-én este érkezett meg Székelyudvarhelyre. 10-én reggel 9 órakor tették a szöttesekkel,

koszorúkkal borított teherautóra, s lépésben indultak a tizenkét kilométerre fekvő Farkaslaka felé. A Baknya-tetőre érve – ahonnan már látszik a falu –, a megbeszélte jel szerint fekete fátylakkal integettek, mert a falu íratlan törvényei közé tartozott, hogy halottat csak harangszóval fogad be. Bár a szomszéd falura nem vonatkozott a megbeszélte jeladás, ott is felzúgott a harangszó. Szentlélek népe az út két oldalán állt, és a lassan gördülő autóra dobálta a mező virágait.

Tamási kívánsága az volt, hogy „valahol a templom háta mögötti mezőben, arccal kelet felé” helyezték nyugalomra. Ágota asszony két nappal azelőtti kérését, hogy a sír a templomkert végében, a kerítés tövében álló két évszázados cserefa tövében legyen, tisztelendő Birton István először elutasította, mondván: a templomkertben papok nyugszanak, oda nem lehet temetkezni”. A falubeli Sztojka Ferenc székely észjárású érvelését – „De hát értsd meg, Tamási Áront temetjük! Kidobjuk a palánkot, és akkor a sír nem lesz sem bévül, sem kívül” – rövid megyebírói tanácskozás után végül elfogadta. A megtisztelő feladatot, Tamási Áron sírágyának megvetését a falu legelső emberei végezték, egy napi nehéz munkájuk nyomán készült el a kikövezett mély kriptá.

A templomkert kapujához érkező koporsót hat farkaslakai legény vitte föl a templomig. A szertartás kezdetekor a koporsó két oldalához öt-öt gyerekkori iskolatársa sorakozott, kezükben méter magas égő gyertyával. Hátuk mögé ugyanannyi harisnyás székely legény állt, mögójük székelyruhás fiatal leányok virággal a kezükben. Az oltárnál nyolc pap végezte a szertartást, a búcsúbeszédet Birton István plébános tartotta. Bár Ágota asszony nem említi, s írásos nyoma, bizonyítéka sincs, de él a legenda, hogy beszédének bizonyos részeit Márton Áron „mondta tollba”. Tudni vélik, hogy a temetést megelőző napokban az akkor már tizedik éve gyulafehérvári „palotafogságban” élő Márton Árontól érkezett küldött Farkaslakára.

Amikor Tamásit végső nyughelyére kísérték, a környező világban vihar tombolt, dörgött, villámlott. Farkaslakán csend és béke honolt. A sírba tételkor „a Jakab Simon családból való idős asszony” halottsiratót énekelt – ezt érdekes módon Ágota asszony nem említette –, amelynek szövegét Sütő András kérésére később Tamási Gáspár lejegyezte, és eljuttatta az íróhoz Marosvásárhelyre.

„Körülállva a sírt, Áron koporsóját féltőn és óvatosan engedték bele az örök nyugalom ágyába. Az első rögöket a család vetette rá, s míg egyre több és több föld borította védőn és oltalmazón, az eső lágyan megeredt, hogy megpermetezze a földet, mely Áron testét magába fogadta” (Tamási Áronné).

A. Szabó Magda

a Tamási Áron Közalapítvány elnöke

Tamási Áron hagyatékát a Tamási Áron Alapítvány a Petőfi Irodalmi Múzeumnak adományozta, Juhász Ferenc lektori jelentését a Múzeum Kézirattára őrzi.

Birton István gyászbeszédének itt közölt példánya az Alapítvány (mai nevén Tamási Áron Közalapítvány) tulajdonában van.

Lektori jelentés XV.

Tamási Aron: Úszás az apadi műve

Ami lenyűgöző, amit legelőször el kell mondanom, amit szinte felkiáltás szorúan kell közölnöm: hogy milyen frissek, milyen elevenek, milyen nedvusak, milyen rozsdákon ragyogóak, szívérványosak és varázslatosak Tamási Áron régi darabjai. Pényűk nem hervadt el, de talán még erőteljesebben mutatkozik meséjének, zöldellő szavainak sok ága-boga, levele, mennyire nem hervadt el, milyen úde eleveneséggel és bársnybs akarattal feszül má is! Ma sem lehet szorongás és meghatottság nélkül, ámulat és odaadás nélkül olvasni hajdani játékeit és az olvasónak /hiszen most csak az olvasóról van szó/, ma sem adnak kevesebbet, mint annakidején. Különösen az Énekes madár ez a shakespearei bűvöletti játék, ez a felejthetetlen tisztaságu és tisztító humoru, mékázó és komorkodó igazságosító és a rosszat büntető népmese-álom csillagzik és énekel változatlan gyönyörűséggel.

A Tamási Áron szinpadí műveinek című cím mögött nyolc darabot, játékot, népi játékot, drámai játékot, komoly játékot találunk, időrendben a következőket

1. Énekesmadár /1933/
2. Tündöklő Jeromos /1936/
3. Vitéz lélek /1941/
4. / Csallóka szívérvány /1942/
5. Hullámzó vőlegény /1947/
6. Ördögölő Józsiás /1952/
7. Hegyipetek /1958/ kézirat/
8. Boldog nyárfalevél /1961 - kézirat/

/Az első öt darabnál az előadás évszámát jelöltem, az utolsó háromnál a megírás időpontját./

Tamási játéka /és nem véletlen, hogy mindig ját knak jelzi darabjait/ nem sorolhatók a realista természetű színművek közé /talán a Boldog nyárfalevél és a Csalóka szivárvány egyes motívumai, vagy a Vitéz lélek bizonyos pillanatai, és a Hullámzó vőlegények célszerűen egyenletes konstrukciója utal leginkább a realista darabírás emlékeire/ a szó általánosan elfogadott vagy általánosan használt értelmében. Tamási játéka valóban játékok, tündökletesek, varázslatosak, mint a népmesék és ugyanúgy mint a népmesékben a sárkányok, csodák, boszorkányok, tündérek, óriások, emberevők, békává, madárrá, virággá vagy sziklává varázsolt hőseinek kalandjai, harcai, töprengései, megváltásai vagy odaadásai mögött ott van a nem-mesei élet irtózatos kegyetlen, okos, vagy durva realitása, - az ő tündérmesei, ördögüzései, szivárványépítései és léleklátásai mögött is ott van a realis élet kemény, nagy szívdobogása és lélegzete. Tamási nem is népmesemotívumokat vagy népeséket, vagy népmesejelenségeket használ fel darabjaiban, véleményem szerint ő maga teremti a népmesét első darabjától az utolsóig, egyszerű kedéllyel és virágzó nyelven. Ha a művektől általában nem azt kérjük ezámon, ami nincs bennük, vagy amit a szerzőjük szándéka szerint nem is akart a műbe foglalni, hanem a megírt művet magát veszi vizsgálati alapul, annak indulatait és az abból áradó vállomást, akkor, így Tamásinál is automatikusan eszik a mű lényegétől idegen kritikai indulat, vagy követelés lehetősége, sőt jogossága is. A műveket, tehát Tamási műveit is adottsagnak kell venni. Tamási mesét, varázslatot, költészetet, tündérajátékot akart a színpadból csinálni, ez legjobb meggyőződésem szerint sikerült is neki és ebben kell látnunk Tamási első színpadi műveinek uttörő voltát. Anélkül, hogy a 30-as 40-es évek magyar színpadának elemzésében bocsátkoznék /hiszen erről utólagos emlékeim, kritikai, irodalomtörténeti és színpadtörténeti vázlmányaim tájékoztathatnak/

így utólag és irodalmi emlékeimre támaszkodva is megmerem állapítani, hogy Tamási az akkori magyar színpad hervatag fénycsinkéi és köd-deszkái közé friss ragyogással tódult be, elültetett egy eleven, erős és szilaj kis hegyi fenyőt a magyar színpadon. Tamási legértőbb értői és színpadi játékaiknak legszeretőbb kritikusi, akik szinte szorongva figyelték és vallomásukkal támogatták a költő szép és frissítő vállalkozását, Illés Endre és Német László is a költészet és a varázslat ujraszületését és diadalát látták Tamási első játékaiban és ünnepezték bátorságát és bájt. Költészetet és varázslatot vitt a magyar színpadra, költészettel és varázslattal ujította meg a magyar drámát, vallották annakidején és vallomásuk igazát nem cáfolta meg az idő, csak megerősítette.

Tamási darabjai közül négy 1941 előtt született, a felszabadulás utáni első darabja a nagy sikert aratott Hullámzó völgy, még az utolsó kettő az 1958-as Hegypatakok és az 1961-es Boldog nyárfalevél. 1952-ben írta az Ördögölő Józsiás című ördög-tündérvjátékot amely kiadásunkban /párosítva az Énekes madár átdolgozott változatával/ is megjelent a Kakasok az édenben című kötetben, 1956-ban. A Hullámzó völgy Tamásinak a legkiegyensúlyozottabb, legegyszerűsebb darabja, ha eltekintünk az Énekes madártól, amelynek tündéri egyensúlyosságát nem bontja meg a Tamási többi darabjaiban itt-ott található székeség, de amely a Szentivánéji álom holdfény-büvöletével azonos szépségű csoda és móka szövevény, álom és a szerelem madár-éneke. A Hullámzó völgy /nagyon leegyszerűsitem/ az érdek és a művészet külső és belső harcainak darabja, a tiszta teremtvállalkozás és az ipari alkalmazkodás viaskodása, amely természetesen sok kedves bonyodalom és derűs helyzet után az előbbi győzelmével végződik. Az Ördögölő Józsiás igazi mesejáték, bár ez a darab Tamási leghosszadalmasabb, tulajdonképpen legnehezebben bonyolódó darabja, szabályos népmese történet a tündérkirálylány kezéért és szerelméért

szellemi és testi párbajt vívó kőrökkal, természetesen királyokkal, mint a népmesében, ahol a királylány kezét szintén természetesen a nép fia nyeri el józanassággal, okosságával és tiszta szívével, a ezzel elnyerte a királyi trónt is. De az ördögök befurakodnak a királyi udvartartásba, a kancelláriába és különböző csellekkel, szervezkedéssel "át akarják venni a hatalmat", ami sikerül is nekik időlegesen, de József király a nép segítségével visszaserzi a hatalmat és elűzi az ördögöket. Az Ördögűző József ^{on} nagy mulatságos darab, sok olyan helyzetet, tréfát teremt benne Tamási, amely feleltethetetlen.

Napjainkhoz legközelebb álló, de egyben legkomorabb, mondhatnám legszenvedélyesebb két darabja Tamásinak a Hegyipatak és a Boldog nyárfalevél. A Hegyipatak történeti ideje 1941, a Boldog nyárfalevél 1946. Komorságot és szenvedélyességet azért említettem Tamási darabjaival kapcsolatban, mert ezek a darabok tükrözik a mai Tamási Áront, vívódó, az erkölcsi problémákat mindig is a műve középpontjába állító Tamási Áront a legjobban, véleményem szerint jobban, mint az utóbbi időben írt novellái, kisregényei. Ezek a darabok bármennyire is a reális történet keretei között maradnak, tulajdonképpen erkölcsi sikon történnek, az önmagáért küzdő, a maga harmóniáját és egyensúlyát kereső lélek történetei ezek, olyan belső viták ~~xxx~~ kivételései, ahol szinte mindent egy ember mond, véleményét és ellenvéleményét csak belezaufol más és más, szinte csak a lényegig absztrahált alakokba, figurákba, akik egy-egy /helyes vagy helytelen/ etikai álláspont eszményített hordozói. Tamási egész életművére a harmóniakeresés, a harmóniateremtés és a harmónia, az anyag és a szellem, a test és a lélek, a természeti és a transzcendens világ szétválaszthatatlanságának, szűkegezerű összetartozásának vallomása nyomja rá a bélyegét. És ennek a harmóniakeresésnek, új megfogalmazása ez a két darab. Mert a Hegyipatak életbenmeradt feldult lelkű, vagy a lét megértésében részesült hősei mindnyájan

az igazságot keresik, egyik csak a testben, a másik csak a szellemben, a harmadik a szolgálatban, de a megtalált igazság nyugalmaiban csak az részesül, aki nemcsak megérti, hogy a test és a szellem, az anyag és a lényeg, korábbi fogalmakkal élve az isteni és az emberi mulhatatlanul, észérvélasztathatatlanul egyívé tartozik, egyik sem nélkülözheti a másikat, hogy az élet értelme nem kizárólagos észérvé, szinte tajtékzó szolgálata, hanem az élet értelme maga az élet, minden együtt, a szerelem és a halál, a nemzés és a születés, a munka és a pihenés, a harc és a megnyugvás. Persze, a fentiek ilyen kizárólagos értelemben elsősorban a Hegyiutakban fogalmazódnak meg, hiszen a Boldog nyárfalevél azért az előbbinél sokkal játékosabb, játék, bár a mélyhegedű hangok komor zengése szövi át még a legderűsebbnek ható helyzeteiben is a darabot. A Boldog nyárfalevélben Tamási a mindig megkísértett hűség, a makacs szerelmes v'rákhoz a mellett tesz hitet, ki mondja, hogy a hűséget és a szerelmet és itt már többről van szó, mint egyszemélyi hűségről és szerelemről/ nem lehet bármilyen szenvedéssel és lemondások után cs lással prób'ra tenni és így visszaszerezni. Hogy titokban nincs joga kételkedni és kételkedésének igazát álruhában lemérni senkinek. Hogy tisztaságra csak tisztasággal, nyíltságra csak nyíltsággal szabad válaszolni, mert a rejtőzködés a medve-ruha, vagy pillangó-köpeny csak keserűséget, csalódást okoz, még akkor is, ha jogot érzünk az álcózásra. Hogy csalóccsal nem lehet szívet építeni, csak szívet összetörni, hogy a család nem ut a boldogsághoz.

Beszélnem kell még Tamási három korábbi híres darabjáról, a Tündöklő Jeromorról, a Vitéz lélekről, és a Csalóka szívárványról. Bár mind a három darabban sok ugynevezett színadi egyensúlytalanság van, én mind a három darabot mesteri játéknak tartom, annak ellenére, hogy éppen ebben a három darabban látok ~~színdarabokban~~ olyan problémákat, amelyek összefüggnek Tamási korábbi helyzetével és helyzetéből fakadó írói magatartásával

egyes szükségszerű kérdéseivel. Mindhárom darab 1945 előtti. És mindhárom darabban van bizonyos homályosság, de azonnal hozzá kell tennem, hogy ezek a problémák és homályosságok véleményem szerint egyáltalán nem érintik a művek kiadhatóságát. Hiszen a művek az Énekes madár mellett ~~kivételképpen~~ talán a legjobb színpadi művei Tamásinak. A Tündöklő Jeromosban nem a politikust általában, de a népmító politikust leplezi le Tamási, azt a szálhámot, aki gyűlöl a népet, de /és mivel úgy véli, hogy csak így tud a hatalomba kerülni és a hatalomban maradni/ mindig a népről beszél "a népért cselekszik" - valójában hazug, otromba, gonosz, valójában maga az ördög, aki azért beszél a népről és azért cselekszik látszatra a népért, a tömegekért, mert tudja, hogy a tömegek nélkül nincs igazi hatalom, a tömeg támogatása nélkül "szolgálat" vagy uralma csak időleges lehet. Problémát említettem az előbb? Nos, mintha a Tündöklő Jeromosban az orezágló hatalom és a hatalom szervei és a politika, illetve a politikus között mintha egy kicsit különbséget tenne Tamási. Mondom, ez csak villanatrai a műben, de mégis jelen van a csendő és a pap, teljesen pozitív szerepeltetésével. A Vitéz lélekben tulajdonképpen a maradiság és az újat akarás csap össze, ez a darab a romjaiból újjá pülő ember szép eposza, éposz, amelyben először fogalmazódik meg nagy erővel és legenda-tünékeny szépséggel Tamási azóta annyiszor újramondott gondolata a testi és lelki a "földi és égi" eggyüvé tartozásáról, egy elképzelt és a képzeletben tovább épített szerelem, majd megvalósuló szerelem harmatos virágzásiában. Itt viszont mintha valami gép-ellenesség árnyéka vetődne olykor a történet szövetére. A Csalóka szivárványban a sors-váltás, a szerep-váltás, az álarc-mögöttség ősi problémáját veti fel Tamási Áron, persze a boldogság megszerzésének, és birtoklásának szintén ősi igényével kapcsolatban, nevezetesen azt, hogy szabad-e más vagy mások álarcá mögé húzódva szinte más testébe bujva, tehát orvul, tehát nem igazi valónkkal, tehát lényegében álnokul megszerezni a gyakorlati boldogságot a szerelemben. Tamási határozottan nemet mond!

Kimondja, hogy sem a szív, sem az értelem nem forogja el az álarcokat, hogy a csalással megszerzett boldogság csak látszat-élet, csak látszat valóság, mert mögötte, fényruhája mögött ott van a gyötrődő szív, mert tudós koponyája, szokáil-álarca mögött megbotlik az értelem, kimondja, hogy mindenkinek kötelessége a maga sorsát vállalnia, a maga életét élnie, a maga valóságos problémáival megküzdenie. De a Csalóka szívrávjában mintha egy kicsit a szellem-ellenesség pokolvirágai is illeszkednének, mintha a kételkedés számára sem kapna feleletet.

Ugy gondolom, hogy Tamásinak nemcsak novellái vagy regényei, de színpadi művei is századunk irodalmának és évtizedünk irodalomtörténetének egyik legszebb fejezetét alkotják. Meggyőződésem, hogy Tamási színpadi művei megjelentetésével nemcsak kiegészítjük Tamási eddigi műveinek szép sorozatát, de a színpadi művek kiadása, együttes bemutatása mai irodalmunk, mai színházi életünk szempontjából is fontos lesz.

Természetesen a színpadi művek megjelentetésének van egy csomó apróbb vagy nagyobb gyakorlati problémája, de ezeket a problémákat véleményem szerint Tamásival együttörtösten könnyedén meg lehet oldani. Gondolok elsősorban egy-két kisebb változtatásra, többek között egyes helytörténeti utalások esetleges korrigálására, bizonyos minimális erdélyi vonatkozások megbeszélésére és kijavítására, egyes szereplők /pl. csendőr/ darabbeli funkciójának esetleges átértékelésére.

Mikor a színpadi műveket szívből kiadásra javaslom, hozzáteszem azt is, hogy meggyőződésem szerint a könyv megjelenése nagy öröme fog szolgálni íróknak, kortársaknak és olvasóknak egyaránt, és hogy ez a könyv szép mondat lesz a maradásosság fényét magán hordozó fejezet a magyar drámaírás történetében.

Budapest, 1961. X. 26.

Végtisztességre megjelent gyászoló testvérek!

A gyulafehérvári székesegyházban álló régi siremlékek egyikén ez a sirfelirat olvasható: "Sta viator! Nec abi. Morare paulum et considera". Állj meg vándor, ne távozz! Maradj egy kicsit és elmélkedjél.

Most, amikor itt állunk a koporsó előtt, hogy megadjuk Farkaslaka nagy szülőtte +Tamási Áron, immár kihűlt porhüvelyének a végtisztességet, egészen önkéntelenül az említett sirfelirat figyelmeztető tanítása kívánczik előtérbe. - A földi élet vágyóiraiként állunk itt és emlékezve elmélkedünk arról, ami az elhunytat összekapcsolta a szülőfölddel és arról, amit az elhunyt a szülőföldnek adott.

Az ősök és elődök lelkületéből szövődött a szülőföld lelke, melyet útravalóként visznek magukkal, akik a faluból kiszakadva, máshol keresik boldogulásukat. Istenben boldogult Tamási Áron 69 évvel ezelőtt, 1897-ben született ebben a községben, Farkaslakán, mint Tamási Dénes és Fancsali Márta gyermeke. A családban tizenegyen születtek. Hat egészen fiatalon halt meg. Maradt öt élő s ezek közé tartozott az elhunyt is. A Fehér Nyikó mentén, a Gordon aljában, a Nagy utcai egyszerű székely házban ringott a bölcsője. Ebben a templomban keresztelték meg s a keresztségben itt kapta az Áron nevet. Itt töltötte el gondtalan gyermekéveit. S a templom közelében meghúzó-dó régi iskolában sajátította el a betűvetés tudományát, hogy azután + nagybátyja Tamási Áron gyulafehérvári nagyprépost jóvoltából bejuthasson a székelvudvarhelyi római katolikus főgimnáziumba és eredményesen elvégezhesse középiskolai tanulmányait. Az érettségi vizsga után földi pályafutásának egészen új és különleges szakasza kezdődik. Ettől kezdve többet van idegenben, mint itthon. Immár csak hazajáró lélek. És ezzel megkezdődik Ábel bolyongása a rengetegben, az országban és a nagyvilágban, ahová magával vitte az itthon magába szívott szülőföld lelkületét és ahhoz hű maradt földi élete utolsó percéig.

Mint szorgalmasan gyűjtőgető néhecske ide-oda szállt és röpködött, s az emberek és események változatos színű és sokrétű világában mindenütt talált összeszedni és megörökíteni valót. Ezeket az értékeket összegyűjtve elraktározta a szellemi kincsek kaptárába, aminek könyv a neve. Az évek elteltével a szellemi kincsek, amiket szorgalmasan gyűjtőgetett, számban megsza-porodtak és mind és mind több könyv látott napvilágot, került a felfigyelő olvasók kezébe. S a szerző neve Tamási Áron, irodalmi fogalom lett nemcsak szűk hazájában, de a nagyvilágban is. Bár többnyire idegenben élt, kapcsolat-tát a szülőfölddel egy pillanatra sem szakította meg. Amikor csak tehette és alkalma volt, hazalátogatott és huzamosabb időt töltött itthon is. Lát-szólag pihenni jött haza a falu csendjébe, valójában pedig megrakodva új élményekkel és benyomásokkal, mintegy megifjodva és felbuzdulva tért vissza a szellemi élet munkatérére, hogy folytassa munkáját, kidolgozza és kicsi-szolja irodalmi termékeit s lehetőleg legszebb ruhába öltöztetse adhas-sa s mindegyre növekedő olvasótábor kezébe. A nép életét a nép nyelven beszéli el, de olyan zamatos és izes formában, stílusban, hogy ebben a vonatkozásban szinte páratlanul áll szépirodalmunk világában.

Ezt kapta és adta a szülőföldnek.

Aki Tamási Áron könyveit forgatta, elfogultság nélkül megállapíthatja, hogy Istenben való hitét, ha nem csillogtatta mindenkor egyforma ragyogással, nem rejtette véka alá. Embertiszteletét és szeretetét pedig az a fel-fogás juttatja kifejezésre, amit vallot, hogy az embert igazán nagyra a lélek, a szellem teszi. Az természetes, hogy szerette népét, amelynek fia volt, de emelett mindenkit tudott tisztelni és szeretni, mert Ábelként megfogadta, hogy a szegények és elnyomottak zászlaját fogja örökké hordozni. Anyai utaválóként pedig azt kapta, hogy szeresse az embereket és ezt ő meg is tette. Ami pedig egyéni, személyes életét illeti, sok mindent megértünk, ha saját vallomását idézzük a Lélekindulásból: "Biza, hol el-ele-sünk, hol felkelünk"... Erény és bűn, jóra való törekvés, emberi gyerlőség életünk velejárója. Lélek és test, szellem és anyag egymásra utaltságából fakadó és fakadható összhangzavar bizonyos kettősséget idézett és idézhet mindannyiunk életében. Ez a kettősség'öt sem kimélte meg. S ha valaki emiat követ akarna dobni, az Úrjézus figyelmeztető tanítása azt mondatja: "Az dobjon rá először követ, ki közülünk bűn nélkül vagyon". Az életet adó, fenn-tartó és elvevő Úristen egyedül az, akinek joga van itélkezni élők és hol-tak felett.

A keptárok lassan megteltek zamatos ízű édes mézzel. Közben a gyűjtögető méhecske is elfáradt, meggyengült. A kórral a kór is jelentkezett. A kőr a tollforgatásban elérnyedt. A lélek ugyan még győzte volna, de a test lassan felmondta a szolgálatot. Úgy adódott, hogy mint a szülőfalu papja levélben keressék fel a szenvedőt betegágyán. S egyebek mellett ezt irtam:.. "A betegség olykor áthúzza az emberi terveket. Az idő telik a kórral együtt jár a kór is. Aki a "hölösőnek" aere peronius /ércnél maradandóbb/ emléket állított írásban, bizonyára gondolt a másakra is... amiről keveset beszélünk, s még kevesebbet írunk, de amire a felettem, megújult otthonában tan-yázó "bagoly" figyelmeztet, elsősorban engem és mindenki mást, aki a "szü-lőföldem" fogalmi körébe tartozik. A földi élet nyujtható, de nem usque ad infinitum. Ez valóság. Egyszer legördül a függöny az élet színpadán, miután eljátszodjuk a kiosztott szerepet. Boldog ember, aki nyugodt lélekkel mond-hatja magáról, hogy a szerepet igyekezett becsületesen megjátszodni nemcsak a világ, de a lelkiismeret előtt is. A hívő lélek számára van egy megnyug-tató is a közeledő vég megsejtésében, amit már vallott a római költő is "Non omnis moriar" /nem halok meg egészen/. Vita mutatur, non tolliur. /Az élet csak megváltozik, de el nem véteteik/ Hivatásomnál fogva foglal-kozik ezzel a gondolattal, de emmellett szívesen imádkozom a további gyó-gyulásért és megerősödésért is a szülőfalu népével együtt. Talán nem okoz-tam fájdalmat, hogy a bagoly üzenetét közvetítettem. Kötelességemnek érez-tem."

Az idei húsvéti ünnepekre éppen a nagyhét derekán küldtem egy másik levelet, amely aztán így folytatódott.. "Nem tudom, hogy az egészségi álla-potban állott-e be lényeges javulás. Annyit hallottam a rokonoktól, hogy

3

jelenleg is a kórházban próbál enyhülést találni a kórra, ami mindannyiunk életét és egészségét fenyegeti. Emberi természetünk velejárója, s ezt már születésünk óta magunkban hordozzuk, hogy életünk egy szüntelen, állandó küzdelem a nagy leszámolás felé. A talentumokkal való sáfárkodásról kell számot adnunk. Boldog ember, aki elmondhatja, nem éltem hiába. A betegség okozta fájdalom közepette nyújtson némi enyhülést és vigasztalást a nagy "szembe nézés" való emlékezés...

Ezzel a két levéllel azt akartam, hogy a szülőföld és lelkületével való kapcsolatot erősítsem az együttérzésben és a hívő közösség imádságában, ami - gondolom - vigasztalásul szolgálhatott a nagy betegnek nehéz óráiban.

És most idézem + Tamási Áron "Szülőföldem" c. munkájából a befejező részletet, ami a mai napra, erre a gyászos napra a legtalálhatóbb: "Hátamra vetém kabátomat, hogy induljak a temetőbe. Sógor akkor érkezik éppen. Nagy bokor virágot tart ölében, fái és földi virágokat vegyesen. Mosolyogva felém nyújtja és így szól: Sógor urat üdvözlöm a tavasz! Ülembe veszem a virágokat és úgy viszem a temetőbe. Messze bent van az apám sírja, együtt a nemzetség régi halottaival, akiknek elejét még akkor temették ide, amikor felütötték a temetőt. Nagy kereszt van az apám sírja felett, barnul már erősen a cserefája s igen a bádóg is felette. Magán a hompon kiszöködött már a fű, egy egy kövér ibolya duzzad rajta. Mellette testvéreim fekszenek, haton. Majd nagyapám és az ő fiai. Tovább dédapám és az ősök számosan. Ülemből odateszem a virágokat apám sírjára, hadd üdvözlje őt is a tavasz, amelyet annyit és oláhnehezen várt örökké. Aztán mozdulatlanul nézem a földet és az jut eszembe, hogy valamikor én is itt fogok fekvődni." Azóta, hogy e sorok megíródta sok víz folyt le a Nyikón. Tíz évvel ezelőtt meghalt az édesanya, akinek szelíd és jóságos képét oly szépen örököltette meg irásában. Azóta sokat fordult az idő kereke. S ami akkor csak rá gondolás volt, az most rideg valóság és beteljesedés lett. A gyűjtögető méhecske immár nem röpköd és nem gyűjtöget. Befejezte földi pályafutását. A toll, az írószerszám kiesett a kezéből. Az elfáradt test immár hazatért örökre megpihenni. Ábel immár újból itthon van s többé nem megy el. Itt marad övéi között. Teste már porrá lesz a szülőföld temetőjében, az édes anyaföldben, lelke, szelleme tovább él. Non omnis moriar.

Itt áll a szülőfalu népe most megilletődve a koporsó előtt néma csendben. Igazában a falu népe nem ismerte és nem értékelte úgy, ahogy nagy szülőttét kellett volna. Valahogy mindig az embert nézték és nem igen figyeltek alkotásaira, irodalmi értékű munkáira. Mintha csak azt kérdezték volna mi jó és nagy jöhet Farkaslakáról? Ez nem csak az ő sorsa volt. Születtek itt még nagy emberek, akiknek nagyságát csak haláluk után ismerte fel a nép és értékelte. Az 1700-as évek derekán élt Bálintfy Gergely, aki mint gyergyósbentmiklósi plébános és főesperes a gyergyai nép szellemi és lelki vezére volt de ugyanakkor állandó jótevője és segítője a falu népének. Fáradozásának elévülhetetlen gyümölcse volt az első, régi templom felépülése és a 204 évvel ezelőtt megtörtént egyházközségi önállósulás. Itt született Fancsali Márton

is, akinek nagy érdeme volt abban, hogy ez a falusi viszonylatban impon-
zás templom felépülhetett ezelőtt 116 évvel. Itt született Tamási Áron
gyulafehérvári nagyprépost és püspöki helynök /az elhunyt atyai nagybáty-
ja/ akit szellemi nagyságában mindenütt jobban értékelték, mint idehaza.
Pedig nagy alapítványt tett azért, hogy a farkaslaki gyermekek tovább ta-
nulhassanak. De nem lehet ezért elmarasztalni a falut sem. Már az Úr Jé-
zus megmondotta: senki sem próféta hazájában. Ez nemcsak emberi, de krisz-
tusi sors is.

Tamási Áron írói nagyságát és értékét a történelmi utókor hivatott
megítélni és tárgyilagos osztályzattal minősítve az irodalmi értékek szel-
lemi tárházába a megillető helyre beosztani és elhelyezni.

Az elhunyt szóban és írásban meghagyott végakarata az volt, hogy földi
maradványait, holttestét hazaszállítsák szülőfalujába és itt a farkas-
laki temetőben, a templom közelében helyezték el örök nyugalomra. Ez most
már beteljesült. A szülőfalu népe, lekipásztorával együtt szeretettel kö-
szönti és fogadja a nagy hazatérőt. De köszönjük a nagy figyelmeztető ta-
nitást, ami ebben az utolsó kívánságban jelképesen kifejezésre jutott.
Földi halandó és vándor bárhol is láttál napvilágot, bármerre sodorjon az
életár, élted és fáradságos munkád közepette gondoldj arra, hogy a földi
pályafutás befejeztére hazatérhess oda, ahonnan elindultál, miként az el-
hunyt mondotta a nagy Géniuszhoz az Istenhez. A szülőfalu és népe és mind-
annyian, kik itt vagyunk, csak ezért a tanításért is, örök halálával tarto-
zunk a falu nagy szülötte Tamási Áron emlékének.

A jóIsten adjon neki haló poraiban csendes nyugodalmat, a gyászoló
rokonoknak vigasztalást és lelkierőt a fájdalom türelmes elviseléséhez,
mindannyiunknak pedig adja meg a nagy kegyelmet, hogy a földi élet küz-
delmes harcát megharcolva és a pályafutást befejezve mi is hazatérhessünk
a földi hazából az örök hazába. Tamási Áron - Krisztusban testvérünk!
Isten veled, Isten velünk!

Farkaslaka 1966. június 10.

Birtón István plébános

Gyászbeszéd Tamási Áron temetésén

Hogy itt van mégis, hogy megölelne

Andrisnak

Mintha álmom előlegezte volna; bő évtizede, a derékszögben kanyarodó kamion elsodorta a transzformátorszekrényt.

A *most* beforduló irdatlan jármű már egyenesben volt, mikor irtózatosszerű-dobbanás remegtette meg az Orgona utcát; a monstrum oldalára fordult (a vezérkabin nem) és tövestől kidőlt a hatvanéves akácfa is.

Az utca túloldalán köd van, a sofőr, s utasa *meghitten* diskurálnak szomszédokkal – szavukat nem hallani. *Itt*, a faágak között gipszpor terjeng túl éles napsütésben. Mitológiai csönd. Ilyen pantomim-mozgással csak a föld alól szüremlenek lények, lápvidék-öröklétből, azt hiszem.

Mindhárman vajszín-fehérben,

ki legtávolabb tőlem, véreből való, feje csúcsáig gipszelve-balzsamozva.

Hogy itt van mégis, hogy megölelne pillanatra legalább; úgy igyekszik erejét haladva: felsőteste *lelkesen* mozog felém.

Helyéből ki nem mozdulhat többé ő sem. Tátott szája kormos csészenyom, szemei tompán sejlő fekete odvak a mindenségben.

A világ nyolcadik csodája

Csak rendőr ne jöjjön, jött, egy kézzel pörgette a kormányt a kanyarban, miközben *kárörvendő fagylaltozott*, de máshol és máskor, eltolódott átfedéssel mégis *szépen* kioltottuk egymás vétségét – ötméteres tetőlécet *szállítottam*, akár lovagi tornára is mehettem volna; jobb kézzel tartottam a súlyos fadárdát, s *csak úgy, balkézről* idomítottam paripámat, sok jel ellenfélre (legalábbis *méltóra*) nem mutatott, bajvívó szerszámomat bezúdíttam hát a portánk melletti árokba, legkurtább kanyarokkal beügettem az udvarra, s ki se kötve lovamat, máris siettem kifelé, igen ám, de ki aratta le munkám gyümölcsét, autó nem jött, hacsak néma úrsikló nem, rendőr pláne,

ANDRÉ ANDRÁS (1955) Martonvásáron él. Kötetei: *Mélyhűtött dallam* (2000), *Köztes anyag* (2017).

hol van hát a tetőléc, először nem is értettem a dolgot, másodszor sem, hol van hát a tetőléc, de már régen megbékéltem, hisz csoda történt, és a csodák nem arra valók, hogy megértsük őket, csoda-e hát, hogy nem is értjük, mégiscsak hősi tornát rendezhettek közelünkben, s akadt egy vitéz, kinek, bár szemvillanásnál fürgébb lóra igen, fegyverre már nem futotta. Tudom, olyan dolog ez, mint amikor veszett állattól hagyja magát megmaradni az ember, s csak utána kap magára villámgyorsan egy vizes köpönyeget, de egyre inkább nem vagyok hajlandó lemondani arról, hogy egyszer újra startoljunk apósomék túlvilágra költözött háza elől, fogas cselt aratok, nagyon kell koncentrálnom, a lovat félkézzel megemelni-tartani se semmi, s a szálkás lécet szőrén megülni, sz-sz-szintűgy, ám az igazi kihívás, a pedálozáson kívül; mindezt csak úgy balkézről egyensúlyban tartani, de semmi kétség, lesz szüret, árokból lovat ma már nem lopnak, még bicikli képében sem.

Össze ez így nem mehet

Számomra rejtély, ez is csak az öregedés szimpla jele-e, több éve már, majd-minden éjszaka furcsa hangok szállnak meg, a nyögésnek, kurjantásnak, s az elharapott, mondhatni, észbe kapott szitokszavaknak oly elegye, melyen ma már a feleségem sem lepődik meg, kinevet azért néha, megfedd csillogó szigorral, minden japán és kínai jótét lélek gúnynak hihetné, mikor szemünk keskenyül a nevetéstől – e hangok akkor buknak *felszínre*, ha kellemetlen dolgokra, főként szégyeneimre gondolok. S hónapok óta már délutáni pihenéseimet is fölzavarják váratlan látogatókként a tagolatlan hangok, igaz, legalábbis egyelőre, nagyon ritkán; biztosan a világosság *mindent látó uralma* tartja vissza őket. Össze kell szednem magam, ez így tovább nem mehet, mi lesz a vége ennek, mi más, el fogom rémisztetni úton-útfélen a mind jámbor utasokat s járókelőket, vagy ami még rosszabb, *titkos* hívószavaknak vélve *jelzéseim*, csúcsforgalomban elszabadul a kakofónia, ez fog jönni, semmi kétség, hisz már a kórház sem volt kivétel, betegtársaim figyelmét fókuszálva, szárazon gargarizáltam, égnek emelt mutatóujjal ajánlva nekik leendő kínjaim. Ám nincs vész, mert szót szó követvén, panaszt panasz, sógornő-mentőangyalom megnyugtattott, ő is hasonló hangokat hallat, különben is, már megint magammal mért foglalkozom, inkább éljek. Végére, tudtam eddig is, honnan fúj a szél; csak feleségem hárítja át hűgától örökölt szokását, így kímél, szörnyű horkolását *egyenlítő*, kösz, általam...

Null-null

Tudható, hogy a jószándék köveit olykor szegény Belzebubnak kell eltakarítania, melyik vége sül el a puskának, ezt lehetetlen előre levajazni; hogy ne bosszantsuk, avagy bosszantsuk szüleinket, Lajos bátyámmal néha újféle játékot kreáltunk – ez esetben lécdarabokból egy térdig sem érő méretarányos kaput, amelyre hálónak egy szélnek *eresztett* esőkabát ollóval együtt leszakadt darabját tettük, de az is lehet, hogy a már gyülekező, időzavarban élő mutáns denevér-drukkerek lecsatolt szárnyaiból varrtunk sebtében gólfogót. Hokibot, öklömnyi vérpezsdítő-piros, üreges műanyaglabda. Partjelzőkre nem futotta, a bíró én voltam (a tartalék játékvezető jómagam), Lajos a kiküldött ellenőr.

Hajrá, csíhi-puhi ronggyá. Egy támadás, egy védés. A kapus a kapu *takarásában* ült egy kisszéken, s elvileg csak zömök botjának volt szabad kaléználni az előtérben. Nagy meccset vívtunk, de legalábbis izgalmasat, szurkoló, ki eddig nem vetette le köpenyét, tövig rágta, Belzi, *szárny*segédeitől kissé távolabbról *figyelt* izgulva, verte a veríték talicskája mellett, tudatában a kőnehéz gólok leendő elhordásának, közben egyre döngött-zengett a méhekkal földúsított lelátó, s mi a legmesszebb-menőig elszánt becsvággyal lőttünk fölé, mellé s kapufát, akár a vérprofil.

És a kapusok is résen, labda ott be nem fért.

Nem is, de hogy az *így* puffanjon Lajos bátyám homlokán...

Ha nagyobb a kapu, micsoda védés!

Mint aki a zsúfolt Teve-közbe tévedt; körhegy mögé csúszott a horizontja, s hirtelen sugallatra minden éles kontúrtól mentes belső látása támadt – az utolsó nagy élmény lefagyott, s a következő csipetnyit bizony még nem kapta el a gépszíj, mag hó alatt, szunnyadt a soros gondolat. Tapogatta csak, tapogatta csontját, darab időre kétséges lehetett, hogy akkor ez most biztosan nem gól.

Csak ült és tapogatott némán. Nem szidott. Nem is nézett énrám...

Technikai szünet. Tart azóta is, pofonok függőben, mi lesz utána, nem emlékszem.

Át-áthív

(Tán ott sem éreznek Föld-szagot az emberen.)

Nincs semmi hetedikmenny-illata, még megérem, sütni-főzni fog rám.

Nem a felhők mögül surrant elő, ez könnyen belátható.

Nevetni sosem, mosolyogni annál gyakrabban hallom.

Fejezz be egy mondatot, vagy ne is fejezz be; már mitológia. A hidegszobában egy angyal lakik. Mivolta, melyet a mulandóság szült, teljes bizonyossággal tudható, bár láthatatlan. Néma, de némasága szavaknál beszédesebb – át-áthív, hellyel kínál, vagy nem, olykor egyszerűen csak sétáltat. *Álldogálj csak nyugodtan*, ezt is megengedi. *Gondolkozz csak nyugodtan* (agyamra megy a nyugodtságaival, pipa leszek tőle), *fessél belőlük képeket, a keret adott. Mi van öcsi* (így kisbetűvel...), *nem fér a fejedbe a létezés?* – bökte ki egyszer, igazán meglepődtem. *Nekem is homályos a megmondó-tükröm, ne izgulj, legyen elég, hogy mindent láthatsz, tarajos kétség ad nyugalmat végül.* (Ez jólesett, már-már egészen lekvárosbukta illata volt ekkor, de hol voltunk még a paprikás krumpli és a pirítós kenyér szédületétől!)

A hidegszobában élőknek nem erőssége a takarítás,

inkább szeret óvatos duhaj lenni, por ott meg nem terem. Hogyan is tudnék példát venni róla, bizony, bizony, morfondírozom. Ugyan a takarítás nekem sem erősségem, és a rendre is csínján vigyázatok – porügyben tehetetlen vagyok, mintha belőlem szítálna folyton, ha így megy tovább, marad-e elég a végére?

Eh, mit kezdjek vele, sose panaszkodik, milyen angyal az ilyen?

Már-már emberi türelemmel piszkálgat, mit képzel magáról!? Mit ravaszodik?? – gondol egyet, s bebújik, főleg télen, a hidegkályhába cidrizni.

Mígnem átmelegszik tőle a szoba.

Hallatlan.

Giovanni Segantini Úrnak,
minden *Akaratos* Nő, Rönk, Szán
és *Néma* Hegy nevében –
aligha kicsit is megkésve

Szánt húzó nő.
(Visszatérés az erdőből.)

A hegyek torlódó bálnaszobrok,
fagyszalma-láng ropogtatta kazlak.
Siklik köztük három egybeforrt Test,
jelenésnél vakítóbb vigasznak –

mint ki túrt már örök némaságot;
megroppantva csöndjük szörnyű terhét,
az élő *anyag* (ím?) *előállott*,
végtelen súlyuk, hogy engeszteljék.

Szűz, világra-némák álma mindez,
látó szavakkal ők így beszélnek –
a végképp-dermedt elemek tudják,
árnyékuk bölcsője minden fénynek;

csak miattuk siklik e semmi-*lét*,
értük, a holt törzsbe rejtező láng,
tűzhely-lakra, meghittsége vágyva,
hol kinyílhat a szemérmes-falánk.

Siklik – a tiprott ösvény rianás.
Siklik véle a Farönknéni-szán:
ingáz, pedig csak áll *odavissza*,
gyémántos rozsdauton a cipzár –

forrasztva-nyitva az idegsebet,
sértve-gyógyítva *kéttört* világot.
S ezt mindegyre így. Mindegyre mondván,
üzenve annak; ilyet ki látott.

Viharrózsa

Nincs az a bolond, akit ne gyönyörködtetne a tarkaság. És nincs olyan virágoskert, melybe csak lila, piros vagy sárga virágot ültetnek. A változatosság gyönyörködtet. Akinek négy fia van, az az ötödiknek kislányt akar. Akinek négy lánya van, fiút szeretne. Legyen kék, zöld, piros, fiú, lány, szőke, vörös, barna. Mindenféle. De még Anci néni sem szeretett minden virágot egyformán.

A tulipánok? Mint a tornaórára felsorakoztatott falusi kislányok. Túlontúl egyformák. No és a gerberák? Mint az ünnepre kiöltözött tanácsi dolgozók vagy tévében mutogatott, túsarkakon billegő hostessek. Az árvácskák halálfejes arcától pedig egyenesen iszonyodott. A szirmuk bársonyos, a színük varázslatos, ám közben szinte grimaszolnak a fájdalomtól. Mint a megkínzott kisgyerekek.

Gyerekekből Anci néninek jutott kék is, piros is, fehér is, szőke is, barna is. Az ő négy lánya hamar egyetemre ment, aztán már csak az unokák jártak haza: fürdeni a Rábába, kirándulni, vakációzni, néha-néha átrándulni Ausztriába. Anci néni a nyolcvanas-kilencvenes években virágot is árult, hogy ki tudja fizetni a vonatjegyeket, a strandbelépőket, a beugrókat a koncertekre, a sok-sok kólát, hamburgert. Milyen szerencse, hogy az emberek ballagnak, esküsznek, temetkeznek.

De pár év, és a gyerekek gyerekei sem kuncsorogtak többé zsebpénzt, hanem átköltöztek a közösségi oldalakra, és végleg kiköltöztek Németországba, Kanáda, Angliába.

Mielőtt Berci, a legkisebb unoka is eltűnt volna, kapott tőle egy tabletet és egy okostelefont. Talán annyira okos ez a telefon, hogy elmondja helyettem a rózsafüzért?, tréfákozott Anci néni. Beveszi a gyógyszert, és még meg is hal helyettem? Berci is nevetett vele, aztán komolykodva kifejtette, hogy nem helyes, hogy a mama itt él elfelejtve, hogy ennyire beszűkül, hogy nem ismer semmilyen igazságot... de most itt a telefon, kiokosodhat végre.

Anci néni egymaga nevelt fel négy gyereket, tudott tapátázni, tévét szerelni, fóliázni, vízvezetékét és fűtést javítani, úgyhogy magabiztosan rávetette magát

a gombokra. Mint valami új hűtőszekrényt, megpróbálta a telefont kitanulmányozni. Először gyönyörű képeket csinált a kertje rózsáiról és rododendronjairól, majd rátalált a közösségi oldalakra. Ó, micsoda világ! Gyönyörű lurkók és gyönyörű tengerpartok.

Ám rájött, hogy ezeknek az oldalaknak az igazsága kicsit olyan volt, mint Feri atya prédikációi a templomban. Szegény plébános úr bottal járt, fájt mindene, de ha fölējük magasodhatott a szószéken, dörgő hangon óvta megmaradt híveit, a négy-öt Anci-korabeli asszonyt a parázناسágtól. A hús bűneitől, a különféle perverzióktól. Ám látja-e őket Feri atya, mikor beszél hozzájuk? Őket látja-e? Vagy mikor megköszörüli a torkát, izgatottan kacarászó lányokat, régmódi, kalapos színésznőket képzel maga elé?

Ám még a közösségi oldalaknál vagy a hús bűneiről álmodozó Laci atyánál is jobban foglalkoztatta Anci nénit a következő furcsaság: internetezni nem lehetett akárhol. Se az utcán, se a házában, se a kertjében, hanem csak az iskolában, ahova péntek délutánonként Ildi, a takarítónő beeresztette. – Tudod, Anci néni, van egy felhő, amit ez a telefon megérez. Elő kéne fizetned a wifi-re.

Anci néni hitte, nem hitte, ám közben elszörnyedve gondolt arra, hogy ilyen gyanús felhők megtelepednek a házában, talán még ki is szöknek szellőztetés-kor, és kárt okoznak a virágágyásokban.

– Hogy-hogy én nem látok soha ilyen felhőket? – kérdezte kétségbeesve.

Ezt Ildikó sem értette. Viszont megmutatta, hogy Anci néni hogy kereshet rá az unokáira. Még a Kanadába szakadt fiú is meglett, aki – te vagy az, mami-kám? – nagy lelkendezve rögtön küldött magáról néhány születnapos fényképet. Anci megcsodálta a két dédunokát, akiket sohase foghatott a kezében.

De hál' istennek, mind jól vannak, gondolta Anci néni, és örömeiben rögtön visszaigazolt néhány pakisztáni egyetemistát. Hiszen ő nem barátságatlan vagy mogorva ember, idegeneknek is visszaköszön az utcán.

Másnap már legalább hetven indiai, egyiptomi és pakisztáni ácsingozott Anci néni barátságára. A diákok után szép lassan feltűntek az idősebbek: előbb öltönyös svájci bankárok, majd az amerikai katonatisztek, egyenruhában feszítő, komoly, deresedő halántékú, repülőgépeik előtt pózoló férfiak. Ilyen barátai Anci néninek még soha nem voltak. De talán ők is egyedül érzik magukat, gondolta szánakozva, és szép sorban visszaigazolta az összeset, miközben sajnálkozott, hogy nem érti az üzeneteiket. Ildikó szerint nem árt nevető fejecskét is elküldeni, mert ezt érti minden magányos ember.

Aznap délután Anci néni hatvanöt mosolygó arcocskát küldött el.

Egy hét múlva már egy egész hadseregnyi katonatiszt jelölte ismerősnek. Hát ezek nem tudnak olvasni?, háborgott Anci néni. Hát nem látják az adatlapján, hogy ő, özv. Kocsis Károlyné, született Béres Anna 1940-ben született? Ám megtudta az egyik szomszédasszonytól, hogy ezek a svájci bankárok, amerikai nagyfiúk mind nigériai bűnözők, akik pénzt csálnak ki a hiszékeny magyar nőktől.

Anci néni megdöbbsent: hát ezek szerint ő is kiadhatja magát akadémikusnak vagy spanyol táncosnőnek? És a kisfia születőnapját ünneplő Tomi talán ott

haldoklik egy kanadai börtönben, miközben a nagymamájának azt hazudja, hogy vígan szülinapozik a családja körében... Ó, borzalom... nem lehet a világ ennyire romlott és szívtelen!

Anci néni annyira megrémült a világ álnokságától, hogy többé nem merészkedett a közösségi oldalakra. Csak felváltva olvasgatták Ildivel a legfontosabb friss híreket: valaki galandférget talált a lánya fülében, Kínában hatszemű csecsemő született, megtalálták az öregedés ellenszerét, hamarosan mindenki száznegyven-százötven évig élhet...

Anci néninek ezek a bulvárlapok is csak csalódást okoztak. Akkor nyugodott meg, mikor Ildikó visszament takarítani, és ő a telefonján különleges virágokat nézegethetett.

Narancseperfák, kínai lilabogyók! Kaktuszok, kontyvirágok, orchideák! Ezek sokkal csodásabbak, mint a gyerekek füléből kimászó galandférgek, a kisfiúvá operált kislányok, a mindig küszöbön álló, de soha be nem következő világvége. Érdekesnek persze a bulvárhírek is érdekesek. De ki tudhatná, hogy igazak-e?

Mióta a gyerekek és unokák szétszóródtak a világ létező és nem létező zegzugaiba, Anci néninek szokása volt, hogy új és új barátokat keresve bebuszozzon a városba, és megnézzze, mi maradt a régi üzletekből. A régi virágbolt szerencsére épségben megmaradt a vasútállomás mellett. Anci évek, évtizedek óta járt ide virághagymát csereberélni, virágillatot szagolni, vagy csak csendben üldögelni a kardvirágok és a pünkösdi rózsák között. És ha már betért a virágboltba, akkor persze segített felocsolni vagy rendezgetni a virágokat, vagy csak „tartotta a boltot”, míg Ágika, a tulajdonos átszaladt a pékhez vagy a gyógyszerárba. Ha Ágika hosszabban maradt, akkor megajándékozta Ancit néhány ritka virághagymával.

– Ez nem valami nemesített hibrid, de azért különleges – mondta Ágika, és átnyújtott egyszer egy rücskös krumplihoz hasonlító, óriási virághagymát.

– Ha nem holland, akkor micsoda? – kérdezte gyanakodva Anci néni.

De Ági sem tudta: – Csak ültesse ki, aztán meglátja, Ancikám.

Anci néni megadta módját: a furcsa gumót selyempapírba csomagolva súlylyesztette a szatyrába.

Márciusra aztán a különleges virághagyma mintha meghízott volna a pince dohos félhomályában. Már nem is krumplihoz hasonlított, hanem idomtalan céklához vagy hormonokkal agyonkezelt karalábéhoz. És egy kicsit langyosabb is volt, mint a hideget unottan áttelelő, többi virághagyma. Ahogy Anci néni végighúzta az ujját a gumón, érezte, ahogy áramlanak az éltető nedvek a héj alatt.

No, majd meglátjuk, gondolta sóhajtozva, mikor helyet keresett az óriásnak a kertjében.

Anci néni szerette a fehérét, a pirosat, a rózsaszínt. Szerette a hortenziát, a jácintot, a különféle rózsákat és a mályvákat – a virágfényes, vidám, karneváli színpompát. Nyáron a kertje hatalmas bálteremhez volt hasonló, ahol a legragyogóbb ruhákban pompáztak a hölgyek, az ő legkedvesebb lánykái. Ám azt

eddig soha nem képzelte, hogy egy növény önmaga kedvéért szerepet játszik. Hogy hol sárga fürtöcskéket, hol piros pártákat, hol fehér szirmokat nevel; hol lóbuszvirágként terpeszkedik, hol magabiztosan az ég felé tör. Hogy egyik héten óriási íriszhez, a másik héten bazsarózsához vagy orgonabokorhoz hasonlít.

Hogy csak nő és nő, egyre csak nő, és közben annyi vizet nyel el, mint valami szörnyeteg.

– Valami rossz felhő megbetegíthette a kertemet – mentegetőzött Anci néni.

– Ó, ez igazi viharrózsa vagy szuperrózs! – lelkenedett Ildikó. – Minden tudás benne van.

Minden tudás? A többi öregasszony, a szomszédok szörnyszülöttnek látták a virágot. De csodálkozni nem csodálkoztak. Hiszen mit várhatunk manapság? A nők leműttetik a mellüket, a férfiak túsarkú cipőt hordanak, és együtt rávetik magukat a gyerekekre. A bárányokba emberi agyat ültetnek, és mielőtt megzabálják őket, hazudoznak nekik a jogaikról. Anci néni elszörnyedt: a galandféregre gondolt, ami kimászik egy kislány füléből, az amerikai katonatisztekre, akik nem amerikai katonatisztek, a felhőkre, melyek bizonyos telefonokat életre keltenek, és szellőztetés közben kiszöknek a kertekbe... Igen, ma már minden lehetséges.

– Száradjon ki a szörnyeteg! Ne locsolgassd annyit! – tanácsolták a szomszédasszonyai.

A csodavirág, mely most húsos adótoronyként, mindent és mindenkit megszégyenítő dárdaként meredezett az ég felé, talán értett mindent. Anci néni úgy érezte, hogy nagyon régóta hallgatózik, és a ki nem mondott titkaikat is ismeri.

– Inkavirág! Viharrózsa! – lelkesedett Ildikó. – Fotózd le, Anci néni, és tegyük föl a facebookra!

Hogy micsoda? Viharrózsa? Inkavirág? Velvicsiáról, Vénusz légycsapójáról, fojtófügről, viharszegfűről már hallott Anci néni. Inkaliliomot is látott, de az egészen másféle.

Ám ami nincs, az is létezhet.

– Hagyd kiszáradni! – tanácsolták többen. – Ez valami hormonmicsoda. Vírusvirág. Az is gyanús, hogy nincs semmilyen illata. Biztos fejfájást vagy rákot okoz annak, aki sokat nézegeti.

Anci néni megbántottan hallgatott. Ám mikor a növény apró, fekete szirmokat növesztett, úgy gondolta, nincs tovább. Vannak kék, rózsaszín, fehér, sárga, piros, lila virágok, igen. De ki látott már szurokfekete szirmokat egy virágoskertben?

Nagyokat sóhajtva levágta a növény hajtásait és a leveleit. Végül letakarta a tövet egy lyukas pléddel, és szomorú szívvel köveket hordott rá.

Az izzadtságát törölgetve megállt a házhoz vezető ösvényen.

Talán hallucinál ebben az istentelen augusztusi melegben?

A súlyos pokróc alól mintha nyöszörgést hallana.

Az egyén története

„Csak azok maradnak életben, akiknek van meséjük, valamilyen magyarázatuk az őket körülvevő világra.”
(Bánki Éva)

„Több tabunk van, mint a »sötét középkornak« valaha volt. Ma az a »bátor ember«, aki harsányan szajkózza a legtrendibb politikai nézeteket. Értelmiségiek – akik egy csepp könnyet nem hullajtottak a rendszerváltás kárvallottjaiért – sírós hangon vagy felháborodva szokták kérdezgetni, hogyhogy nem »érez együtt« x vagy y az afrikai menekültekkel” – vallja Bánki Éva (Nagykanizsa, 1966) író, irodalomtörténész. A budapesti Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karának tanárával, műveiből kiindulva, Velencéről, a jelenben élő emberekről, kelet-közép-európaiságról, a magyar elbeszélő prózára jellemző valósághiányról, a múlthoz való mitikus viszonyunkról, az időről mint politikai dimenzióról, a regényen kívüli valóságról és egyéb társadalmi kérdésekről beszélgettünk.

– Néhány évvel ezelőtt több hónapot töltöttél kislányoddal Velencében. Ebben az időszakban született a *tavaly megjelent Telihold Velencében* című köteted, amely egy-szerre hordozza magán egy kultúrtörténeti esszé, egy útleírás, egy szuggesztív napló és egy regény jegyeit. Hogyan élted meg testközelből Velencét, magyarul: hogyan „történt meg veled a város”?

– A sokáig bizánci függésben élő Velence sokak szerint ma sem egészen Olaszország. Egy furcsa hely, melyet már a stabilitása is megkülönböztet a többi olasz várostól. Itt soha nem voltak forradalmak, komolyabb puccsok, fegyveres hatalomátvételek. Velence latin város, de nincs antik előzménye. Persze a latin kultúra hozzám mindig is nagyon közel állt. Magyar és portugál szakon végeztem, sokáig éltem Lisszabonban, a trubadúrok költészetéből doktoráltam. De Velence nem a latin világ, hanem a magyar történelem miatt kezdett el foglalkoztatni. És mégis hosszú-hosszú ideig csak egy-két napot, mondhatni, szippantásnyi időt töltöttem a városban. Aztán 2017-ben sikerült egy ösztöndíjat szereznem.

– Sokrétűen foglalkozol a vízre épült, sajátos hangulatú várossal. Megmutatod a gazdagok számára érdekes karneváli arcát, a „Disneylandet az Adria partján”, ugyanakkor a Marghera nevű munkástelepére is elkalauzolod az olvasót. Milyen viszonyt alakítottál ki Velencével?

– Három és fél hónapot egy kilencéves gyerek, a lányom társaságában töltöttem a városban. Ez a „társaság” aztán teljesen átformálta az én Velence-

képemet. Hiszen úgy éltem én is, mint a többi anyuka: iskola, gyerekzsúrok, gyerekorvos... Gyere, anyu, vegyünk már egy rendes kabátot! Nem sülyedhettem el igazán se Velence művészvilágában, se a Foscari egyetem nyüzsgésében. És ez jó is volt így. A gyerek irányította rá a figyelmemet a jelenben élő emberekre, a szolgák és a magányos öregek hatalmas seregeire. Velencében rengeteg gyökértelen és magányos ember él. Ha jót akarsz a gyerekednek, akkor összebarátkozol az osztálytársai szüleivel, ha ezek a szülők meghívnak valahova, nem mondasz nemet... és lassan-lassan ott találsz magad a hétköznapi velenceiek, a családok, a szomszédok, a különcök nyüzsgő életében. Velence kicsi hely, de rengeteg valóság elfér benne. Minden pillanatban más, miközben ezer-kétszáz éve ugyanaz.

- *Velence a te olvasatodban Kelet-Közép-Európa része. Mi mindenben nyilvánul meg eme közép-európaisága? Egyáltalán miket tartasz kelet-közép-európai sajátosságoknak? Történelmi távolatban és mai megközelítésben. Mennyire változtatott ezen a megítélésen a rendszerváltás?*

- Velence a régi Kelet-Közép-Európa mediterrán sarka, egyik hatalmi központja. Engem először nem a középkor, hanem a Monarchia miatt kezdett el érdekelni. Az én szememben Budapest, Nagykanizsa, Fiume, Velence (mely útvonalat Kosztolányi is többször végigjárta) még mindig ugyanazon a vasútvonalon van. Úgyhogy én hazajárok Velencébe. Egész gyerekkoromban azt hallgattam, hogy Mistral nemzetközi gyorsvonat érkezik Zagreb-Veneziából, és halad tovább Budapest felé. Ma már nem jár vonat Nagykanizsa érintésével „Veneziába”. De a szívemben még igen.

Ha már Kelet-Közép-Európa! Azért örültünk annyira a rendszerváltásnak, mert most már végre a Nyugathoz tartozhatunk. De ez a Nyugat a szemünk láttára keletiesedik el: nem viseli el a vitát, a nézőpontok ütközését, a valódi sokszínűséget. És mint a hajdani Bizánc, ez is egy bürokratikus, személytelen apparátus uralma alatt áll. Nagy kérdés, hogy a rendszerváltáskor ki kebeleztet be kicsodát. Ha Kelet-Közép-Európát szeretjük, ezt a Kelet-Közép-Európát, az uniformizálást, a szabadság hiányát szeretjük-e. Velence „álomváros” – egész konkrétan egy elbukott keleti főváros, Bizánc álmának az őrzője. Ide vándoroltak a bizánci szobrok, a bizánci tudósok, a bizánci szentek, a bizánci ereklyék. A bizánci törvénykezés és igazgatás is nagyon mély nyomot hagyott Velencében. Ennek ellenére Velence nem a tespedt tunyaságáról és ötlettelenségéről híres. A szememben egy mediterrán, nagyon élhető kelet-közép-európai alternatíva.

- *Itália és Közép-Európa nem először találkoznak nálad. Magyar Dekameron című, 2007-ben kiadott novellásköteted hősei a firenzei pestisjárvány elől menekülve egy időutazás következtében a budai Körszállóban kötnek ki, a jelenlegi Magyarországon, amelyet mindenki Határvidékként emleget. A mai valós járványhelyzetben egy Körszálló kényszerlakói milyen történeteket mesélnének egymás szórakoztatására a „Határvidékről”?*

- Írtam én már Velencéről korábban is regényt, ez a 2005-ben megjelent *Aranyhímzés*, ahol egy középkori küldöttség Gellért püspök családját keresi.

De a mai Magyarország és Itália tényleg a *Dekameron*ban feszül egymásnak. Én úgy látom, egy totálisan traumatizált kelet-európai tudatnak nem is olyan döbbenetes egy világjárvány, mint egy nyugat-európainak, hiszen mi itt évszázadok óta bajból bajba, katasztrófából katasztrófába bukácsolunk. És jobban meg is „magyarázzuk” a dolgainkat. Mostanában az összeesküvés-elméletek foglalkoztatnak. Saját rokonaimmal beszélgetve jövök rá, hogy micsoda túlélési potenciállal bírnak ezek a történetek. Csak azok maradnak életben, akiknek van meséjük, valamilyen magyarázatuk az őket körülvevő világra. Ez talán pont olyan fontos, mint a nevetés és a szex, a jó Boccaccio receptje.

– A bűn nyelvét megtanulni címmel írtál tanulmánykötetet a kemény krimiről. A könyvben többek között a *hard-boiled* krimikben feldolgozott témákat társadalmi téren értelmezed, arra mutatva rá, hogy a bűnügyi regény gyakran a jelenre reagál és olyan problémákat tematizál, amelyeket a magas irodalom csak nagyon ritkán. Megítélésed szerint az elit irodalom – mind magyar, mind világviszonylatban – megfelelő mértékben foglalkozik a jelennel? A kortárs irodalomból megtudhatjuk, hogy mi történik a világban?

– Bár világirodalom-tanár vagyok, azért a magyar irodalmat ismerem a legjobban. Elgondolkodtató, hogy egy bűnügyi regény (persze egy rendhagyó bűnügyi regény) ábrázolta a leghitelesebben a rendszerváltás után az egyes társadalmi osztályok kapcsolatát, a rendszerváltás legszegényebbekre és a Kádár-kori kispolgárságra gyakorolt hatását. Ez Tar Sándor *Szürke galambja*. A populáris irodalom szinte mindig „valóságpárti”. Az elit irodalom pedig – tekintve, hogy a rendszerváltás utáni arisztokratikus távolságtartással úgyis elvesztette az olvasói jó részét – mintha visszatérni látszana a társadalomhoz. A kilencvenes években szitokszó volt a társadalmi, ma már dicséret. De vajon ráismerhetünk-e a magyar társadalomra a mai magyar regényekből? Hát... A magyar elbeszélő prózára máskor is jellemző volt a valósághiány. Mért nem tudunk szinte semmit a 19. század végén felemelkedő parasztsaládokról? Az akkoriban középosztályosodó zsidókról? Mert a dzsentrí, a dzsentrí, a dzsentrí... Ez volt a sláger. De arra is rákérdezhetünk, miért nincs több I. világháborús regényünk? Félmillió emberünk veszett oda, de alig vannak a „nagy háborút” elbeszélő nagy íróink.

– A Facebookon rendszeresen hosszabb-rövidebb értekezéseket írsz egy-egy téma kapcsán, amelyekben nemcsak irodalmi és művészeti, hanem közéleti kérdésekre is reagálsz, nemritkán e kettő kölcsönhatásban van egymással. Milyennek látod az író szerepét a közéletben? Az író maradjon az irodalomnál, vagy érzékeny értelmiségiként igenis fejtse ki a véleményét a társadalmat érintő kérdésekről?

– Szerintem az irodalom is politika. És a politika több, sokkal, de sokkal több, mint a pártélet. Ám Magyarországon még a vírusoknak, sőt az oltóanyagoknak is párttagkönyvük van. Ilyen vagy olyan pártállásuk. Hát ez örület! És én nem vagyok képes lemondani a szabad és civilizált vitáról. Erre ma semmi más, csak az internet nyújt lehetőséget. Magyarország egy része nagyon nem fér bele a mai magyar pártpolitikai struktúrákba. De nem akarom a kérdésedet megkerülni. A magyar nyelvben nincsenek nemek. A magyar költészetben kevés

a szerelmes vers. És mikor olvastunk utoljára egy szép magyar szerelmes regényt? Na, ugye. Úgy tűnik, a magyar kultúra tényleg hajlamosít arra, hogy akár a metafizikai kérdéseket is politikai, közösségi összefüggésekben lássuk. Ezzel talán meg kell békülni. Ám arra nincs mentség, hogy valami polgárháborúba vagy pártoskodásba belefulladjunk.

– Az *Idő-regénytrilógiáddal* (Fordított idő, Elsodort idő, Összetört idő) a korai középkorba, a formálódó Európa politikai erőterébe kalauzolod az olvasót, egy multikulturális társadalomba, ahol a megkeresztelkedett barbár népek hite még bizonytalan, az ismert világban mind szellemileg, mind politikailag az iszlám dominál. Az áthallások a jelennel kitapinthatók. Megítélésed szerint az akkoriak mennyire voltak tisztában a jellel, vagy ezt csak bizonyos távolságból lehetséges, és a mai – járóványhelyezettel, migrációs válsággal, gazdasági és környezetvédelmi kihívásokkal sújtott – kor embere mennyire látja át mindazt, ami éppen történik vele?

– Skandináv krónikások a kora középkorban felhőrdültek, mikor valaki azt állította, Velence tényleg létezik. Ha-ha-ha! Hát azért minden hülyeséget mi sem hiszünk el! Ők az információhiányban fuldokoltak, mi az információáradatban. Egyébként létezik a kettő között valamilyen egyensúly: Dante elmondhatta magáról, hogy „mindent” tudott. Az ő korában Európában annyi információ állt rendelkezésre, amennyit egy okos, tehetséges ember egy élet alatt elsajátíthatott. Mi nem vagyunk ilyen szerencsések. Késő kamaszkorom nagy tanulsága: Pesten még szinte mindenki elképzelhetetlennek tartotta a rendszerváltást, mikor a nagyapám korabeli öregemberek (főleg parasztok) már azt találgatták, hány éve van Kádárnak. Buknak-e már? És ha igen, pontosan mikor? Nem mintha ezek az öregek okosabbak lettek volna. Csak saját szemükkel látták a Monarchia bukását, életük első nagy rendszerváltozását, és ennek az analógiának az érvényét semmilyen mellékes információ nem zavarta össze. Mert ilyenekkel ők nem nagyon rendelkeztek. De a kevesebb néha több. Ezt a hírszerzők is tudják.

– *Kalandorok, honfoglalók, barbárok, rabszolgák, muszlimok sodródnak ebben a felbolydult világban, vajon ki lehet a győztes: az, aki hű marad magához, hagyományaihoz, identitásához, vagy aki alkalmazkodni képes a kor kihívásaihoz?*

– Ez borzasztóan izgalmas kérdés. Én úgy látom, a kettő valahogy összefügg. Velence és a zsidóság példájából úgy látom, csak egy hagyományaiba mélyen beágyazott, de valamiért magát bizonytalannak, fenyegetettnek érző közösség lehet képes tartós innovációra, folyamatos megújulásra. És ennek nem misztikus okai vannak. Az emberi intelligencia – ezt tanárként is így látom – nagyon függ a stabil családtól, a gyerekkorban kapott szeretettől. A muszlim társadalmak kipróbálták, hogy lehetséges-e családjuktól elszakított, traumatizált rabszolgagyerekekből kinevelni egy katonai és szellemi elitet. Ezek a kísérletek hosszú távon csődöt mondtak. Az emberi lélek nem ennyire rugalmas. A felfedezőkedvet a stabil háttér és önazonosság alapozhatja meg.

– *Hőköd, Riolda, sohasem elégszik meg az egyetlen igazság lehetőségével, egész élete során keresi az újabb nézőpontot, a valóság minél több szempontból történő megvizsgálását. Hozzá hasonlóan te is ezt teszed. Véleményed szerint mennyire tudjuk megállapítani*

az igazságot történelmi távlatban vagy akár csak a saját valóságunkban? Létezik esetleg úgynevezett „irodalmi igazság”?

– Mindig voltak nyugtalan, igazságkereső emberek. Mi az Odüsszeuszokat ismerjük, a hozzájuk hasonló nőket nem. Riolda halála előtt látja a jövőt, de sajnos – micsoda tragédia! – azt már nem tudja kibetűzni. Pedig ami az igazságot illeti, ő előnyös helyzetben van: egy kelta nő, germán férjjel, aki egyetlen nagyhatalomhoz sem akar tartozni – ámbár mindegyikkel szót ért, ha kell. Az ő szigete túl jelentéktelen ahhoz, hogy bárki meg akarja hódítani. És Riolda is rendelkezik a „redukált információk” nyújtotta előnyökkel. Nem tud a világról túl sokat. De éppen eleget.

Mint mondtam, én csak bizonyos korlátok között hiszek az irodalom „anatómiájában”. Az irodalom nem annyira tiszta dolog, mint a zene vagy a matematika. Persze azt sem gondolom, hogy egy írónak riporterként kéne járnia a világot, és tükrözni, tükrözni a dolgokat... De talán nem árt azt tudatosítani, így vagy úgy mindig mások életéből, csontjaiból, sejtjeiből, álmaiból építjük fel a történeteinket.

– *Regénytrilógiád a mitológia eszköztárával egy lehetséges világmagyarázatot kínál a Heribert Illig történész által kitalált középkornak nevezett, szerinte 614-től 911-ig tartott időszakra. A történelem számodra mekkora mértékben tudomány, és mennyire mítosz?*

– Illig teóriája egy nem túlságosan rokonszenves összeesküvés-elmélet: az emberek hülyék, uraik, a pápa és a császár az orruknál fogva vezetik őket. De a „meg nem történt idő” gondolata azért nagyon megihletett. Tényleg létezhet olyan zűrzavaros történelmi kor, mikor ki-be járnak a különféle évszázadok közt az emberek. Mert senkinek sincs ereje, hogy uralja az egészet. Ilyennek képzelem el a felfedezések előtti Afrikát vagy Ausztráliát. Nem volt írás, nem volt iskola. Senki sem képzelhette magát a történelem urának. Igen, én magyar vagyok. Ezért hajlamos vagyok elfogadni, hogy az idő maga is politikai dimenzió. Ha nincs központi hatalom, akkor „nyitva az időkapu”.

A történelem egy komoly tudomány. Érvekkel, bizonyítékokkal dolgozik, ki tagadná. Ám ma a kelet-közép-európai egyetemeken és akadémiákon teljesen eltérő történelemfelfogásokat díjaznak. Hogy volna ez lehetséges, ha a múlthoz való viszonyunk nem lenne mitikus alapvetően?

– *Létezhet-e öntudatos individuumok nélkül közösség, vagy a kiforrott egyének hiánya törvényszerűen „bolytársadalmat” szül? A mai társadalmakban szerinted mekkora mértékben élnek individuumok, és mekkora mértékben a politika és a média által uniformizált állampolgárok?*

– Abban, ugye, nem vitatkozunk, hogy egy reneszánsz hőroznak ma nem sok szava lehetne Európában. Bolytársadalomban élünk, az individuumok ma gyanúsak, szabad vita nincs. Erről nem illik beszélni, arról nem illik beszélni. Több tabunk van, mint a „sötét középkornak” valaha volt. Ma az a „bátor ember”, aki harsányan szajkózza a legtrendibb politikai nézeteket. Értelmiségiek – akik egy csepp könnyet nem hullajtottak a rendszerváltás kárvallottjaiért – sírós hangon vagy felháborodva szokták kérdezgetni, hogyhogy nem „érez

együtt” x vagy y az afrikai menekültekkel. A politika nyilván azt szeretné, az együttérzésnek ne legyenek többé személyes dimenziói. Én eltöprengtem azon, hogy milyen az a közösség, ahol mindenki mindenkivel együtt érez, és közben mentes az „önzéstől”, önmagát nem tekinti senkinek és semminek. Milyen lehet az a nyelv, amiben nincs „én”? Ez a szorgok világa. Az emberek egymás álmait álmodják. Ha x eszik egy falatot, y sem éhes. Nem meghalnak, hanem átváltoznak egymásba. Nincsenek személyes vonzalmak, vágyak, a gyerekek is közösek. Én azt gondolom, ez a jövő. Jézus visszatér a földre, hogy megkeresse az övéit. De csak egy ide-oda hullámmzó masszát talál.

– *Műveid egyik visszatérő motívuma az idő kérdése. A körkörös idő, a mitikus idő, a visszatérő idő stb. Már első regényed, az Esőváros elbeszélője kimondja: „Olyanok vagyunk, mint egy önjáró az örökösen körben forgó időben.” Egyik hőse pedig felteszi a kérdést: „Lehet-e a jövőre emlékezni?” Vajon lehet-e? Tudjuk, hogy az emberek is, a körülmények is változnak. Ettől függetlenül: az emberi társadalom ténylegesen is változik, vagy csak körkörösén ismétli önmagát, és egyedül csak a műszaki és a technológiai újítások hihetnek el velünk, hogy bármi is fejlődik?*

– Az ember sokat alakul, és az Esőváros óta én is megváltoztam. Ott felrobban egy gép, egy „önjáró”, meghal az apa, és összedől a Monarchia. Ott egy robbanás mindent megváltoztat. Ma már nem hiszem, hogy egyetlen valóságban (időben) élnek az emberek. Hogy egyetlen robbanás mindent megváltoztat. 19. századi értelemben vett haladásról persze nem beszélhetünk. De nem feltétlenül politikai vagy történelmi okokból. Az emberi valóság jóval bonyolultabb, mint egy számoszlop. A férfiak ma tovább élhetnek, de fiatalon elvesztik a nemzőképességüket. Egy bangladesi lány nem szül tizennégy évesen gyereket, hanem egy nagy multinál robotol napi 12-14 órát. Ha szerencséje van, akkor épp egy nagyon haladó multinál... Ez most akkor haladás, vagy sem? Mindennek van visszája, árnyoldala. De mi ezeknek a jelenségeknek a színe vagy visszája? Ma nagyon divatosak az emberi faj biológiai képlékenységét bemutató fantasyk. De annyira képlékeny-e az emberi faj? Évezredek óta szeretnénk a halált legyőzni, saját erőnkől repülni, egyszerre több helyen lenni. Ugyanez van az „igazság országával”. Az emberi nyelv alapstruktúrája – ez egészen elképesztő szerintem! – évezredek óta változatlan. Minden nyelvben van *én* és van *te*. De ma azt gondolom, tényleg lehetséges valami alapvető változás. Az emberek, ha nincsenek szüleik, és állandóan együtt vannak, és persze nagyon-nagyon sokan vannak, talán képesek rovarként viselkedni. De talán ez sem nagyon új dolog, az emberek talán mindig ilyen félig ön- vagy éntudatlan állapotban háborúztak. Talán nincs messze az az effajta „örök béke”, az örökös rovarüzemmód. De ez már egy regényeken túli világ. A nyugati regény az „én” története. Az egyéné, nem a csoporté. De ki mondta, hogy a regényeken kívül nincs valóság? Mint hívó embert reménnyel tölt el a gondolat, hogy a lányomnak is lesz elbeszélőnivalója.

Sándor Zoltán

SÁNDOR ZOLTÁN (1973) író, műfordító, publicista. Legutóbbi kötete: *Korunk lenyomata* (2020).

Pár mondat a napsütésről

Volt egy álmom a költészetről,
pár mondat a napsütésről.
Semmi komoly, majdnem semmi.
Álmomban valahol Németországban,
Ausztriában vagy Svájcban,
egy költészeti fesztiválon voltam.
Gyönyörű volt, a meghívó,
a programfüzet, a költők fotója.
Voltunk ott sokfélék a nagyvilágból,
A németek tudják, mi fán terem a költészet,
Rilke és Hölderlin.
Még olvasnak karcsú, puha könyveket.
A közönség: finom, művelt és modern emberek.
Néha felhangzott egy kis taps-permet.
A költők egymás fejéhez verseket vagdostak.
Én nem értettem semmit.
Csak szép volt a mondatok ritmusa,
olyan bársonyosak a szavak.
Sugárzott a közönség arca.
Nem értettem semmit.
Csak annyit tudok németül:
Der springt noch auf!
„Ez még mindig moco-rog!”
Lerogyni a gödör szélére, mint Radnóti,
a halál menetszlopában,
ahogy terelték őket Németföld felé.
Álmomban Radnótival meneteltem,
láttam árokba zuhanni, moco-rogni.

Álmomban egy német költőfesztiválon voltam,
nem tudtam, hogy kerültem oda.
Egy hangszórót kellett cipeltem
– talán annyi volt a rám szabott feladat? –,

FENYVESI OTTÓ (1954) költő, író, szerkesztő, képzőművész. A Balaton északi partján, Lovason él.
Legutóbbi kötete: *Hatvanhat – válogatott versek* (Művészetek Háza, 2021).

egy hatalmas nagy fekete hangfallal
bajlódtam a színpadon,
sehogy se tudtam megragadni,
csak toltam, tuszkoltam magam előtt,
mint a költők a verseket.
Csupa furcsa szerzet, vátesz.
Arcukon mélység és dicsvágy ült.
Sugárzott belőlük a hő, mint a radiátorból.
A bábeli hangzavarban a hangszóró nagyot
dörrent, majdnem megsüketültem.
Mind kifutottak az időből.
A hosszabbításban, amikor rám került a sor,
nem jött ki hang a torkomból, némán tátogtam,
mint a partra vetett halak,
ádámcsutkám tétován sétált le-föl.
Végigmondtam, némán, egy verset,
pár mondatot a napsütésről.

Egy sál illata

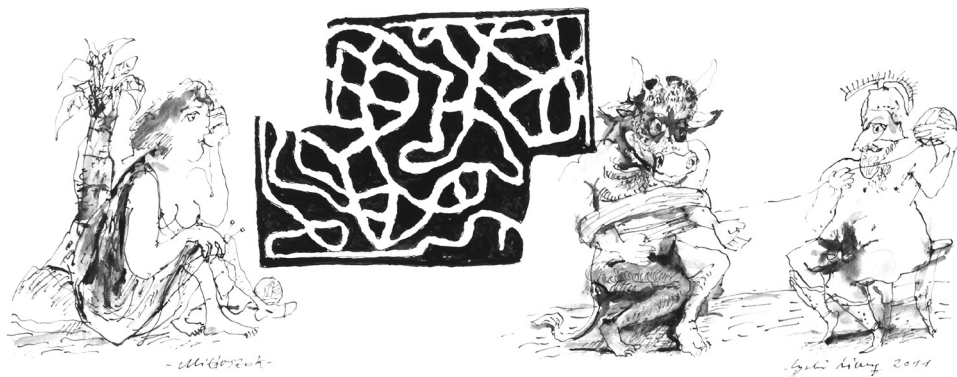
Zuhantam fölfelé,
zuhantam a költészet lényegéhez:
egy sál illatához.
A dallam körbefonta a csillár fényét,
a székek lábát, rásimult a nők ruhájára,
férfiak drága öltönyére, a nyakkendőtükre,
az aranykarórákra, nyakláncokra és karkötőkre.
Végigsuhant a lakozott körmökön.
A teremben nagy volt a boldogság,
olyan nagy, hogy ki sem fért az ajtón.
A dallam, mint egy sál körül-
tekeredett az egyik hölgy nyakán.
Ájulásig fojtogatta.
Zuhantam fölfelé.

Azon az estén amikor átúsztam a Dunát

Megfésülködtem.
Befújtam magam parfümmel.
Előkerestem a fiók aljából,
a sima füzetből, néhány erős mondatot.
Kizuhant belőle egy metafora,
mely saját medrét kereste.
Örvények nélkül nincs folyó,
sivatag nélkül nincs oázis.

Eurokrém kommandó

Zuhantam fölfelé.
Kiestem a ritmusból.
Miről énekeljek nektek, katicabogarak?
Alany keresi állítmányát,
tárgyát és határozóját.
Jelzők kíméljenek! – jeligére.

Padre nostro che sei nei cieli, sia santificato il tuo nome...

Margherita 75 éves volt, amikor az otthonba került. Gyerekei nem a lakására pályáztak, és nem is látogatták ritkán. Ő döntött így, elege lett a „napi felesleges tevékenységekből”, ahogy mondta, s további életét „a fontos dolgoknak kívánta szentelni”. Ez azt jelentette, hogy Margherita gyakorlatilag egész nap feküdt vagy ült az ágyon, és imádkozott. Az ápolókat és az orvosokat rendszeresen kérte, hogy imádkozzanak vele, s eleinte sokan ültek mellé, és hagyták, hogy megszorítsa a kezüket.

Amikor én odakerültem önkéntes segítőként, már mindenki teherként élte ezt meg, és csak nagyon ritkán ültek mellé, sőt, az volt a vélemény róla, hogy lassan leépült, és beleőrült a vallásos áhítatba. Egyik este elromlott a szobámban a légkondi, és gondoltam körbemegyek. Bementem hozzá, és természetesen éppen az ágyon ülve imádkozott. Kérte, hogy üljek mellé, odaültem, de mondtam neki, hogy nem tudom az olasz Miatyánkot – csak pár szóra emlékszem. Ha van kedvem, megtanítja – mondta, s aznap tizenkétszer mondtuk el közösen az imát, azóta is fejből tudom, néha magam is olaszul mondom, s ilyenkor eszembe jut a kezemet satuként szorító keze, ami csak akkor enyhült, amikor a „ma liberaci dal male, Amen”-hez értünk.

Nagyon nyugodtan aludt el, s másnap reggel is vidám volt, amikor segítettem bevinni neki a reggelit. Hazamentem a szállásomra, s amikor este visszamentem, várt a valóság: délután kapott egy telefont, ami nagyon felzaklatta, lefeküdt az ágyra, és megállt a szíve. Az egyik ápolónő, akinek egy gazdag vállalkozó barátja volt, s minden este fekete Lamborghini várt a ház előtt, azt mondta, jobb is így, az öregasszony nem volt normális, egész nap csak imádkozott, s szinte vidáman hátracsapta hosszú szőke haját, jól látszottak vállán a friss tetoválások.

Több hét telt el, már itthon voltam, amikor az egyik kollégámtól e-mailt kaptam, és sok minden mellett Margheritáról is írt pár sort. Kiderült, a bolondnak hitt, megunt idős asszony konkrét céllal imádkozott egész nap. Kisunokáját,

a 8 éves Francescót egy buszbaleset érte, megütötte a fejét, s kómába került. Margherita ezért imádkozott egész nap, s igen, már sokan tudjátok is mi történt: akkor délután megkapta a hírt, a kisleány felébredt a kómából, s meglepően kevés agyi károsodás érte, az orvosok sem értik ezt. Kollégám két dolgot írt még: egyrészt azt, hogy a boncoláskor kiderült, Margheritának az orvostudomány szempontjából már régen nem lehetett volna élnie: áttételes rákja volt az agyában, és a teste több részén. Nem tudni, hogyan maradt életben. Másrészt azt írta, hogy Margherita halála reggelén nem győzött engem dicsérni, hogy együtt imádkoztam vele, és azt mondta az egyik ápolónőnek, hogy ha meghal, akkor az imádságos könyvét kapjam meg. A kollégám kérte a pesti postacímemet levelében.

A fekete borítójú, néhol már sárga lapokból álló könyv itt van mellettem, az éjjeliszekrényen. Az imádságos könyv elején a következő, általa írt szöveggel (nagyjából fordításban): „ezt a könyvet nem tehetem be a szekrénybe, s óránként olvasnom kell, amíg Francesco unokám fel nem ébred. Nem maradt más dolgom a világon, csak ez, kérlek, Istenem, segíts nekem!“. Könyvtáram bármelyik könyvét bárkinek szívesen kölcsönadom vagy átadom örökbe – ez az egyetlen, ami biztosan örökké nálam marad majd.

Margit története

Tudja, tanár úr, az én életemben nincs már semmi érdekes. Hetven felett már minden nap ugyanolyan. Hol is kezdjem? Amióta két éve betörtek a szomszédba, már egyáltalán nem tudok éjjel aludni. Nézem a tévét, tizenegy körül elunom, már mindent ezerszer hallottam, mindig ugyanazt mondják, és ugyanazok, akik 89 előtt mást mondtak, inkább kikapcsolom. Hallgatom, ahogy zörögnek az éjszakai HÉV-ek, éjfél után jön be az utolsó, negyed öt előtt indul az első. A kettő között hallgatom a csendet, fekszem nyitott szemmel, nézem a plafont, és arra gondolok, hogy milyen szép voltam én, amikor érettségiztem, és mennyire hiányoznak a gyerekek. Sokszor eszembe jut Lajos is. Hogy milyen erős, hatalmas férfi volt, amikor megismertem a Jutában. Ekkora embert még nem is láttam előtte soha. Akkora tenyere volt, mint egy péklapát, ha kellett, három ötvenkilós zsákot egyszerre felemelt. Amikor megismertem, 18 éves voltam, ő már 28, túl egy váláson, férfi még hozzám sem ért, még a hajam sem simították meg. Lajossal kétszer beszéltem, vagyis inkább ő beszélt, s már felvitt magához – olyan lehettem, mint egy kis ijedt veréb a magam 160 centijével, mindig féltem, hogy összeroppan, de mindig nagyon vigyázott rám. Nagy

meleg, barna szemei voltak. Sohasem bántott, csak ha ivott, de hát ilyenek a férfiak. Sajnos 89 után egyre többet ivott, mert kirúgták a gyárból, nem kellett annyi munkás az új tulajnak, utána ivott naponta, egyre többet. Nem tudott mit kezdeni magával – így is ment el, 96-ban, lement a kocsmába, este szóltak, hogy menjek oda, elaludt, nem kelt fel az asztaltól. Előtte egy fél korsó sör. Pedig áldott jó ember volt, felneveltük a három gyereket, pedig nem volt könnyű a békási panelban. Sosem bántotta őket, elég volt hangosan szólnia, és csend lett. Mindháromnak rendes állása lett, aztán el is vették, Sanyi most Kanadában van, skype-on beszélek néha vele, postás, a kamerán mutatja a két kicsit, Klári Olaszországban van, évek óta nem is keres, nem tudom, miért haragszik rám, Géza sajnos már szintén elment – 22 évesen, motorbaleset a Balatonnál. Szép sírköve van az Óbudai Temetőben, hetente háromszor kimegyek hozzá.

A napjaim ugyanolyanok – reggel lemegyek a piacra, elsétálok az SZTK-ba, délután itthon vagyok, és nézem a tévét, főleg sorozatokat. Ha nem lenne ez az iskola, lehet, hogy már meg is hülyültem volna. Sosem gondoltam, hogy rávesznek, hogy angolul tanuljak – a múltkor a kis Sanyikának (10 éves) angolul köszöntem a skype-on, kiesett a kanál a kezéből. A tanárok angyalok, nagyon szeretek idejárni. Már reggel gondolkodom, hogy mit vegyek fel, s egész nap örülök, hogy végre emberek közé megyek. Szinte mindegy, hogy mit kell tanulni, csak tudjak beszélgetni, lássanak meg. Ezt úgy értem, hogy ha sétálok az utcán, már senki sem vesz észre. Régen, amikor 18 éves voltam, minden férfi füttyült utánam, a nők pedig irigykedve néztek, pedig sosem voltam Lollobrigida, inkább kicsi, vékony, de szép – ahogy Lajos mondta mindig. Amikor toltam a gyerekeket babakocsival, akkor is néztek. Ma akkor sem vesznek észre, ha nekem jönnek, és senki nem válaszol, csak ha hangosan kérdezek.

Ne kérdezze, tanár úr, hogy még mit szeretnék az élettől, mert nem tudom. Jó lenne, ha Sanyi hazajönne az unokákkal, és átölelhetném őket. Nagyon rendes, hogy küldte ezt a számítógépet nekem, és szerencsére már tudom is használni – Lévai tanár úr mindent elmagyarázott. Tudom, hol a skype, és tudom, hol van a rádió. Nekem ennyi bőven elég, a hírek nem érdekelnek már, annyit hazudtak nekünk, hogy már senkinek sem hiszek semmit.

Sanyi sajnos nem akar hazajönni, én pedig nem csábítom haza, a bizonytalanba. Egyre többet gondolok éjszaka nyitott szemmel arra, hogy egyszer majd elalszom, és azt fogom álmodni, hogy felszállok az éjszakai HÉV-re, és az elindul velem, valahová nagyon messze. Nem Szentendrére és nem a Batthyány térre, hanem valahová felfelé, és amikor kiszállok a végállomáson, ott lesz Lajos, olyan feketén, fiatalon és hatalmasan, mint amikor először láttam, és azt mondja nekem: „te is megjöttél hát, drága Margit, mindig késel, de most itt vagy végre”. És akkor újra együtt leszünk.

Időhurok

1984 augusztusában vagyunk, Budapesten. Sétálunk Markó Attila barátommal a Margitszigeten, ő 11 éves, én 12. 35 fok van legalább, forr a járda, érzem a szandálomon keresztül, alig látok a verőfényben, alig kapok levegőt. Jégkrémet kéne venni, Leót, de csak 5 forintom van, s a Leó legalább tízbe kerül.

Előttünk megy a Palatinus felé egy fekete fürdőnadrágos, kövér, kb. negyvenéves férfi – nyakában egy kétéves forma kislány, mellette, két oldalon, egy kb. 6 éves kislány és egy 9 éves forma kisfiú. A kisfiú néha lehajol, és kavicsokat szed fel a földről. A kislány valamit hosszan mesél az apjának, nagyokat nevet, sovány szőke kislány, vékony szálú szőke hajjal – ezer kukoricahaj csillog, ahogy rásüt a nap. Őt nem zavarja a hőség, észre sem veszi.

A férfi háta durván izzad, háromcentis mederben csorog alá középen a sós víz, a kislány a nyakában erősen kapaszkodik a hajába, még pelenkás, csak az van rajta és egy kis rózsaszín póló – valamit énekel, de nem hallom a szöveget. A férfi egyik kezében még egy sportszatyor is van, a másik hóna alatt polifóm (akkor még nem tudtuk, hogy foamnak kellene írni) összetekerve. Az egész háta vérvörös, már útközben leégett a napon, olyan érzékeny a bőre, mint nekem. A sportszatyorból kikandikál egy furcsa műanyag üveg nyaka és egy színes sportújság, amin nem a Népsport felirat szerepel, pedig napilap, a „Sport” szót pontosan el tudom olvasni. Sajnos nem látszik túl sok minden belőle, így nem látom az első forduló eredményeit sem, inkább ez bosszant, nem a lap neve és a színes első lap (érdekes, hogy ezen nem akadtam fenn egyáltalán).

Arra gondolok, milyen rossz lehet ennek az embernek, egyszerre ennyi gyerekre figyelni. Ha felnőtt leszek, biztos nem lesz ennyi gyerekem. Erről eszembe jut, hogy 2000-ben már 28 éves leszek, borzalmasan öreg...

Most már tudom, hogy ez a férfi vagyok, 2013 nyarán.

És nincs ennél boldogabb érzés. Menni velük, akárhova. Semmi más nem kell.

Tisztelt Olvasónk!

A *Hitel* lapárus terjesztése bizonytalanná vált. Megeshet, hogy utcai terjesztésben nem lesz elérhető a folyóiratunk. Amennyiben továbbra is nyomtatott formában kívánja olvasni, célszerű előfizetnie a Magyar Postánál. Ez történhet személyesen vagy a hirlapelofizetes@posta.hu címen.

Számaink tartalmát minden érdeklődő számára hozzáférhetővé tettük a honlapunkon: www.hitelfolyoirat.hu.

Simon Adri

Szaturáció

Hirtelen belobbant
klorofillszika a légtérben.
A légrétegen át kihajt, burjánzik
a szanszeviéra, nő a páratartalom.
Fény van itt fent bőven, a harmatponton
minden adott, hogy végre
berobbanjon a fotoszintézis
a levelekben.

Keskeny kajakok
zöld és fehér tarajú zuhatagon.
Sziklák helyett utcakőre zuhan a fényfal,
ezer darabra robban a macskakövön.
Anyag és hullám egyszerre,
borzolt macska menekül a
fotonok elől.

Az atommag
az elektronhéjak burka közt
oly parányi, mint hőlégballonba
szorult vándorcserbogár,
mint apró kavics városnyi területű
sziget homokos fövényén,
mint ostyadarabka a remegő nyelven
Szent Vitus katedrálisában.
Az atomszerkezet ürüres.

SIMON ADRI (1974) költő, irodalomkritikus, a Magyar Napló Kiadó szerkesztője. Budapesten él.
Legutóbbi kötete: *Tizenöt halál* (2021).

Csúcstámadás

Mai hír,
hogy nepáli
falmászó-serpák
oxigénpalack nélkül
feljutottak a K2 csúcsára,
nem nyáron, hanem január végén.
(Az alpinista etika szerint
a palackos mászás
nem is valódi
kunszt.)

Akkor
sikeres az
expedíció, ha
élve eléri a négyes
alaptábort. Helyi idő szerint
éjjel egykor indult a csúcstámadás,
túráztak egész nap, és délután ötkor
tűzték a piros-kék zászlót a
szikrázó, csontkemény
hóba, tizenhat órai
függeszkedés
végén.

De van
még egy
kínzó kérdés:
leér-e a hegyről a
tíztagú csapat épségben,
mivel a mászóbalesetek zömmel
visszafelé ereszkedés közben,
a völgybe vezető ösvényen
történnek? Már ha van
egyáltalán ösvény,
nem csak vad
meredély.

(Úgy
hiszem,
a január végi
Himalája-mászás
csak egy módon lehetséges:
olvad a jég, cseperészet a bádogeresz,
a magashegyi gleccsereknek annyi.
Korábban a nyolcezres csúcsok
nyáron voltak mászhatók,
május közepe-végén,
mostanra ez is
más lett.)

Kertész Ábel: Támaszkodó (bronz, 17× 6×10 cm, 2018)

Néhány mondat egy észt regényrészlet elé

Észtországban a negyvenes és az ötvenes éveket még ma is „a rettenet éveiként” emlegeti a történetírás. Az 1941-es és az 1949-es tömeges deportálást követően a megszálló szovjethatalom továbbra is éberén őrködött, nehogy a függetlenség korának szelleme megfertőzze az ifjúságot. Ennek az éberségnek esett áldozatul a Tungal család, melynek 1951-ben négyéves kislánya szemtanúja lesz édesanyja elhurcolásának, ahogy tanúja volt nagyanyja korábbi kitelepítésének is. A kis Leelo gyermekésszel persze nem tudja felfogni a helyzet drámaiságát, és abban a hitben él, hogy anyja az ő rossz magaviselete miatt hagyta magára, és ment el a „fekete férfiakkal”.

Leelo Tungal, aki gyermekkönyvek és versek nemzetközileg is jól ismert szerzője, szelíd humorral és nagy beleélő-képességgel kíséri végig anyja vizsgálati fogságának idejét – egészen a tragikus végkifejletig. Az apa és a kislány csetlése-botlása őszinte derűvel tölti meg az őket körülvevő esztelen világot, amelyben a buszkalauz – a kis Leelo legnagyobb büszkeségére – őt „gyermek elvtársnak” szólítja. A *gyermek elvtárs és a nagy emberek* címmel megjelent regényből nagysikerű filmet forgattak Észtországban, a könyvet a Magyar Napló Kiadó jóvoltából pedig hamarosan magyarul is kézbe veheti a tisztelt Olvasó.

JÁVORSZKY BÉLA (1940) író, műfordító, diplomata. Két ízben (1991–1994 és 1999–2002) észtországi, lettországi és litvániai magyar nagykövet. Finn, svéd és észt szépirodalmat fordít. Legutóbbi kötete: *Fordul a világ. Rendszerváltó nagykövetként Finnországban és a Baltikumban* (Magyar Napló Kiadó, 2021).

A gyermek elvtárs és a nagy emberek

Regényrészlet

Bárcsak jó gyerek lennék!

Vannak gyerekek, akik jók és példás magaviseletűek mindjárt születésüktől fogva. Egy jó és példás magaviseletű gyereknek nem hurkás a harisnyája és nem lóg kibomolva a copfja, nem gyúlik össze piszok a lábujjai között, és a szandálját sem cseréli össze. Egy példás magaviseletű gyerek nem fél a sötétből, a mennydörgéstől és a hénától, és nem fél a kolhoz bikájától és az egyenruhás férfaktól. Egy jó gyerek nem kezd nevetni, amikor levessel van tele a szája, nem turkál a kásában, és nem hagyja a bilizést az utolsó pillanatra. Egy jó gyerekkel egyáltalán nem esik meg olyasmi, ami szégyellnivaló vagy megbotránkoztató.

Bárcsak én is ilyen példás magaviseletű gyerek lennék!

Ha jó és rendes gyerek volnék, anya bizonyára nem hagyott volna el. Hiszen annyi mindent megbocsátott már, de most, úgy látszik, végképp betelt a mérték. Velem állandóan olyan dolgok történnek, amiről egy jó és példás magaviseletű gyereknek sejtelve sincs.

Amikor segíték anyának eltörölgetni, hát nem kicsúszik a legszebb és legdrágább csésze vagy tányér a kezem közül – még hozzá akkor, amikor már alaposan elmostuk, leöblítettük és megszáritottuk! És ha az úton elénk kerül akár csak egy aprócska pocsolya is, hát nem belelépek, és amikor két hosszúkabátos, puskás ember áll az ajtóban, olyankor belebotlom egyikük csizmájába, és ha papír és könyvhalom magasodik a szoba közepén, orral előre beleesem. És anyának ezt látva kibuggyannak a könnyei.

– Zárja be valahová ezt a nyomorult kölköt! – ordított ránk a fekete bőrkabátos ember, és rám bökött kövér mutatójával.

Anyá az ölébe vett, és szorosan ölelt magához. Nedvesen csillogott a szeme, én pedig elpityeredtem. Valójában beleütöttem a hasam az egyik könyv kemény sarkába, de ez a kis fájdalom semmiség volt az undok bácsi undok hangjához képest. A „kölkök” csúnya szó – és ezt most rám mondják! A nagy embereknek mindent szabad: a vadidegen férfiak kiráncigálhatják az íróasztalunk fiókjait, és a papírokat a földre szórhatják, kihúzgálhatják a könyveket a könyvespolcra, és a halom tetejére hajíthatják – és anya egyetlen rossz szót sem szól, hanem

csak sóhajtozik! Bezzeg, ha én hagyom este a földön a játékaimat, belenézek anya és apa fiókjaiba, vagy belerajzolok a buta könyvekbe néhány képet, a szidásnak nincs se eleje, se vége!

A feketekabátos bácsi pöffeszkedve állt, egyik kezét zsebre dugta, a másikkal pedig rám mutatott: – Tüntesse el ezt a fattyút az útból!

– Menj be szépen a másik szobába, és légy jó – mondta anya az idegen bácsi hátának. – Ne félj, jóra fordul minden! Mindig előadódnak tévedések...

Behúzott magával a hálósobába, és fölgújtotta a villanyt. Tudta, hogy félek a sötétben. Igaz, most nappal volt, mégis homályosnak tűnt a szoba. A csipkefüggönyök között benézett az öreg, leveleit vesztett ezüstös fűz, mely néha rossz tréfát engedett meg magának, és ráncos arcát az ablakhoz nyomta.

– Nézegess addig könyveket, vagy játssz a kirakóval – szolt anya, és becsukta az ajtót maga mögött.

– Itt írja alá! – hallottam az ajtón át a dörgő hangot. – És írjon rá keltezés is: ezerkilencszázötvenegy április tizenkettedike!

Anya furcsamód szót fogadott az ellenszenves bácsinak, és hagyott egyedül penészedni a hálósobában. Kemény feladat volt: jó gyerekek kellett lennem, kerül, amibe kerül.

Ugyan ki akar vásott gyerek lenni? Én legalábbis nem: folyton próbálok jól viselkedni, és csak jó szándékok jutnak az eszembe, de mit tegyek, ha ezeknek legalább a fele nem sikerül.

Az egyik reggeli csínytevésemet akárki láthatja: a nappali és a konyha közti ajtóról van szó, amelyet filctollal telerajzoltam hercegisasszonyokkal. Csak szebbé akartam varázsolni az ajtót, ám a felület rücskösebbnek bizonyult, mint amilyennek látszott, és a hercegisasszonyaim inkább manókra hasonlítottak, és amikor megpróbáltam mosogatóronggyal eltüntetni, még siralmasabb képet mutattak. Olyan lett az ajtó, mintha tintásüveggel és gyümölcsös tejbegrízzel vettem volna célba. Anya persze megharagudott, és alaposan leszidott. Különösen az esett rosszul, hogy a rajzaimat egy disznóól ajtajának nevezte – ugyan biza tudnak-e a disznók filctollal rajzolni? Aztán még nagyobb haragra gerjedt, amikor meglátta, hogy Tücsök és Szimat a hálósobában randalíroztak, felborították a székeket és összegyűrték anya és apa ágynak a takaróját. Teljesen megfeledkeztem róla, hogy párzás idején nem tartózkodhatnak egy szobában, és ki gondolta volna, hogy Tücsök föl tud ugrani az ágyra rövid kajla lábaival.

– Na, reméljük, hogy a pincsikutya és a vadászeb méretkülönbsége segít – sóhajtozott anya magában, de láttam az arcán, hogy az ajtó és a kutyák násza később még beszédtema lesz a családban.

De láss csodát! A puskás férfiak érkezése egyszerre elfeledtette anyával a lila ajtót és a kutyák nászát.

Az éjjeliszekrényen halomban álltak esti mesekönyveim és a kirakós dobozok. A kirakóval addig szerettem játszani, míg rá nem jöttem, hogy jön ki egy kép. Kezdetben minden félresikerült: a kutya feje a tyúk nyaka helyére került, a tehén fenekéhez pedig a ló sűrű farka. Amikor először sikerült összeállítanom

egyedül a nagyfejű kutyát, igencsak büszke voltam – egyszerre nagyon jó és példás magaviseletű gyereknek éreztem magam. Hamar megtanultam, hogy ha egyszerre megfordítom a sort, akkor fele idő alatt új képet tudok alkotni. Mindez örömteli felfedezés volt. De ki nem unja meg folyton kirakni ugyanazokat a képeket? Az idegen nénik megcsodálták ugyan, hogy milyen gyors vagyok, de az volt az érzésem, hogy ezt a csikorgó kabátú bácsit nem érdekelné a menyeyei tehén vagy a kakas képe. Pedig valahogy értésére kell adnom, hogy engem nem hívnak kölöknek, hanem „énekes madárnak”, „kis filozófusnak”, „arany-mállinkónak” vagy „elképesztően okos gyereknek”. Na persze néha „buta gyerekeknek” is, de egészen más hangsúllyal, mint ahogy a „kölköt” ejtik. Ültem anya és apa ágyának a szélén, lógáztam a lábam, és azon tűnődtem, mit csináljak.

A másik szobából beszédfoszlányokat hallottam: az idegen bácsi hangosan és mérgesen beszélt, anya pedig nyugodtan válaszolgatott, csak ezúttal magasabb hangon, mint szokott. Anya ugyanis szoprán, és olyan tisztán tud énekelni, hogy libabőrös lesz tőle a hátam. Az én torkomon nem jön ki olyan magas hang.

Pedig énekléssel értésére adhatnám ennek az ordítózó, kölköző bácsinak, hogy ebben a házban egy kis énekesmadár él, nem pedig egy fattyú! Énekléssel mindig jobb kedvre lehet deríteni a nagy embereket, én pedig sok dalt tudtam – igaz, nem elejüktől a végükig, de a dalok eleje mind itt volt a fejemben.

*Hol virágozik a tavaszi berkenye?
Kedvesem, olyan vagy, mint almafán a virág.
Barátaim, jobb a víznél a cibere:
sóvárogsz utánam, ha tavasz köszönt be ránk.*

daloltam elsőre. Ez egy szép és szomorú dal, egészen elérzékenyül tőle az ember. Apa dalai sokkal vidámabbak. Például ez:

*Halkan duruzsolt a szamovár,
emlékszel-e, gyönyörűségem?
Nata-a-a-sa, Nata-a-sa, messzire sodort az élet!*

Ezt a Nata-a-sát találtam a legszebb résznek, jó volt teli torokból énekelni.

Ekkor azonban kivágódott az ajtó, a kilincs a falnak ütődött, és a feketekabátos ember berontott a szobába, megragadta a vállam, és úgy megrázott, hogy a szemem és az orrom megnedvesedett.

– Ő, te átkozott népnőzők kölke! Befogod a pofád, vagy téged is magammal viszlek! Átkozott kulákfattyú! – ordított rám, én pedig megállapítottam, hogy valamennyi foga szuvas. Fekete kabátja ropogott és ellenszenvesen búzlótt. A férfi legalább olyan rémisztő volt, mint a Halál a „Csalogány” című könyvemben, és a legijesztőbb az volt, hogy, miközben elengedte a vállam, oroszul kiabált ki valamit a másik szobába. Félelmetes volt. Ez csak rosszat jelenthetett, mi több, a legrosszabbat! Nem értettem ugyan, hogy mit mond, de az orosz nyelv lejtését

ismertem: ezen a nyelven beszéltek azok a fekete emberek is, akik Mari nagymamát elvitték. Ez időtlen idők előtt történt ugyan, már nem is emlékeztem, hogyan nézett ki nagymama és azok a férfiak, de a nyelv lejtése még mindig ott csengett a fülemben. Álmomban gyakran kísértettek a fekete férfiak – ilyenkor pedig szorongani kezdtem, amitől másképp nem tudtam megszabadulni, mint hogy bebújtam anya és apa közé az ágyba. A nagy emberek „deportáló pribékeknek” nevezték őket, számomra azonban fekete emberek voltak, és tessék, már megint megjelentek. Távolról nézve közönséges puskás embereknek látszottak – egészen olyanoknak, mint apa vadászcimborái, de csakhamar kiderült, hogy nem azok, hanem fekete emberek.

Becsszó, nem szándékosan ordibáltam! El akartam menekülni – el ebből az ágyból, el ebből a szobából, el ebből a világból, ahol bármelyik percben megjelenhetnek az ilyen fekete emberek, álmomban és a valóságban egyaránt, el ebből a kis testből, amit oly alaposan megráztak!... Miért nem tud az ember hanggá változni, és hangként elröppenni a nagyvilágba?

A saját ágyamban ébredtem, fura gyógyszerízzel a számban. Az ágy előtt, a borzprém szőnyegen két nagy bőrönd állt, anya épp akkor fejezte be a pakolást. Végre vége a rossz álomnak, gondoltam... de mégsem volt vége, mert még mindig idegen hangfoszlányok szűrődtek be a másik szobából. Most azonban mellettem állt anya, és közben apa is hazaérkezett, úgy hogy nem volt okom a félelemre.

Aztán száraz harisnyát és bugyit adtak rám, mert valahogy pisis lett a bugyim – kínos dolog, de nem volt mit tenni: ami megesett, megesett. Apa behozta az előszobából a kabátom és a sapkám, de ezúttal anya akart felöltöztetni. – Ki tudja, talán ez lesz az utolsó alkalom – szólt, és kivette a szekrényből a muffomat is – mind a kettőnknek ugyanolyan muffja volt, szürke, göndör bundával béleelve. Az én muffom persze jóval kisebb volt, mint az övé, és nem lapult a zsebében bugyelláris.

– Kész örület! – fújtatott apa. – Ezzel a nyomozóval nem lehet szót érteni! De meglátod, hogy itt valaki nagyot tévedett! Holnap már ismét itthon leszel!

Erre anya csak akkor válaszolt, amikor már kiértünk a főútra, ahol egy furcsa autó várakozott – kívülről olyan volt, mint egy teherautó, de a platóját egy sötétzöld házikó foglalta el.

– Hát persze – a vád egyértelműen abszurd! – mondta anya, miközben a kocsit nézte és a fejét csóválta. – Ki látott már ilyen autót, amelyben zárkák vannak és rácsosak az ablakai! Ki tudja, kivel tévesztettek össze? Ha holnap sem kerülnék elő, telefonálj hétfőn az iskolaügyi hivatalba, és mondd el nekik, mi történt.

A fekete férfiak vállukra vetett puskával lépdeltek a nyomunkban és nem szóltak egyetlen szót sem. Még a bőrkabátos is hallgatott, csak időnként káromkodott magában: – A kutya úristenit! – Olyan sokan gyűltek össze anya búcsúztatására, hogy temérdek időt vett igénybe az ölelkezés és a puszkózás. Armiidának, a szomszéd néninek, akinek szeplős arcán úgy csurogtak a könnyek,

mint vékony patakok, anya csak annyit mondott vidám tanárnős hangján: – Nem érdemes sírni, ez még nem a temetésem. Talán már holnap itthon leszek, és az istállóban újból én fejem meg Klárát! – Ekkor Armiida hangosan felzokogott, és nem is hagyta abba, míg Artúr bácsi a vállára nem tette lapát tenyerét, és szigorúan rá nem szólt: – Asszony, ne bőgj!

Anya engem és apát ölelt legtovább.

– Légy jó gyerek! – kiáltott vissza, amikor a vaslétrán fölkapaszkodott a teherautóra. – Légy jó gyerek, és akkor anya hamar hazajön! Talán holnap, talán holnapután... Az a legfontosabb, hogy légy jó, és fogadj szót apádnak!

Még sokáig álltunk ott, és bámultunk a kocsni után. Az iskola melletti hatalmas fák mögött lassan lebukott a nap, és a levegőben összekeveredett a benzinszag a juharfalé illatával.

Anya a tűzhelyen felejtette a forró szirupot – jutott eszembe hirtelen. Apa nem felelt, csak elfordította a fejét.

Nyilvánvaló – ki akarna most a világ legostobább gyerekével társalogni?! Egy olyannal, aki összefirkálja az ajtót, beereszti a kutyákat, károg és a tetejében még be is pisil! Még szerencse, hogy apa nem ment el a puskás emberekkel, és nem hagyott egészen magamra!

De honnan tudhatták ezek a fekete férfiak, hogy épp anyáé a világ legostobább gyereke? És hogyan lehetne tudtukra adni, hogy én végül – talán már holnap – jó és példás magaviseletű gyerek leszek? A jó és példás magaviseletű gyerek anyja nem hagyja el a gyermekét, és nem megy el csak úgy, legalábbis nem az ilyen fekete emberekkel...

Háziasszonyt játszunk

A nagy emberek természetesen okosak és ügyesek. Tudnak olvasni, hangszeren játszani, füvet kaszálni, fölászni a földet és begyújtani a kályhába. A cipőfűző és a hajszalag megkötése nekik gyerekjáték, ahogy az a gombok, kapcsok és húzózárok bezárása és kinyitása is. Néha olyan bonyolultan tudnak beszélni, hogy egy szót se érteni a beszédükből, még ha amúgy tiszta észt nyelven beszélnek is. Megjegyezhetem a szavaikat – az olyan szavak, mint a „letartóztatni”, az „enkávéde” és az „amnesztia” ünnepélyesen hangzanak, a jelentésük azonban homályban marad. Szerintem jópofa dolog ilyen furcsa szavakat mondani, néha magamban suttozva, máskor hangosan énekelve.

„Enkávéde-enkávéde, a manó kidugja fejét, enkávéde-enkávéde, megkocogtatja az ablak üvegét” – ezt könnyű „Az erdei kunyhó manója” dallamára énekelni.

Amikor ezt a szüleimnek először előadtam, apa és anya úgy nevetett, hogy kicsordultak a könnyeik. Ez amolyan vidám nevetés volt – nem sértő, mint amikor hátrafelé menve beleestem a mosódézsába. Úgy bizony, a nagy emberek olykor csúnyán is tudnak nevetni, még ha apáról és anyáról is van szó, és egyébként

„aranymorzsácskáknak” szólítanak. Próbálják csak ki, milyen aranymálinkóként elterülni hanyatt a szappanos vízben a nagy, vizes lepedők között! Legelőször velük nevettem én is – nem tudom, miért, talán udvariasságból, de aztán a szappan csípni kezdte a szemem, és elsírtam magam...

Igazán kellemetlen emlék, ahogy beleestem a mosódézsába! Mindez azért jutott eszembe, mert amikor anyától elbúcsúztunk és hazajöttünk, észrevettük, hogy a konyhakő éppolyan lucskos, mint azon a télen, amikor apa kimentett a mosódézsából – csak még annál is mocskosabb. A nagy, sáros csizmatalpnyomok között egy csomó kutyamancsnyom virított... a nászútjukat követően Tücsök és Szimat bejöttek az udvarról és most a hálószobában viháncoltak.

– Az ördögbe is, már csak ez hiányzott! – bödült el apa, azzal Szimatot elrántogatta Tücsök közeléből, és bezárta a hidegkamrába.

– Nos, kiscsibém – szólt hozzám komoly hangon, és a vállamra tette a kezét. – Most háziasszonyost kell játszanunk egészen addig, amíg anya hazajön. Holnapra mindent rendbe teszünk, ugye?

Először kettesben felmostuk a konyhakövet, azután a helyükre tettük a nappaliban a könyveket, a papírokat meg beraktuk a fiókba. A hidegkamra ágy-neműs szekrénye is arra várt, hogy rendbe tegyék – merthogy a feketekabátos bácsi kihajigálta belőle az összes lepedőt és abroszt –, de apa úgy ítélte meg, hogy ez nem sürgős, ezért a fehérneműt fölrakta csak az asztalra, hogy Szimat ne érje el és ne cibálhassa.

A hidegkamra olyan helyiség, ahol anya azokat az edényeket és fehérneműt tartja, amelyeket nem használunk gyakran. Ebben a kamrában nincs kályha, ezért nem lehet benne télen lakni.

Tulajdonképpen minden szobánkban hideg van, és csak nyáron lehet meglenni gyapjúzokni nélkül. A konyhában ellenben egész nap duruzsol a tűz a kályhában – ott bátran levethetném a gyapjúzoknimat, de kinek van kedve állandóan ezzel vacakolni! Hosszú csíkos rongyszőnyegek borítják a konyhakövet és a nappali padlóját, a hálókamrában viszont borzbunda szőnyegek hevernek az ágyak mellett – ezek apa és Szimat vadászsákmányai. Az ablakoknál különösen hideg van – játékosan szólva ott terül el Észak hona. Ősszel a helyükre tesszük ugyan a kettős ablakokat, anya meg teletömi vattával az ablakréseket és még papírcsíkokat is ragaszt rájuk, de ha a papírra teszem a kezem, érzem, hogyan szívárogo be a hideg levegő.

A budiban még ennél is hidegebb van, de oda én nem járok – nekem saját kis bilim van az ágy alatt. Anya sapkát tesz a fejére, és sálát köt a nyakába, amikor budira megy, apa azonban harsányan elkiáltja magát: – Íme, a nagy orosz növénynemesítő Micsurin fagyálló fia! – Vagy: – Sasszem, a bátor indián megérkezett felderítő útjáról!

Anya ilyenkor szokása szerint megemlíti, hogy már alig várja, hogy a régi kerékvágásba térjen vissza minden, és végre visszaköltözhessünk a saját lakásunkba.

Merthogy a lakásunk az iskolaépületben helyezkedik el – ott pedig meleg van, és világos minden. A kályhák nagyok és fényesek, a falak világosak, az ablakok nagyok, a vécé pedig tiszta, olyan, amilyenben gyerekek is bátran megfordulhatnak. Ám pillanatnyilag Ljudmila néni lakik a lakásunkban. Anya után Ljudmila néni lett az iskola igazgatónője, merthogy ő jobban tudja elvezetni az iskolát a napfényes sztálini jövőbe. Azért, mert Ljudmila néni Szibériából jött – onnan, ahová Mari nagyit vitték. Amikor a nagy emberek beszélgetését hallgattam, úgy gondoltam, hogy amikor Mari nagymama visszatér Szibériából, ő lesz az iskola igazgatója. Ezen anya keserűen nevetett, és csak annyit mondott, hogy Mari nagymama bizonyosan visszajön egyszer, de az ő korában már nem lesz iskolaigazgató senki. Nagy már akkor is nyolcvannégy éves volt, amikor deportálták, és már akkor is nagyot hallott, ki tudja tehát, hogy most lát-e vagy hall-e egyáltalán. – Igaz, nagyanyád szívós alkat, ha kibírta azt a hosszú utat egy marhavagonban, és még ma is mezőgazdasági munkát végez a sadrinói kolhozban, ahogy írta!

Takarítás közben egyre apa nyomában jártam, de a gondolataim folyton anya körül keringtek.

– Apa, ezek a fekete emberek, akikkel anya elment, ugyanazok, akik nagymamát elvitték?

– Dehogy, hogyan is gondolhatsz ilyet? – kérdezte neheztelve apa. – Azok egészen mások voltak! Egyébként is – anya nemsokára visszajön, úgy hogy ne bánkódj miatta! Tudod: nagymamát azért vitték Szibériába, mert egy nagybirtok gazdasszonya volt. És nem csak őt deportálták – nagyon sok észtet vittek el arra a hideg vidékre, olyanokat, akik gazdag birtokkal, gyárral vagy puccos házzal rendelkeztek. Az ilyesmit manapság nem nézik jó szemmel. De a mi anyánk csak gyerekeket oktatott egész életében, nincs se földje, se háza, és nincsenek vagyontárgyai. Mihelyt a fontos hatóságok elé kerül, azt fogják mondani: – Ezer bocsánat – itt valami fatális tévedés történt! Máris hazavisszük. – Anya pedig hazajön, és haragudni fog, ha idehaza minden a feje tetején áll!

– A feje tetején áll – ismételt meg apa szavait. Ez igazán jól hangzott. De aztán folytattam: – Szeretnék enni valamit. Éhes vagyok.

Apa is észbe kapott, hogy reggel óta egy falat sem ment le a torkán... Behozta a hidegkamrából a tejescsuprot, jó néhány vastag szeletet szelt a kenyérből, és megkente a tűzhelyen levő lábasban fortyogó sziruppal.

– Fogalmam sincs, mit akart anyád kezdeni ezzel a juharfasziruppal, de holnap majd ő maga eldönti – szólt szinte bocsánatkérően. – De egy kevés előleget igazán vehetünk belőle egy ilyen nehéz nap után. Merthogy nincs másunk...

Apával mi ketten édesszájúak vagyunk, de mert cukor dolgában nem rózsás a helyzet, ezért anya juharfaszirupot főz. A szirup összegyűjtése meglehetősen munkás feladat: először lyukakat fúrtunk apával egy nagy juharfa törzsébe, apa pedig fadarabokból kis csapokat fabrikált, melyeket kalapáccsal a lyukakba vertünk. Apa késsel mély vajatokat faragott a facsapokba: ezekben csurgott a juharfaszirup kis edénykébbe, amiket a csapokra akasztottunk. Minden este,

amikor apa hazajött az iskolából, végigjártuk a fákat, és a kis edénykékből a szirupot egy vödörbe öntöttük. A juharfaszirup jó ízű, kicsit olyan, mint a hó, de édesebb. És ha anya több órán át forralja a tűzhelyen, az egész konyhának jó illata lesz – mintha épp most olvadt volna meg a hókéreg, és kihajtottak volna a májvirágok. Ezt az okozza, hogy a víz elpárolog, a szirup meg ott marad a lábokban. Olyan vékony réteg ülepedik le a lábok fenekén, hogy az ember el se hinné, hogy eredetileg csordultig tele volt a vödör. De az a kevés szirup édes és nyúlós, akár a méz, csak egy kicsit világosabb.

– Egykezes kenyeret kérsz vagy kétkezeset? – kérdezte ravaszkodva apa.
– Ismered azt a régi történetet, amelyben a gazda megkérdezi a bérest, milyen kenyeret kér – egy- vagy kétkezeset? A béres mohón rávágja, hogy természetesen kétkezeset – az bizonyára kétszer olyan vastag. De mi történt: a gazda olyan papírvékony szeletet szelt neki, hogy csaknem átlátszott. – Tessék, ez olyan kenyérszelet, amit két kézzel kell fogni, különben szétmállik! – mondta a gazda, és szelt magának egy jó vastag szeletet. – Ez az egykezes szelet, ezt egy kézzel is könnyen tarthatom.

Kicsit sajnáltam a bérest, de azért többször apával nevettem – az általa vágott szeletek vastagok voltak, egykezes szeletek, és a szirup megédesítette a számát.

Apával sokkal könnyebb volt jónak lenni: anya bizonyára rég leteremtett volna a viaszosvászon terítőre lecsöppent szirupért, apa azonban észre sem vette a szirupcseppeket, ahogy a tejcseppeket sem, melyek ivás közben a gyapjúpulóveremre hulltak, hanem így szólt: – Ezt a történetet még a nagymamától hallottam. Sok ilyen históriát tudott.

– Mesélj még egy ilyen történetet! – rimámkodtam, de apa a faliórára nézett, és összerendezte: – Ajjaj, neked már régen ágyban lenne a helyed! Mit szól hozzá anya, ha megtudja, hogy éjfélig meséltem?

Ilyenek a nagy emberek: valahányszor valami érdekes történik, mindig úgy döntenek, hogy aludnod kell. Ebben a tekintetben apa ugyanolyan volt, mint anya, legfeljebb annyit motyogott a könnyörgésem után: – Nem segít a nők sírása, se a gyerekek sívalkodása – a pénz lecsorog a torkomon.

És amikor megijedtem: – És most fogod lecsurgatni a pénzt a torkodon, miután elaludtam? – apa csak nevetett. – Ez a nagymamám szavajárása volt. Nagymama a rannamõisai kocsmáros lánya volt, és gyerekkorától fogva hallotta, hogyan beszélgettek a falusiak egymás között.

Próbáltam ravaszul nagymama felé terelni apa gondolatait és ezzel elodázní az alvást, de ő nem tágitott: – Arcot és kezet mosni, aztán föl a hálóinget! Már elfelejtetted, hogy anya a lelkedre kötötte, hogy jó gyerek legyél?

Ebben igaza volt.

Miközben rám segítette a hálóinget, azt mondta még: – Ha jó gyerek leszel, holnap elmegyünk Jõgisoo-ba nagypapa születésnapjára.

– De...

– Semmi de! – tett be az ágyba apa. – Húzd magadra a paplant, tedd a fejed a párnára, és alvás!

– De hát egy jó gyerek nemezbecskorban a lábán fekszik le aludni? – kérdeztem gyorsan, hogy ne szakíthasson félbe.

– Ó, te jó atyaúristen! – képedt el apa, amikor meglátta a lábam. – Hát nemezbecskorban vagy még – sőt kalucsni is van a lábadon? Atyaisten!

Lehúzta a bocskoromat, és a kályhához vitte. – Reggel jó meleg lesznek.

És amikor jóéjszakát-pusztit nyomott a homlokomra, egy kicsit röstelkedve mondta: – Idefigyelj, légy jó gyerek, és ne szólj anyának erről a kis botlásról.

Nagylelkűen bólintottam. Apával valóban sokkal könnyebb volt jó gyereknek lenni.

Jávorszky Béla fordítása

Plank Antal: Fuvallat (vas, 105×84×53 cm, 2018)

Oláh András

lehet-e semleges

Petri György emlékének

az eső ami a ház falát mossa
a zebrán átsiető gyalogos
a templomi harang
s a szomorúság ami lázassá
teszi az arcod lehet-e semleges
a nadrágszárba törült maszatos
gyermekkéz a fásliba szorított
visszeres láb a rádiós szünetjel
a pipa mely nagyapád
asztalán hevert
a mosatlan kávéscsésze
a kertvégi góré
a kocsmapultnak támaszkodó
borostás pofa az idegen
akcentussal beszélő és örökösen
hümmögő karosszerialakatos
a rövidke szoknyából
kikandikáló női comb
a múzeum előtti padon
zacskóból pogácsamaradékot
majszólo hajléktalan
a főtéri szobor talapzatára
rajzolt jel az átfestett vöröscsillag
a magyarázat nélküli csönd
a reggelek ünneparca
a gyerekkor megannyi elspórolt
emléke a hanyagság s a hang
ami éjszakánként felébreszt
lehet-e semleges

OLÁH ANDRÁS (1959) költő, drámaíró. Mátészalkán él. Legutóbbi kötete: *Fagyponat alatt* (2020).

utazás

szürreális pillanat: megjött a vízum
a Szovjetunióba is utazhatsz... persze
egyedi eset ez – egyszeri alkalom –
Moszkváig másfél nap az út
Csapnál vasúti kerékcseré bonyolítja a dolgot
akkor még fel sem merül benned
hogy pár év múlva a záhonyi átrakóban
tehervagonokból kell majd zsákokat
pakolnod tizenkét órás műszakban
és hiába a megszerzett diploma
munkásászlóaljba vezényel a túlgörcsölt
oltalom mert a hazát minden fronton védeni kell
laktanyának hazudott munkásszálláson
görnyed a szellem tikkad a test
levegőtlen homály ernyedő végtagok
a pokolba kívánod az ébresztő kúrtszót
a sorakozónak hazudott mutatóványokat
kétes parancs-kihirdetéseket és Nyina néni
jut eszedbe a nektek szánt irgalom
a szabadságnak hitt öntudat
az örökös sorban állás a kölesből
erjesztett kvasz s az álmos Moszkva-part
– de itt csak kivárás maradt és tompaság
zsugori révület ahol cementporba fúl a rettenet

akkordok múlt időben

esetlegességünk érveit olvasod
és sietsz vissza a mérgezett jelenbe
építész új kolóniát ahol veled
hálnak a hajnali suttogások
a rothadó csontok kikelnek
átizzadt ruhák énekelnek
és hiába gyalulod tisztára a múltat
az indulási oldalon magad maradsz
s ha rád nyitja szempilláját az ősz
előbújnak a hajléktalan álmok
de már csak a fák nyirkos leveleit
didergeti az október végi köd

Sulyok Gabriella: Zabólatlan (tus, kréta, papír, 58x100 cm, 2019)

Mindennapi kenyerünk krónikája

Erzsébet királyné, I. Ferenc József osztrák császár és magyar király felesége sokat utazott. 1893-ban Spanyolországban, Svájcban, majd Korfu szigetén tartózkodott. Közben rendszeresen tudakozódott, mi újság Bécsben. Bántotta a lelkiismeret, hogy egyre hosszabb időre hagyja magára öregedő férjét. Húséges magyar felolvasónőjét, Ferenczy Idát (1841–1928) kérte, legyen gondja Ferenc Józsefre. Ferenczy Ida eleget tett úrnője kérésének: gyakran látta vendégül vilásreggelire a magányos uralkodót. Ha tehette, magyar alföldi szülővárosából, Kecskemétről kapott házikenyérrel, fokhagymás kolbásszal, sült hússal vendégelte meg (Szabó 2002, 93). Királyunknak bizonyára ízlettek ezek az ételek, nem úgy, mint a magyaroknak a bécsi konyha készítményei. Csaplovics János (1780–1847), a magyar néprajz úttörője Pesten, 1829-ben megjelent *Gemälde von Ungern* című könyvében panaszkodik erről, aki előbb a bécsi udvari kancelláriánál szolgált, majd Schönborn gróf jószágigazgatója lett: „A Bécsbe látogató magyar ritkán elégedett a helyi koszttal, és türelmetlenül vágyik a húsételei után, akár az izraeliták hajdanán Egyiptom hagymája és húsosfazekai után. A bécsi, hús és erő nélküli savanyúkáposzta nem akar ízleni neki, mert otthon finomabbat főz. Úgyanúgy hiányolja a szép napi kenyerét, amit sehol nem sütnék olyan jól, mint a háziasszonyok Magyarországon” (1829, I. 272–273).

Csaplovics azt is észrevette, hogy az akkori Magyarország különböző népei nem egyforma kenyeret esznek: „A magyarnak nem ízlik a napi kenyér, ha nem úgy néz ki az asztalon, mint egy hegy, amit alig bír átfogni. A szlovák asszonyok sokkal kisebb méretekben sütnék, az ő kenyereik a magyarnak valóságos miniatúrái; a ruténok, oláhok, szerbek gyakran megelégszenek laposra nyomott, naponta frissen sütött pogácsákkal” (1829, I. 275–276). Csaplovics, miután részletesen bemutatta a magyar kenyeret, felsorolta azokat a városokat, ahol különösen finom kenyeret sütnék: „A magyar sokra tartja a fehér, magas és rugalmas kenyeret, a magyar háziányák pedig igazán mesteri kenyérsütők. A veknijeik általában 10–12 font súlyúak, egy pozsonyi szakajtónyi lisztből (= 62,5 liter) pedig

6–9 ilyen veknit lehet készíteni attól függően, hogy a lisztet hogyan sütötték meg. Ennél azonban nem a szokásos kovászt, hanem egy külön ehhez kis darabokból készített élesztőt használnak. A legfehérebb, legszebb, legízletesebb kenyeret ilyen módon Debrecenben, Komáromban, Rimaszombaton, Miskolcon és Vácon nem jövődöbeli pékek, hanem háziasszonyok sütik, akik mellékfoglalkozásként a piacon is adnak el belőlük. A piacon nem kell mindenképpen egész vekniket venni, hanem akár garasonként levágott darabokat is lehet belőlük kapni. Az ilyen kenyeret jogosan szeretik jobban bármilyen zsemlemnél, és igénylik azokat az étkezéseknél; emiatt még a legnépesebb helységek céhes pékeinek savanyú süteményei sem versenyezhetnek velük” (1829, II. 79–80).

Egy évszázaddal korábban Bél Mátyás (1684–1749) pozsonyi evangélikus lelkész Magyarország államismereti leírásában latin nyelven értekezett a magyar kenyérről. Mivel Bél 1704–1707 között a Hallei Egyetemen tanult, összehasonlíthatta kenyerünket a német kenyérrel. Azt állította, hogy a magyar kenyér jobb ízű a németnél. Bél is hangsúlyozza, hogy nem egyféle a magyarországi kenyér: van búza-, rozs-, a kettő keverékéből sült, azután árpa-, zab-, hajdina- és kukoricakenyér. „Legjobb azonban a tiszta búzalisztból készült kenyér; ez lévén ott-honos az országban, másokét felülmúló kiválóságáért ez érdemelte ki, hogy magyar kenyérnek nevezzék, s ízét az indiai nádmézéhez hasonlítsák” (Bél 1984, 145–146). Az összehasonlítás verses formában maradt ránk, amit Bél is idéz:

*Lásd a kenyér magyaroknál indusi nádméz,
Búzakalászuk oly pompás magvakat érlel,
Lisztjéből sült hósínú szép kenyérrel,
Ízre hogy jó színméz maga sem vetekedhet?*

Bél Mátyás szerint a debreceni és a jászárokszállási kenyér oly nagy, hogy a pásztoroknak négyfelé kell vágniuk, hogy a tarisznyájukba dughassák. Azt írja, hogy Magyarországon akármelyik helység szép kenyérrel büszkélkedik, de közülük különösen kitűnik a galgóci, a nagyszombati, a pápai és a komáromi sütésű.

Utazók is felfigyeltek, útleírásaikban megemlékeztek a kenyerükről méltán elhíresült városokról. Édes János zsarnócai (Abaúj-Torna m.) református lelkész a *Társalkodóban* 1839-ben megjelent *Utazás a' Magyarhon' szebb vidékein* című cikksorozatában a rimaszombati, a komáromi, a debreceni és a miskolci kenyeret dicsérte: „Rimaszombat asszonyai jó kenyérsütők; piacza nagy; a' rimaszombati cserépkályhák 's kenyér országszerte híresek... A' komáromi kenyér a' debreceni, miskolci 's rimaszombatival együtt leghíresebb.”

Bél Mátyás és Csaplovics János sem említette a Dunántúlról a székesfehérvári, a Nagy Magyar Alföldről az orosházi kenyeret. Székesfehérváron pékek és kenyérsütő asszonyok egyaránt sütötték a mindennapi kenyeret. A királyi koronázóváros iparosok, kereskedők és földművesek lakta külvárosából, Palotavárosból az első írásban is ránk maradt utcanév a *Sütő utca* neve: *Semlyesythewtca* (Zsemlyesütő utca) formájával egy 1484-ben keletkezett iratban találkozunk

(Julius 1904, 7–8). Itt épültek fel a középkorban a palotavárosi sütők (német eredetű szóval a pékek) házai, kemencéi. A belvárosi és a palotavárosi sütők kenyeres és zsemlés sátrai a középkor óta a ferencesek előtti téren álltak. Ha a zsemlyék súlyát ellenőrző piaci bíró súlycsonkítást állapított meg, a pék összes áruját azonnal elkobozta, és a közeli Palotai-kapunál a vár vizesárkába szóratta. Később a ferences barátok alamizsna címén elkérték az elkobzott pékárut a városi tanács-tól (Csitáry 1936, 71). Ilyen szigorú rendszabály mellett ritkán követtek el szabálytalanságot a pékek. A 19. század második negyedében a megyei árszabás szerinti egygarasos cipó súlya az ellenőrzések során mindig elérte, sőt néhány tized lattal meg is haladta az előírt súlyt (Palugyay 1853, 161). Néprajzi szempontból figyelemre méltó adat, hogy 1771-ben a fehérvári pékeknek megtiltják a mindenszentek napjára sütött fonott kalács (*Heilige Stritzl*) készítését (Juhász 1938, 84). Ausztriában, Németországban hasonló nevű (*Allerheiligenstriezel*, *Seelwecken*, *Seelenlaibl*) ünnepi kalácsot ma is sütnék (Schmidt 1972, 270–271; Burgstaller 1970). Székesfehérváron még 1930-ban is 49 sütödében sült a kenyér és a péksütemény. A Sütők utcája a Tolnai utcára merőleges, aminek korábbi neve *Kenyer utca* volt. Így szerepel még Wüstinger József 1826-ban készült várostérképén is.

A palotavárosi pékekről Lukács István (1900–1980) nyugalmazott községi jegyző, néprajzi gyűjtő is megemlékezett az időközben lebontott Palotavárosról 1981-ben megjelent könyvében: „A XX. század elejétől a Boros, a Folkert és a Sterneczki pékcsaládok sütöttek cipókat, zsemlyéket, kifliket, kalácsokat, pereceket. A friss süteményt aztán reggelenként az inasok és a fiatal segédek hordták széjjel a hátukra csatolt krencliben a szatócsüzletekbe és a vendéglőkbe. Gyermekekoromban kora nyártól késő őszig vasárnap a rózsáskerti és a sóstói tánckertbe vitték árulni a friss, ropogós sós kiflit és peracet. Magam is segítettem nekik eladni, 1-2 koronát kerestem vele egy délután” (1981, 25).

Ősztől tavaszig a Bakony távoli falvaiból is jöttek a gabonanyomtatók a búzajáról híres Mezőföldre. Ácsteszérről (Komárom m.) az 1810-es években lóhajtó gyerekként Táncsics Mihály (1799–1884), a későbbi író, publicista, politikus is segített édesapjának Nagyvenyimen (Fejér m.) a nyomtatásnál. Munkájukról így emlékezett meg önéletrajzi művében: „Apám az alföldre nyomtatni ment, s engem mint lóhajtó gyereket vitt magával. Helységünkben s általában a Bakony hegyes vidékein Fehérvármegyének róna földjét és termékeny pusztáit alföldnek mondták, hová minden nyáron takarodás után, kinek kocsija, lova volt, nyomtatni sietett, hogy a mi vidékünkön termett csekély mennyiségű gabonát nyomtató résszel pótoljuk” (1978, 20–21). Táncsicsék a Székesfehérvár környéki pusztákon is nyomtattak. Itt nem csupán a lovak számára abraknak, hanem saját maguknak is kicsinyenként annyi gabonát szereztek, hogy abból fedezték élelmüket. A lopott gabonát éjszaka titkon kiszeelelték, majd vasárnap Székesfehérvárra vitték, ahol a kenyérsütő asszonyoktól kenyeret, szalonnára való pénzt és ebédet kaptak érte (Táncsics 1978, 35–36). A fehérvári kenyérsütő asszonyok komlóval kelesztették a két arasz magas búzakenyeret. Különösen ízlett ez késő ősszel az újbor megforrása után, az öreghegyi szőlőkben rendezett

pincszereken, ahol a felsővárosi gazdaasszonyok által sült libafertállyal és az utolsó zöldpaprikákkal együtt került a férfiak bicskája alá.

Székesfehérváron a kenyeret a gazdasszonyok búzalisztből dagasztották, alkalmasint tettek hozzá rozslisztet és burgonyát. A kukoricakenyér a két világháború végén ínségeledelnek számított, csupán szükségből keverték a búzaliszthez kukoricalisztet. A most elmúlt évszázad utolsó harmadában a választék bővítése céljából jelent meg az üzletekben a *fehérvári kukoricás kenyér*, amelyet kellemes íze miatt mind a hagyományokat kedvelők, mind a reformtáplálkozást előtérbe helyezők szívesen fogyasztanak. Ízében és illatában a kukoricapehelyliszt kissé karamelles aromája érezhető. Összetételében a finom búzalisztre számított legalább 5% extrudált kukoricapehelyliszt, élesztő, só és 1% margarin szerepel. A fehérvári kukoricás kenyeret hungaricumként számon tartja a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium által 2001-ben kiadott *Hagyományok–Ízek–Régiók* című kötet, amely Magyarország hagyományos és tájjellegű mezőgazdasági és élelmiszer-ipari termékeinek gyűjteménye (Farnadi szerk. 2001, II, 81–82). Ötféle tájjellegű kenyér található benne a mai Magyarország területéről.

A Nagy Magyar Alföldön az *orosházi kenyér* annyira híressé vált, hogy azt az 1950-es évek végén általános iskolai lakóhelyismereti munkafüzetünkbe is le kellett rajzolnunk. Amikor tanító nénink felrajzolta a táblára, arra gondoltam, hogy az orosházi kenyér olyan magas, mint nálunk Fejér megyében a kuglóf. Professzorom, Gunda Béla még egyetemi hallgatóként, 1932-ben írt dolgozatából megtudjuk magasságának titkát: „Amikor a sütőlapára teszik, felvágják, hogy magas legyen. A felvágott és megsült részt *gyűrkének* nevezik... Eredetileg nem vágták fel a tésztát, hanem hosszúkára szakították és a két végén egymásra hajtották, így keletkezett a gyürke. Ha nagyon forró a kemence, nem teszik fel a kemence szájának elzárására szolgáló *előtét* vagy *tévőt*, mert a nagy *meleg lefogja a kenyeret, összehúzódik*, megég s nem hasad fel” (1932, 106).

Az első Pesten megjelenő magyar nyelvű tudományos folyóirat, a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évi kötetében Fábián József veszprémi református esperes értekezését olvashatjuk a kenyérsütésről (1817, 5–27). Három évvel később, 1820-ban Nagyváthy János *Magyar házi gazdasszony* című könyvében a gazdasszony munkáinak sorát a kenyérsütés leírásával kezdi. Nem véletlenül, hiszen Magyarországon egészen a 20. század második feléig úgy tartották, csak az a lány mehet férjhez, aki már tud kenyeret sütni. Nagyváthy művében részletesen ismerteti a kenyérsütés tudományát. Elolvasva elmondhatjuk, hogy a magyar gazdasszonyok, anyáink, nagyanyáink egészen az 1960-as évekig úgy sütötték a kenyeret, ahogy azt Nagyváthy – a mindennapi gyakorlatból merítve – leírta. Röviden összefoglalta azt is, hogy milyen a jó kenyér, s az milyen fogásokkal érhető el: „§ 41. Jó kenyérnek azt tartjuk, a’ melly domború, héjja sem igen lágy, se kemény; sárga vagy barna, de nem fekete égett; nints elválva a’ bélitől; a’ béli szívós és nem elmorzsálható. Ha a’ bélit bényomják: ismét magától felduzzad; inkább apró sűrű, mint igen lyukatsos, jóízű, nem savanyú több napok múlva

is; a' tejet fel issza, mint a' Spongyia; ha a' fenekét megütik ököllel az egész kenyér egyaránt megrendül. § 42. Hogy a kenyérben az előlszámlált tulajdonságok meglegyenek, a' készítésben való fogásokra szükség vigyázni. Ezek a' Fogások előlfordulnak:

- 1.) A' kenyérnek való búzának megválasztásában és elkészítésében.
- 2.) A jó örlésben, s következésképen a' jó Lisztben.
- 3.) A' kovásznak jóságában.
- 4.) A' dagasztásban, jó vízben, megsózásban.
- 5.) A' szakasztásban.
- 6.) A' kemencének jóságában, és jó fűtésében" (1820, 65–66).

Nagyváthy büszkén említi, hogy a debreceni, a miskolci, a komáromi, a nagyszombati és a rimaszombati kenyér még az idegenek előtt is ismeretes, és nagy becsben tartották. Valóban, a hazánkat járó külföldi utazók is elismerően szóltak a magyar kenyérről. Evlia Cselebi török világutazó 1660–64 között ette kenyerünket. Útleírásában keleti túlzásokkal, de mégis jellemzően határozza meg a magyar kenyér néhány táji változatát, főként az Alföldről. Debrecen nevezetességeiről így tudósít: „főként pedig tiszta fehér czipókenyere, mely olyan, hogy a világ negyedrészén sincs párja. Mikor Szulejmán khán Budát a német király kezéből elvette, akkor Debreczen rájai Szulejmán khánnak... két pár kenyeret hoztak ajándékba, s mindegyik pár kenyeret száz bivaly húzta.” A debreceni kenyér nagy méretét érzékeltette ezzel a túlzással. Nagyvádról így ír Evlia Cselebi: „Bizonyos fajta szálka nélküli tevefog buzája terem, a mely bámulatos; ebből sütik a fehér czipókenyeret, mely olyan, mint a hálebi *fálákát*.” (omlós, édes teasütemény). Gyöngyösről: „Tizenöt okára menő, ánizsmagos, szezámfűszeres, fehér czipókenyere nagyon ízletes” (Karácson 1908, 124, 235, 242). Daniel Gottfried Schreber német orvos franciából fordított és kiegészítésekkel ellátott, 1769-ben Lipcsében kiadott *Ausführliche Beschreibung der Müller-, Nudelmacher- und Bäckerkunst* című könyvében magyar sajátosságként írta le, hogy „ott igen nagy búzakenyeret sütnék. Egy kenyér csaknem két rőf magas” (1769, 148). Mivel 1 rőf=0,777 méter, ez erős túlzás. Nincs olyan kemence, amelynek száján másfél méter magas kenyeret ki lehetne venni. Debrecen első részletesebb leírását az 1793-ban itt járt Robert Townson angol utazónak köszönhetjük, aki a város négy legfontosabb nevezetessége között említette a kenyeret: „Könnyebb, fehérebb és ízletesebb kenyeret, mint amit itt csinálhatnak, sosem ettem. Sosem láttam olyan nagy kenyeret, mint itt. Ha nem félnék attól, hogy az utazó túlzásával vádolnak, azt mondhatnám, ezek megközelítik a fél köbrőf nagyságot” [= 0,234 m³] (1797, 242).

Csaplovics János leírása szerint a híres magyar kenyérrel az országba érkező fejedelmi személyeket is megajándékozták: „Magyarországon a magasrangú utazókat nemcsak hogy gazdagon megvendégelik, hanem a régi szokás szerint az átutazóknak, különösen az uralkodó hercegeknek bizonyos jelképes ajándékokat adnak a vendégbarátság jegyében... Komáromban egy szakajtónyi

lisztből két vekni kenyeret sütnék (el lehet képzelni, hogy ezek milyen nagyok lehetnek), és felajánlják őket a királynak. Ezen veknik a magyar kenyér-sütők valóságos mestermunkái, mert nem szabad sem elégetni, sem túl nyersre sütni őket. Legutóbb egy bizonyos Sárközy nemesasszony sütötte ezt a kenyeret 1820-ban. Amikor a császárné meglátta ilyen tökéletesen szállítva, nem győzött csodálkozni. Kecskemét is meg szokta tisztelni a királyt vagy a királynét ilyen veknikkel” (1829, II, 245).

A kenyeret a lepényektől nemcsak külső formája különbözteti meg, hanem az, hogy általában kovászolással, erjesztéssel készül. A kovással fellazított tészta élvezhetőbb, könnyebb, fogyasztása egészségesebb. Felhasználhatnak a kelesztéshez az előző sütés tésztájából félretett *kovászt*, korpából készített *párt* és egyéb erjesztő anyagokat (komló, szőlő, musthab). A kovászolt kenyérral együtt jár a fejlett sütőkemencék, a dagasztó eszközök és edények, a szakajtó-kosár használata.

Azt mondhatjuk, hogy a búzalisztből sült, erjesztett, magas, magyar kenyér Európában a legfejlettebb szinten állt. Erdélyben a székelyeknél és a moldvai magyaroknál azonban a kenyér a harmadik évezred elejéig sem tudta teljesen kiszorítani a kásákat, itt a kenyeret a hétköznapiakon ma is a kukoricalisztből főzött kása, a *puliszka* helyettesíti. Természetesen a magyar kenyéren nem kell mindig és mindenütt az alföldi magas, hófehér kenyeret érteni. Az alapanyag, az erjesztőanyagok, a méret szempontjából nálunk is vannak táji különbségek. Petőfi Sándor édesanyja, bizonyára jeles konyhát vezető mészáros- és kocsmárosné, az Alföldön is rozsos kenyeret süthetett, ahogy 1844-től már Pesten élő költő fia *Fekete kenyér* című verséből kiderül:

*Miért aggódol, lelkem jó anyám,
Hogy kenyeretek barna e miatt?
Hisz meglehet: ha nincs idehaza,
Tán fehérebb kenyérral él fiad.
De semmi az! csak add elém, anyám,
Bármilyen barna is az a kenyér.
Itthon sokkal jobb ízű énnekem
A fekete, mint máshol a fehér.
(Szalkszentmárton, 1845)*

Európában is szembetűnő különbségeket tapasztalunk a kenyérsütés területén. Európa déli és nyugati részének lakói fehér kenyeret esznek, idetartozik Magyarország is. Németország északi részén, Kelet-Európában a barna színű, rozslisztből sült kenyér terjedt el, amelynek a kovászolási eljárása sem tökéletes. Skandináviában, Finnországban, egyes alpesi vidékeken készítenek lepényszerű, kovásztalan kenyeret (Gunda é. n., 16–17).

A magyar parasztház a 20. században már leggyakrabban háromosztatú: lakótere szoba+konyha+szoba beosztású. A kenyérsütő kemence országunk

nyugati felében, a Dunántúlon a konyhában, keleten, a Nagy Magyar Alföldön a szobában található. Előbbi rendszerint kocka vagy hasáb alakú, sütőterét vastag téglaboltozat zárja, utóbbi kör alaprajzú, csonkagúla alakú, favázás agyagkemence, amely télen egyúttal a szoba fűtésére is szolgál. Fűtőnyílása, a kemence szája a konyhából nyílik, füstje a konyha nyitott kéményén keresztül távozik. A konyhai kemencére vonatkozó adatközlésekből az derül ki, hogy az alja a padlószinttől 20–50 cm magasságban helyezkedett el, a 20. században már téglával rakták le, korábban döngölt agyagból készült. A kemence aljába az agyag közé egy vagy több rétegben cserépdarabokat, üvegcserepeket, ócskavasat raktak, hogy az jól tartsa a meleget, és egész felületén egyenletesen süssön. Fala és boltozata vályogból vagy téglából épült. Falvastagsága a vályog vagy a téglaszélességével egyenlő, hogy a vastag fal minél jobban tartsa a hőt. A boltozat elkészülte után vályoggal vagy sárral sarkosra, téglatest alakúra képezték ki a kemence felső részét. Padkája ritkán volt, legfeljebb elől egy igen keskeny, amelyre a kenyér bevetésekor a sütőlapátot támasztották. A kemence tetején kerek vagy négyszög alakú füstnyílás van, amelyből a nyitott kéménybe távozik a füst. Száját belül az agyagból, kívül a plébából készült *tévvő*vel zárták el. Adatközlőim hangsúlyozták: „A *bádogtévvő* az már csak a *szemnek* volt. Az agyagtévvő nem engedte ki a meleget a kemencéből” (Sárbogárd). A konyhai kemence, elsősorban nyáron, kenyérsütésre szolgált. Olyan kukoricaszárral tüzeltek benne, amiről a szarvasmarha már lerágta a levelet (*üzékszár*). Ebből 2-3 nagy kéve elég volt a kenyérsütéshez. A Velencei-tó környékén náddal, nádtörmelékkal (*csádé*), a mezőföldi dohánytermelő községekben a dohány kinyűtt *tőkájével* fűtötték a kemencét. Körülbelül egy órán át folyamatosan fűtöttek. Mindig csak a kemence egyik oldalán tüzeltek, ekkor melegedett be a kemence feneke. Ezt a változtatást körülbelül nyolcszor megcsinálták a két oldal között a fűtés során. A konyhai kemencében 4–6 kenyér fért el. Emlegetik, hogy egy kis cipót a tepsibe téve a kemence szájába állított vasháromlábban sütöttek meg. A kemencéhez tartozó eszközök: a *piszkafa*, a *szénvonó*, a *pemet* és a *sütőlapát*. A fa nyélre deszkából készült szénvonóval a paraszat, pernyét húzták félre, a kukoricalevélből készült, bevizezett pemettel a kenyerek bevetése előtt a kemence alját separték föl. Utóbbi célra kopott cirokseprűt is használhattak, amit csak egy kicsit volt szabad bevizezni, mert különben „lehúzta volna a kályhát”, azaz lehűlt volna a kemence (Igar).

Kenyérsütő kemencét az uradalmi cselédházak konyhájába is építettek. Szili József egykori uradalmi bognár (szül. 1911) így mutatta be az Enying és Lajoskomárom közötti Szúnyogpuszta cselédházainak tűzhelyeit: „A 60 méter hosszú cselédházakban négy vagy öt közöskonyhás lakás volt. Két szobához tartozott egy konyha. A konyhában kemence volt kenyér- és kalácssütésre. A kemence mellett sporhejt volt. A szobában kis kemence, a *dori* volt, mellette rakott sporhejt állt. A doriban télen tésztát sütöttek. A puszta közepén egy nagy kemence volt, amibe egyszerre közösen befűtöttek. Tíz kenyér is belefért. Csak nyáron használták, vagy lakodalomkor. Kukoricaszárral, ággal tüzeltek.” Szolgaegyháza-Felsőpusztán is a cselédház konyhájának közepén kemence állt, amelybe 5–6

kenyér fért. Vajtán (Fejér m.) és Pálfán (Tolna m.) a parasztházaknál és az uradalmi cselédházaknál is a nyitott kéményes konyhában hátul, középen kocka alakú kenyérsütő kemence állt. A cselédházak négyes vagy kettes konyháiban ezt közösen használták kenyérsütésre.

Erdélyben, a Székelyföldön a sütőkemence igen gyakran nem a házban, hanem az udvarban, sütőházban van. A 19. század végétől az udvaron szabadon álló, téglából, cserép tetővel épült kemencék a Kárpát-medence számos vidékén elterjedtek. Mintául a Magyar Államvasutak bakterházai udvarára épített kemencék szolgáltak ehhez. Főként nyáron használták az udvari kemencéket, így a kenyérsütés napján a befűtéstől nem melegedett fel a lakóház.

A székesfehérvári kenyérsütő asszonyoknak maradandó emléket állított Sükösd Gézané Schuller Erzsébet: *Felsőváros jussa* című könyvében: „A felsővárosi asszonyok nyolc-tíz naponként készülődtek a mindennapi kenyér sütéséhez. A tudományt már 13 éves kortól kezdték a leányokkal taníttatni, mert elképzelhetetlen, hogy olyan leány férjhez mehet, aki nem tud kenyeret sütni. A komoly fizikai munkában a férfinép csak segédkezett. A kenyérsütés ismerete és szertartása változatlanul szállt anyáról leányra. A gazdák gondoskodtak, hogy megfelelő mennyiségű, saját őrlésű, jó minőségű liszt legyen a *padláson* vagy a *kamrában*. Megválasztották a búza *őrléséhez* a malmot, de figyeltek a *zsákok* minőségére is. A liszt mindig nagyon fontos, egy feljegyzés szerint: »1752. június 11-én elrendelte a tanács, hogy a pékeknek, az általuk adott búzáért jó fehér lisztet adjanak a molnárok.« A felsővárosi asszonyok általában jó minőségű *búza-lisztből* sütöttek kenyeret, de emlékeznek arra is, amikor *kukoricalisztből, rozslisztből* készítették – vagy keverve –, hogy elégséges mennyiség legyen. Sütés előtti napon a két-három kenyérhez szükséges *szakajtányi* lisztet, *szőrszítán* keresztül átszítálták a *dagasztó teknőbe*. A jó kenyérhez *főtt krumplit* tettek, amiktől a kenyér puhább lett, és lassabban száradt meg. A *kovácsoláshoz* az előző kenyérsütéskor, *szakajtás* előtt félretettek egy jó *tenyérsnyi* tészadarabot, amit hűvös, száraz helyen a lisztes tálban tartottak. A következő kenyérsütéshez langyos vízben beáztat-ták, hogy az erjedés meginduljon. A sós langyos vízben felolvasztva öntötték az átszűrt kovással együtt a lisztbe vájt mélyedésbe, majd egy kis liszttel megszórták. Letakarták a *rétes-sütő abrosszal, vánkossal* és melegen tartották a dagasztásig. A jó kovácsoláskor megráncosodott a kovász közepe, és behorpadt. Másnap hajnalban megkezdődött a *dagasztás a dagasztóteknőben*, ami legalább két órai ritmusos dagasztógyakorlat. Az asszonyok öklükkel szétterítették a tésztát és átfordították, majd sorrendben újra kezdték egészen addig, amíg a tészta *hólyagossá* vált. »Addig köllött dagasztani, ameddig az izzadságunk nem csöpögött« – mesélték. Amikor a tészta már csattogott, kemény, fényes és sima, akkor elkészült. Ismét letakargatták, és elkezdődött a *kelesztés*. A kenyértésztát *kiszakajtották*, azaz szétvágták kenyérnek, cipónak, lángosnak, és eltettek egy darabot kovásznak. A kenyérnek valót gömbölyűre vagy hosszúkásra formálták, és lisztezett *szakajtokendővel* bélelt *kenyérkosárba* tették, rátakarva a kendő sarkait. Nem maradhatott el a *langalló* és a *kiscipó* sem. Akik otthon sütötték meg

a kenyeret, gondoskodtak a kemence befűtéséről. Mikorra a kenyértészta duplájára kelt, addigra a megfelelő hőfokú kemence is *bevetésre* készen állt. A *piszkafával* összekotorták a tüzelőanyag maradványokat. Ha *piszkafa szikrát húz*, megfelelő a kemence hőfoka. A szakajtóból kitakart kenyeret, cipót a kosárból a *sütőlapátra* borították, *szárnytollakból* készített *kenővel* megvizezték, oldalát kés-sel megvagdosták, és betolták a kemencébe. Elsőnek a kis cipó sült meg, azt előbb kivették. A kenyerek több mint két óra alatt sülték meg, szép magasra és fényes, barna héjúra. „Öreganyám elsodorta a lángost a sütőlapáton és kopogott, amint szurkálta – mintha most is hallanám. Mindig hét végén sütöttek, hogy a szombat és vasárnapra friss legyen!” (Sükösd 2006, 171–172).

A kenyérsütést a Székesfehérvárral szomszédos Abáról (Fejér m.) is bemutatom, amely a göttingeni járásbeli Ebergötzen partnertelepülése. Itt van az Európai Kenyérmúzeum, ahol Fejér megye és az alsó-szászországi göttingeni járás között fennálló partnerség keretében 2003-ban a magyar kenyérről rendeztünk kiállítást. Abán a kenyérsütés fáradságos gazdaasszonyi munkáját a két világháború közötti időszakból adatközlőm, Németh Sándorné Csizmadia Julianna (szül. 1923) elevenítette föl:

„Abán krumplis kenyeret sütöttek mindig, mert az volt a jó kenyér. Este a *kovászt megtettük*. Kovászt és gyári élesztőt használtunk az 1930-as években. A régi öregek az 1880-as évek körül csak kovással kelesztettek. Kizakítottak egy zsömle nagyságú tésztát, egy marék liszttel kikeverték, megkelt. Egy nagy tálcára tették, azon megszáradt. Beletették egy fehér szütyőbe a száraz sütnivalót. Egy kenyérhez egy félmarék sütnivalót tettek. Három kenyérhez három fél marékka. Ha csütörtökön sütöttek kenyeret, akkor a sütnivalót szerdán délből megázatták. Körülbelül egy literes cserépbögrébe, langyos vízbe tették, itt megázott, megkelt. Felmentek a padlásra lisztért. Ha hideg volt a liszt, akkor előbb le kellett hozni, hogy felmelegedjen. Három kenyérhez másfél szakajtókosár liszt kellett. Szakajtóruhával terítették le, amikor hozták le a padlásról. A lisztet megszítálták a dagasztóteknőbe. Estére megfőtt a krumpli, három kilogramm krumplit tettek egy sütéshez. Átnyomták a krumplinyomón. A krumpli levét, amiben megfőtt, odatették a kovászhoz, de megvárták, hogy egy kicsit kihűljön. A dagasztóteknő egyik felébe szítálták a lisztet, a másik felébe tették a krumplit, a kovászt és a gyári élesztőt. A kovászt liszttel szórták be, majd az egészet erősen elkeverték. Letakarták a sütőabrosszal. Ez piros csíkos volt, a takács szőtte. Kovászfát tettek a teknőre, hogy ne ragadjon bele a kovászba az abrosz.

Másnap hajnalban következett a *dagasztás*. A liszthez minden kenyérhez egy kanál sót tettek. A lisztet, a sót és a langyos vizet összedagasztották. Beletették a kovászt, és összedagasztották a lisztes vízzel. Több oldalról ráhúzták a kinyomkodott, dagasztott tésztát, ököllel dagasztották.

– Addig dagaszd, amíg nem csöpög a gerendáról a víz! – mondták az édesanyák a leányoknak. Amíg nem izzad a homlokuk. Dagasztás után hagyták kelni, mert *kétszer kelesztettek*. Letakarták a kovászfával és az abrosszal. Körül-

belül másfél órát kelt. A sôt csak reggel tették a liszthez, mert a sôtól nem kelt volna meg.

Kelés után *szakajtották*: elvágták háromfelé meg a kis *cipónak*. Azokat is a teknőben külön-külön meggyúrták, gömbölyítették. A szakajtókosárba bele tették a szakajtóruhát, ebbe tették a meglisztezett kenyeret, hogy ne ragadjon bele. A szakajtóruha négy sarkát ráhajtották a kenyérre. Télen rátették a sütő-abroszt is, hogy melegen legyen, nyáron nem kellett rá. Az asztalra tették mind a négy szakajtókosarat.

Befűtötték a sütökemencét, addig kelt a szakajtókosarakban. Egy óra hosszat fűtöttek. A konyhában volt a kenyérsütő kemence. *Üszékszárral* fűtöttek. Ez kukoricaszár, amiről a tehenek lerágták a kukoricalevelet. Négy-öt kéve kellett a befűtéshez. A kemence egyik felében égett a szár, a másik fele üres volt. Aztán a másik felébe tették be a fűtenivalót, a parázs addig izzott a másik oldalon. Az elpörnyésedett parazsat kihúzták a szénvonóval a kemence száján a pörnyelyukba. Ami még izzott, azt odakotorták a másik oldalon izzóhoz. Így tettek újra szárt. Addig kellett fűteni, amíg a piszkafával megpiszkálták a kemence közepét, és szikrázott.

– Na, dugok még utána a biztonság kedvéért, és jó lesz – mondták. Végül minden parazsat kihúztak. A téglaboltozat szép fehér volt az izzástól.

Következett a *beöttés*, *beöttik* a kemencébe a kenyeret. A kemence szájába tették a sütőlapát szélét. Ráöntötték a szakajtókosárból a kenyeret, megmosdatták vizes kézzel. Fölemelték a lapátot, betették a helyére, ügyesen megrántották, a kenyér lecsúszott róla, és a helyén maradt. A három nagyot tették be először, majd a kemence szájába a cipót. Egy órának el kellett telleni, akkor megforgatták, hogy ahol összeérnek, ott is megsüljön. A nagyok két óra hosszáig, a cipó egy-másfél óráig sült.

– Ha dobognak a kenyerek, akkor ki lehet szedni – tartották. Az egyszeri asszony is várta, odaült a kemenceajtóba. Nem dobogtak, nem szedte ki, megégett a kenyér. Kiszedéskor féloldalra fordították a lapáton, és az ujjahegyével megütögették, hogy dobog-e. Ha dobogtak, akkor jó, megsült, foszlós. Ha nem dobog, akkor *copákás*, sületlen. Jó illata volt sütés közben és kivételkor is, még az utcán is lehetett érezni.

Kirakták az asztalra, és a héját megmosdatták vízzel, hogy fényesebb legyen. Rátették a *teknőlábra*, hogy a fenéke is hűljön, nehogy fölüsse a gőz. Akkor előbb penészedne, nem állna el. Amikor kihűlt, kitették a kenyeret a kamrába, a kenyeres polcra. A gerendára volt felszerelve négy lécz, arra egy deszka, ezen élére állítva tartották a kenyeret. A cipót már melegen ették meg. Zsírt rá, gyümölcsöt hozzá, ez volt a kóstoló.

A reformátusok felemelték a fejüket az égre, amikor *megszegték* a kenyeret, és ezt mondták: – Istenem, hálát adok néked!

A katolikusok keresztet rajzoltak a kenyér aljára a kenyérvágó késsel. A reformátusoknál *új kenyérre* mindig van úrvacsoraosztás, nagy hálaadás, hogy lett kenyérünk.

– Add meg a mi mindennapi kenyerünket! – a Miatyánkban is azt imádkozzuk. Ezért nagy tiszteletben tartottuk a kenyeret. Aki hadifogoly volt, az felvette a morzsát is az ujjával az asztalról. Nem volt szabad a kenyeret dobálni, szépen kellett az asztalra letenni.

Általában egy hétre sütött minden gazdaasszony. Lakodalomra szombaton reggel korán sütöttek. Utána megsütötték a kemencében a tyúkokat. Régen, 1945 előtt csütörtökön tartották a lakodalmat, reggel korán megsütötték a kenyeret.

Front után babot főztek, átnyomkodták krumplinyomón, azzal szaporították a lisztet. Kukoricalisztet is tettek hozzá. Rozsos kenyeret is sütöttek pásztoremberék, uradalmi cselédek: fele búzaliszt, fele rozsliszt. Így kapták az uradalomtól, éves gabonakonvenciójukat is.”

A Kárpát-medence kontinentális éghajlata időnként aszályt, gabonahiányt hozott. Ínséges esztendőekben a kenyeret a legkülönbözőbb anyagokból sütötték. Gönczi Ferenc a nyugat-dunántúli Göcsej tájmonográfusa írta 1914-ben: „Némelyek megőrölt búzapolyvából, tiszta bükkönyből sütötték, mások rozs vagy kukoricalisztból. Ez utóbbiakba azonban néha 5–6-féle anyagot belekevertek. Volt azokban különböző változatban: vadóc, lenbuga, lendek, bükköny, zab, hajdinapolyva, apróra tört kukoriczatusa, szőlőtörköly, sőt galagonyabogyó is magostól. Ezeket összegyűjtve hordóba tették, ott összekeverték, erősen letaposták, hogy minél több férjen bele s úgy vitték a malomba megőrletni. Az ilyen keverékből sütött kenyér, melybe sőt nem tettek, olyan volt, mint a sár” (1914, 152). Ínségeledel volt a Kárpátok hegyei között, Árva megyében sütött zabkenyér, amely Bél Mátyás szerint csípős ízű, belsejében több polyva, mint liszt látszik (1984, 146).

Vad növények termését, gyökerét, a fák kérgét fogyasztották ínséges esztendőben. A tatárjárás után (1241) a kirabolt, elszegényedett nép tölgyfakéregből őrölt lisztből sütötte kenyerét. 1730-ban, 1780-ban az Alföldön, a Tisza mentén a parasztok, pásztorok hetekig a tátorján (*Cramble tataria*) gyökértörzsével táplálkoztak. Erdélyben a székelyek még a 19. század végén is tisztelettel emlegették a tátorjánt, mert ínséges esztendőben sok embert mentett meg az éhhaláltól. 1810-ben, 1831-ben és 1832-ben a szűk gabonatermés miatt az Alföldön a gyékény (*Typha latifolia*) gyökértörzsét nyersen ették, és lisztjéből lepénykenyeret sütöttek. 1863-ban a Nagykunságban a tölgyfa megőrölt kérgét, ették, amit Erdélyből hoztak. Fontos táplálék volt ínség idején a tarack (*Agropyron repens*) gyökerének lisztje. Ínséges esztendőben a Szilágyságban a megőrölt tölgymakkot kukoricaliszttal összekeverve használták lepénykenyér sütéséhez. A tölgymakk lisztjének keserű ízét kilúgozták, forró vízzel többször leöntötték (Gunda é. n. 2; Gunda 1966, 31–32, 40–41). Ínséges, aszályos esztendőben a kenyérpótlóknak volt nagy keletjük. Orosházán az 1863-as aszályos évben kukoricalepényen (görhe, prósza), árpalisztes kenyéren, sült tökön, főtt kukoricán éltek (Gunda 1932, 108–109).

Ínséges évekről a kéziratos naplókban, időjárási feljegyzésekben is megemlékeztek. Komáromi János Alcsútról (Fejér m.) írta naplójában: „Anno 1816.

A Tavasz igen jól ment a hideg semmit el nem vett. De Junius 16 tájban olyan köd volt, hogy az búzát el szívta úgy anyira hogy egy keresztbül 1. véka búza hol még az sem. Aratás nem volt kaszálták mert volt ojjan hogy tsak konkoly és vadotz volt. A tiszta buza jobb volt negyed ötöd része volt búza zab elég krumpli kukoritzta árpa is középszerűen. Már ekkor próbálták enni a zab kenyeret öröltek kölest mohar magot krumplit kukoritzát tönköt [tönkölyt]: öszve sütötték kinek mije volt. El mentek nyomtatni a ki soha nem volt is. Az aratást kezdték 15 Julius. Elmentek az nyomtatást keresni még előre de nem is kellett vissza mentek.”

Gunda Béla szépen írta le a háziállatok kenyérrel való etetését Orosházáról: „Külön kenyeret sütnék a kutyának. Ez a kenyér korpából készül, hasonlóan a búzakenyérhez... A kutya annyiszor kap belőle, akárhányszor esznek a házbeliek, de csak akkor, ha már azok jóllaktak. Télen kétszer, nyáron háromszor. Ha nagyon száraz, a moslékosvödörben beáztatják. Ma már kevés helyen sütnék külön a kutyának. Rendesen kenyérhajat kap, vagy külön levágnak neki egy karét s a konyhaajtó elé dobják. A macska a búzakenyér béles részéből kap tejbe vagy levesbe mártva, de vigyáznak, hogy meleg ne legyen, mert akkor megvész. A macska ételét az asztal alá teszik. A penészes, egérrágta kenyeret megáztatva a disznónak adják” (1932, 109).

Magyar népünk hagyományos táplálkozásában a gabonaneműek fontosságát jelzi, hogy számos vidékünk tájnyelvében a gabonát *életnek* nevezik. Szilágyságban *élet* a megdagasztott kenyértészta (B. Lőrinczy főszerk. 1988, II, 85–87). Az elvetett magtól a kenyérig tartó utat, sőt magát a kenyeret is, a néphit és a népi vallásosság cselekményeivel védik. Az ősszel gondos talajmegmunkálás, háromszori szántás után elvetett, tavaszra szárba szökkenő gabona megáldását a katolikus egyház Szent Márk (április 25.) napján végzi. A hívek körmeneti kereszt és templomi zászlók alatt vonultak ki a határba, ahol a pap a zöldellő búzát megszentelte. A keresztre és a zászlókra búzakoszorút kötöttek. Győr megyében 1758-ban a templomból vitt Márk napi búzakoszorúval füstölték meg azt a beteget, akinek tagjai összezsugorodtak. A hívek a megszentelt búzából egy-egy szálat imakönyvük lapjai között őriztek, *szentelménynek* tartották, különös erőt tulajdonítottak neki a gyógyításnál. Az állatok eledeléhez is tettek a szentelt búzából, hogy ne dögöljenek (Manga 1977, I, 401).

A kenyér keresztény jelkép, hazánkban a legfontosabb, mindennapi étel, amelyhez számos hiedelem kapcsolódott. Az újesztendőt, a házasodás utáni életszakaszt egész kenyérrel kellett kezdeni. A karácsonyi abroszra helyezett egész kenyeret újévkor szegték meg, az új házba egész kenyérrel költöztek, az új asszonyt férje házánál egész kenyérrel fogadták (Kisbán 1997, IV, 462). Szegeden is megmosdatta a gazdaasszony a kisült kenyér felső részét. A *kenyérmosdató vizet* olyan kisgyerekekkel itatták meg, aki nehezen tud beszélni. Felnőttek azért itták, hogy ne féljenek az égzengéstől. Tápén (Csongrád m.) szemborogásra használták, de jónak tartották lábfájásra is, tűzvész ellen a háztetőre öntötték (Bálint 1962, 72–73).

Magyarországon hagyományosan Péter-Pál napján (június 29.) kezdődik az aratás, a cséplés Szent István király napja (augusztus 20.) körül fejeződik be. Szent István király ünnepére már az új lisztből süthették az *újkenyeret*. Szegeden az új kenyér még a megszokottnál is nagyobb tiszteletben részesült: minden családtag egyszerre evett belőle (Bálint 1962, 65). A templomokban hálaadást tartanak az új kenyérért, a katolikus papok megáldják a nemzeti színű szalaggal átkötött új kenyeret, majd szétosztják a hívek között. A reformátusoknál *újkenyérre* úrvacsorát osztanak. Székesfehérvár környékén *újkenyérre* augusztus 20-a után, augusztus utolsó vasárnapján vettek úrvacsorát. Pápa református iskolavárosban *újkenyérre* szeptember első vasárnapján a helyi gyülekezet és a Dunántúli Református Egyházkerületből itt tanuló diákság együtt vett úrvacsorát (Gelencsér 1992, 5).

A diktatórikus rendszer 1949 után kisajátította, és a saját képére formálta Szent István magyar király napját. Így lett augusztus 20-a az új kenyér és az 1949-ben kibocsátott új alkotmány ünnepe, tehát a kitalált hagyomány része. Országos és helyi kenyérünnepeken állami és pártvezetők szegték meg az új kenyeret, a központi ünnepségen maga Rákosi Mátyás sztálinista diktátor.

Napjainkban augusztus 20-án minden településen tartanak kenyérünnepet, számos városban, községben nagyszabású kenyérfesztivált. Közülük legismertebb a budapesti Városligetben a Vajdahunyadvár körül megrendezett kenyérfesztivál a Pékek Fejedelmi Rendjének felvonulásával, tábori kemencékben sült, és a résztvevőknek szétosztott kenyérrel, lángossal, kaláccsal. Vajdahunyadvár templomának plébánosa megszenteli az új kenyeret. Végül irodalmi, zenei programok következnek.

Nemzeti összetartozásunk jegyében közel egy évtizede indult el a Kárpát-medencei magyar gazdák összefogásával a Magyarok kenyere – 15 millió búzaszem program. 2019-ben keretében több mint 5700 magyarországi és határainkon túli magyar gazda csaknem 800 tonna búzát adományozott a nevelőotthonokban élő gyermekeknek, szűkölködőknek. Számos kárpátaljai gazdatársukat segítették vetőmaggal. 2020-ban, a nemzeti összetartozás évében a súlyos járvány ellenére 1100 tonna gabonát gyűjtöttek. Megható volt a gyimesi csángómagyarok felajánlása, akiknek magasan fekvő határában nem terem kenyérgabona, de *pityóka* (burgonya) annál inkább. Ők ezzel járultak hozzá a gyűjtéshez, amire a nevelőotthonokban ugyanúgy szükség van, mint a kenyérre. A még mindig járvánnyal sújtott 2021. évre április 24-én Zentán szentmisével, búzaszenteléssel hirdették meg a programot, hogy elmondhassuk: Egy kenyéren vagyunk!

A Bibliában a kovásztalan kenyérről, a csodás kenyérszaporításról, az utolsó vacsorán megtört és szétosztott kenyérről olvashatunk. Lukács evangéliuma (13, 20–21) szerint: Majd ismét szólt [Jézus]: „Mihez hasonlítsam az Isten országát? Hasonló a kovászhoz, amelyet fogott egy asszony, és belekevert három mérce lisztbe, míg végül az egész megkelt.”

Mindennapi kenyерünket az Úr imádságában kérjük. Az Úr, Jézus Krisztus teste az oltáron, az úrasztalán jelen van a kenyér, ostya színében. A budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Világkongresszus előtt ezt különösen hangsúlyozni kell.

- Bálint Sándor: Kenyér és kalács a szegedi néphagyományban. *Néprajz és Nyelvtudomány*, V–VI. 1962, 63–77.
- Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Budapest, 1984, Gondolat.
- B. Lőrinczy Éva: *Új magyar tájszótár*, II. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó.
- Ernst Burgstaller: *Das Allerseelenbrot*. Schiftenreihe des Institutes für Landeskunde von Oberösterreich 22. Linz, 1970.
- Johann von Csaplovics: *Gemälde von Ungern*, I–II. Pesth, 1829.
- Csitáry G. Emil: Érdekességek városunk múltjából. *Székesfehérvári Szemle*, VI. Székesfehérvár, 1936, 61–71.
- Farnadi Éva: *Hagyományok – ízek – régiók. Magyarország hagyományos és tájjellegű mezőgazdasági és élelmiszer-ipari termékeinek gyűjteménye*. I–II. Budapest, 2001.
- Fábián József: *A' Kenyér-sütésről, a' Magyar Gazdaszszonyoknak*. Tudományos Gyűjtemény VI. Pest, 1817, 3–27.
- Gelencsér József: Új kenyér az asztalon. *Fehérvári Hét*, IV. Székesfehérvár, 1992. augusztus 20.
- Gönczi Ferenc: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár, 1914, Szabó ny.
- Gunda Béla: Kenyérsütés Orosháza környékén. *Néprajzi Értesítő*, XXIV. Budapest, 1932, 102–111.
- Gunda Béla: *Ethnographica Carpathica*. Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó.
- Gunda Béla: *Táplálkozás. Egyetemi jegyzet*. Debrecen, é. n.
- Gunda Béla: *A gyűjtőgető gazdálkodás. Egyetemi jegyzet*. Debrecen, é. n.
- Juhász Viktor: *Adatok a székesfehérvári ipari céhek múltjából*. Székesfehérvár és Fejér vármegye ipara és kereskedelme Szent István évében. Szerk.: B. Szabó István. Székesfehérvár, 9–98.
- Lauschmann Gyula: *Székesfehérvár utcái*. Székesfehérvár, 1904.
- Karácson Imre: *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. 1664–1666*. Budapest, 1908, MTA.
- Kisbán Eszter: *Táplálkozáskultúra. Magyar Néprajz*, IV. Életmód. Szerk.: Balassa Iván. Budapest, 1997, 419–583.
- Lukács István: *A székesfehérvári Palotai városrész*. Székesfehérvár, 1981.
- Manga János: Búzaszentelés. *Magyar Néprajzi Lexikon*, I. Szerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 1977, I, 401.
- Nagyváthy János: *Magyar házi gazdaszszony*. Pest, 1820.
- Palugyay Imre: *Szabad királyi városok leírása*. Pest, 1853.
- Leopold Schmidt: *Volkskunde von Niederösterreich*, I–II. Horn, 1972.
- Daniel Gottfried Schreber: *Ausführliche Beschreibung der Müller-, Nudelmacher- und Bäckerkunst*. Leipzig, 1769.
- Sükösd Gézané Schuller Erzsébet: *Székesfehérvár Felsőváros jussa*. Székesfehérvár – Felsővárosrész múltja és szokásai az 1900-as évek közepéig. Székesfehérvár, 2006.
- Szabó Mihály: „...gödöllői lakos vagyok...” Erzsébet királyné kastélyában. Gödöllő, 2002.
- Táncsics Mihály: *Életpályám*. Budapest, 1978, Magvető.
- Robert Townson: *Travels in Hungary*. London, 1797.

Konrad Sutarski

Miképp zsugorodtál össze világom

(Jakże skarłałeś świecie)

Miképp zsugorodtál össze világom valaha oly hatalmas
elég bekapcsolni a tévét a számítógépet
hogy percek alatt körbeutazhassuk a mindenséget
de óriás is maradtál szorongattatva baljós gondolatoktól
melyektől rettegnek az emberek és állatok
amiket hordozol – hőséget szárazságot tűzvészeket
ismétlődő árvizeket és tetőket megbontó viharokat
és dagadsz a fegyverektől bár alig bírod el azokat
egykoron forrásvizet és gyenge szellőket hordoztál
farkastejjel tápláltad az ifjakat
valaha aranykor volt ez mely őseink írásaiban maradt fenn
akkor még egyenlő eséllyel harcolt a jó s a rossz

Ma már csak a baobabfák emlékeznek erre
Egyedül a sámánok veszik észre révületük csúcsának pillanataiban
néha régészek találnak rá a kőbe merevedett mosolyokra
egyedül ők az elmúlt történések tanúi

Milyen leszél hát holnapi jövőnk
mint gonosz törpe apró és rosszindulatú
belegabalyodva háborúk és nemzetek gyűlöletébe
midőn az utolsó ember is meghal a világ szemétdombján
mert már lélegezni se lesz képes
te akkor magányosan fogod várni
az apokalipszis napját
hogy a végítélet megszabja sorsodat

Fordította Cséby Géza

KONRAD SUTARSKI (1934) mérnök, költő, publicista, Poznańban született, 1965 óta él Budapesten.
A Magyarországi Lengyeliség Múzeumának és Levéltárának nyugalmazott igazgatója.

Állami magyar egyetemet!

A Bolyai Mementó keretében – a 62 éve felszámolt Bolyai Tudományegyetem mellett és érdekében – nem feledkezhetünk meg arról a kolozsvári egyetemről sem, melytől kétszer is megfosztották az erdélyi magyarságot, és az a Ferenc József Tudományegyetem. Amikor 1945-ben megszületett a Bolyai Egyetem, ugyanazzal a királyi alapító levéllel megszüntették a Kolozsvárra 1940-ben visszatelepült Ferenc József Tudományegyetem jogfolytonosságát. És azt is tudnunk kell, hogy éppen 22 éves immár az 1999-ben beindított Partiumi Keresztény Egyetem, de lassan ugyanannyi lesz a Sapientia, az Erdélyi Magyar Tudományegyetem is.

Az erdélyi magyarság érdekvédelmi és közképviseleti szövetsége pedig újra „ígéretes kormánykoalícióban”! Adva van tehát a politikai és jogi lehetőség, hogy újra megfogalmazzuk és napirendre tűzzük:

ÁLLAMI MAGYAR EGYETEMET!

Ezzel az üzenettel, kéréssel, követeléssel zárul a 2009-ben, a Bolyai Tudományegyetem megszüntetésének ötvenedik évfordulójára megjelent Fehér Könyvünk is, hozzátéve, hogy lényegében ez nemcsak a romániai, de az európai demokrácia igazi próbaköve is. És valóban az. Hiszen éppen a Bolyai Tudományegyetem esete és sorsa bizonyítja, hogy kisebbségi adófizető állampolgárok közösségének csak akkor lehet önálló, egyenlő értékű oktatási rendszere (bölcsődétől-óvodától az egyetemig), ha valóban egyszerre érvényesül a történelmi hagyomány, a demográfiai valóság és a politikai megfontolás. S hiába áztatjuk magunkat, ma már tudjuk, a Bolyai Tudományegyetem esetében nem így volt. Csak politikai számítás s a béketárgyalások előtti kényszerű engedmény. S az elmúlt 20–30 évben is csak áztató ígéretes, jogi csűrűsavar és konok, kitartó, asszimilációs stratégia részeinek bizonyuló politikai cselek és bonyodalmak. És európai közöny és közömbösség. Mi hát a teendő? Hogyan, mivel és kivel? Mert jövőnk legnyomasztóbb problémája a tanulás, a fejlődés jogáért vívott küzdelem lesz, és túl minden versenyhelyezeten, a munkaerőpiac birtoklása.

KÓNYA-HAMAR SÁNDOR (1948) Székelykocsárdon született költő, közíró, szerkesztő, politikus.

Gazdagság és szegénység, növekedés és hanyatlás, fegyverkezés és kábítószerezés, élettérképzés és környezetszennyezés először jelentkeznek majd a maguk fenyegető egyetemességében. De soha még nemzedék nem volt ennyire felelősen ura sorsának. Soha nem függött még ennyire egyetlen generáció helyzetfelismerő- és ítélőképességétől, jövő nemzedékek egész sorának sorsa. De a felelősség nagysága mindig rendkívüli körülményekre kényszerít. Az ember pedig, bárhol éljen is, csakis olyan közösségbe tud beépülni, melyet képes átfogni szeretetével, és minden áldozatot is meghozni érte. Ahogyan újra és újra kezdeményezni kell a megoldásokat, és nem a szélben eldőlt vitorla sorsába kényelmesen beletörődni. Egyetemünk ügyét is így kell állandó mozgásban tartani, ahogyan az imént említett vitorla árbocát is tudnunk kell majd újra és újra, a kitartó szél ellenében is fölállítani.

Egyetemügyünk valóban a szélben eldőlt vitorlás csónak esetéhez hasonló. És még jó, hogy az a vitorla nem merült meg veszélyesen a mindent elnyelni akaró vízben. Nem ázott még annyira át, hogy tehetetlen súlyként lehúzzon mindent. Mert van még kellő történelmi lehetőség és távlat ahhoz, hogy – minden politikai ügyetlenkedésünk és felelőtlen könnyelműségünk ellenére – szembe merjünk nézni a mítoszokkal, és az eszményi célt módosítsunk. Mert eszményi cél lett a Bolyai Egyetem, miközben nem egy áldatlan, romboló, az erdélyi magyarságon belüli vitával éppen azt bizonyítottuk a cseppet sem megértő és rosszindulatú román többség színe előtt, s éppen felsőoktatási tervünk és esélyeink kapcsán, hogy távolról sem vagyunk olyan egységesek és határozottak, mint ahogy hitték rólunk. Így bonyolítottuk úgy el a saját önálló állami magyar egyetemünk létkérdésére adható választ, el egészen saját közösségünk tudatzavaráig, mint mostanában a túl sokáig elhúzódó s nem egyértelmű autonómia-értelemezésünket is.

Kik tették és teszik ma is ezt, nem kis népszerűségnek örvendő? Azok, akik számot sem vetnek az analógiás gondolkodásmód és a történelem ismétlődéséhez fűződő illúziók episztemiológiai hátterével. A maguk kritikátlanul imperavisztikus és reményromboló hangnemével. Akiknek tudatába túl sok morzsa hullhatott be erjedésre a mindennapi kegyelemkenyérből. És akik a politikai kényelem vagy felelőtlenség glóriáját viselhetik mindmáig büntetlenül.

Ami viszont nemcsak szerencse, de tény is: az erdélyi magyarság tudatában, az önálló, saját egyetem olyan szimbolikus realitásként van még mindig jelen, mely éppen nemzeti közösségünk fennmaradásának letéteményese. Hiszen nem akarunk és nem tudunk megfélekezni a jogfolytonosságról, és nem hagyhatjuk megtagadni beindítható egyetemünknek azt az örökölt öntörvényűségét, mely nekünk, erdélyi magyaroknak és tanulni akaróknak politikai képviselőtünkhöz képest is különböző legitimitást ad. Hiszen éppenséggel így lehetünk nyitottak a másik nemzet, a másik kultúra, az emberiség és egyben a világegyetem felé, mintegy teljes értékű kommunikációt biztosítva az egész emberiséggel. Mert az anyanyelvű oktatás, az óvodától az egyetemig, nem egyszerűen csak a szakemberképzést szolgálja. A egyetem egy kisebbségbe kényszerített közösség

számára pedig nem lehet kevesebb, mint a saját értékein túlmutató, egyetemes emberi értékek iránti nyitottság és fogékonyság fenntartásának intézményes garanciája. A szellemi magyar Kolozsvárnak, például, ezért nem szabad a fejedelmi magyar Gyulafehérvár sorsára jutnia.

Az egyetemi eszme ilyen fokú ideologizáltsága lehet, hogy lényegi tisztázatlansággal társul, de akkor is egy önmagunkra szabott egyetemgondolat, mely valóban egy kisebbségi létszimbólum megjelenítője már, és mint egyetemgondolat valóban kivonhatatlan közösségi megmaradásunk érdek-összefüggéseiből. Politikus, közéleti és szakmabeli számára viszont más sem marad a továbbiakban, mint az a törekvés, hogy az említett érdek-összefüggésnek politikai, jogi és szakmai alapot és keretet teremtsen. Hiszen ma már eszme és intézmény között, illetve olyan feladat előtt állunk, mely egyszerre érinti eszme és intézmény lényegét. Mire gondolok konkrétan? Arra, és meggyőződéseim szerint nem alaptalanul, hogy ha az önálló állami magyar egyetemről nem mondtunk és mondunk le, mint eszményi célról, és kitartunk távlati megvalósításának lehetőségéről, és arra is odafigyelünk, hogy mi az, ami megvalósult s már létezik intézményi szinten, akkor eljött az ideje annak, hogy hazai és nemzetközi szinten valóban munkához lássunk. Hiszen Nagyvárad–Kolozsvár–Marosvásárhely és a Székelyföld között egy olyan intézményrendszer, gerinc létezik, melyre most már kitartóan építeni lehet. Annak a neve az Erdélyi Magyar Tudományegyetem. Mely igaz, hogy magánegyetemként és magyar állami költségvetési támogatásnak köszönhetően létezik és működik. És persze hogy nem feledkezhetünk meg egyházaink áldásos, kitartóan következetes felelősség- és cselekvésvállalásáról. De ideje jött adófizető állampolgárságunk jogi és politikai érvényesítésének. Európa kellős közepén, Közép-Európában, egy Európába minden szinten integrálódni akaró és vágyó országban véget kell vetni az intézményes zűrzavarnak, a jogi következtelenségnek és politikai lanyhulásnak. Kolozsvártól Bukarestig, Budapestig, de akár Brüsszelig is mozdulnia kell a megoldást akaró meggyőződésnek és elszántságnak, a valódi összefogásnak. Mert perelni és követelni kell! Legyen ez a soron következő feladata a Bolyai Egyetem Baráti Egyesületének!

Van, aki még mindig híve annak az eddig is nagyon káros meggyőződésnek, hogy abszolút mindegy: milyen nyelven folytatjuk felsőfokú tanulmányainkat, csak tanulhassunk, különösen hivatalos vagy világnyelven. A politika és kultúra közötti kölcsönhatás már a 19. századtól folyamatosan és egyértelműen bizonyítja, hogy kulturális közösség nyelvének védelme az illető etnikai közösség minden tagjára háruló transzcendentális kötelesség. És ez a kötelesség előbbre való az emberi jogoknál, a kollektív és egyéni jogoknál, a demokráciánál, az alkotmány kitételeinél s a nemzetközi szerződéseknél. Politikai értelemben tehát: bárminél is. Hiszen az a közösség, amely így gondolkozik és cselekszik, tudatában van annak – mert identitása van –, hogy ha saját erkölcsi és kulturális szabályrendszerrel és értékrenddel bír, és azokat a saját nyelvén megfogalmazza és rögzíti, akkor azok bármikor és bárhol általánosan elfogadtathatók. Ha egy

etnikai közösségnek tehát saját és használt nyelve van, akkor politikai és társadalmi életében a kulturális és civil intézmények minden külső beavatkozás és segítség nélkül is létezni és működni tudnak. Régiókban pedig a saját nyelv méltó birtoklása, használata és ápolása az Európához való tartozás és az erkölcsi értékek csúcsát, valamint a kulturális, de politikai megmaradás garanciáit is jelenti. Ilyen értelemben az etnikai közösség saját nyelve életbevágóan fontos eszközjellege és legitimációs értéke miatt egyaránt, hiszen az illető közösség neki köszönhetően éppen az asszimiláció veszélyétől mentesül. És ezt akarjuk mi is. Ezért kell anyanyelven megtanulni a világot. Egy letisztult népi mondás szerint, mindenki azon a nyelven beszél szívesebben, amelyen a legokosabb. De aki például románul végzi el egyetemi tanulmányait, az már románul beszél és gondolkodik, miközben magyarul érez, és magyarul hallgat. Mert érzelmileg még magyar, de szellemileg már nem tud az lenni. És éppen ezt szeretnénk megelőzni. Ezért akarjuk a saját önálló oktatásrendszerünket, saját önálló állami magyar egyetemünket, magyar nemzetiségű, adófizető állampolgárokként. Mert tudjuk a helyünket és a dolgunkat, és otthon akarunk lenni saját hazánkban. Otthon akarunk maradni saját kultúránkban, mely nemcsak valamilyen lényegesen emberi, de ugyanakkor közösségünk otthona is.

Az erdélyi magyarságnak tehát nemcsak a jelenben létező földrajzi és érvényes politikai tér az otthona és hazája, hanem az a szellemi tér is, amelyet a múlt jelölt ki, és a jövő kér számon. Egy értékeiben megbizonyosodott és jogai tudatában levő, saját sorsáért felelősséget érző magyar nemzeti közösség jövője, mely egyetemünk nélkül el sem képzelhető. Állami Magyar Egyetemet tehát, melyet saját adópénzünkből fel is építhetünk és működtethetünk. Segítsünk magunkon s Európa is megsegít, ha egyértelműen tudtára adjuk, és be is bizonyítjuk, hogy szülőföldünket elhagyni nem akarjuk, de asszimilálódni sem akarunk. És újkori janicsárrá sem szabad lennünk semmilyen értelemben és vonatkozásban, hiszen keserves történelmi tapasztalat bizonyítja már, erdélyi vonatkozásban is, hogy a janicsárból soha többé nem lett keresztény!

Újkori jelenünkből pedig, egy esetünkhöz tapadó, egészen európai precedenst említenék. Maarty Athisari, volt finn államelnök és európai jelentéstevő biztos, így válaszolt annak idején (2005–2007) az Európai Parlamentben, az orosz külügyminiszter kérdésére, amikor az azon méltatlankodott, hogy miért is kell Koszovónak függetlenség?: „Mert megfizették az árát!” – hangzott sokszorosan visszhangozva talán az „európai lelkiismeretben” is.

Mert megfizették az árát! Az eszményi Bolyai Egyetemnek, mely immáron csak Állami Magyar Egyetem lehet, mi is megfizettük az árát, a legnagyobb áldozattal. Feláldozott emberi szabadsággal, étellel és sorssal, a mártíromsáig! S az állandóan visszhangzó „Miért!” kérdésére pedig éppen az Állami Magyar Egyetem megvalósítása lehet az egyetlen kárpótló és békét szülő, lehetséges válasz!

S most, hogy ezt megvallottuk, már csak egyet kell akarni és áldozni is igazán, hogy álljon fel a jelképes vitorlás! És lesz szél a vitorlánkban!

A minőségforradalom visszhangtalanságának okai

Németh László elképzelése az 1945 utáni magyar közpolitikában

Összefoglaló: A tanulmányban Németh Lászlónak a honi szellemtörténetben fontos szerepet betöltő Kert-Magyarország programját vizsgálom. Az írásomban azt járom körbe, hogy az elmúlt hetvenöt év államszervezési és politikai változásai milyen esélyt adtak ennek az elképzelésnek a megvalósítására. Ennek részeként annak megválaszolására is törekszem, hogy mivel magyarázható, hogy Németh László egykor nagy hatású elképzelése ennyire visszhangtalan maradt a rendszerváltás utáni időszakban. Az esztörténeti és társadalomtörténeti elemzéssel azt kutatom, hogy a Németh László-i koncepcióban megjelenő dilemmák és megoldási kísérletek mennyire tudtak hatni az 1945 utáni időszak magyar társadalmi reformjaira. A tanulmányban emellett érvelek, hogy ezt a hatásmechanizmust elsősorban az határozza meg, hogy a Németh László által megfogalmazott harmadik út milyen távolságot mutatott az egyes korszakok ideológiai irányzataitól, és mennyire illeszkedett vagy tért el a korszakok társadalomképétől. A Németh-féle harmadikutas elképzelés sajátosságait is bemutató elemzés ekképpen a társadalom strukturális változásának szerepét emeli ki az átfogó társadalmi reform érvényesülésében.

Kulcsszavak: esztörténet, társadalomtörténet, strukturális elemzés, harmadikutas politika.

Németh Lászlónak a két világháború között kidolgozott Kert-Magyarország programja nagy hatást gyakorolt a korabeli közgondolkodásra. Ez az elképzelés sokak számára az 1945 utáni időszakban is olyan koncepciót jelentett, amely képes a magyar társadalomfejlődés zavarait orvosolni. Németh minőségforradalma olyan víziót fogalmazott meg, amely túllép a nyugat- és kelet-európai társadalmi modelleken, és a térségünk sajátosságait kifejező átalakulás szükségessége mellett tette le a voksát. Ez a harmadikutas elképzelés olyan jövőkép mellett érvelt, amely az évszázadok óta felhalmozott problémák megoldását és a háttérbe szorított társadalmi tömbök (mindenekelőtt a népesség többségét

BOGNÁR BULCSU (1970) szociológus, történész. A PPKE BTK-TÁTK habilitált egyetemi docense. Legutóbbi kötete: *A népies irányzat a két háború között* (2012).

kitevő parasztság) sikeres társadalmi emancipációját ígéri. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy az elmúlt hetvenöt év államszervezési és politikai változásai milyen esélyt adtak ennek a programnak a megvalósítására.

A némethi minőségszocializmus a két világháború közötti időszak szellemiségét tükrözi. Azokhoz a reformtervezetekhez illeszkedik, amelyek az első világháború és a forradalmak utáni időszakban nemcsak nálunk, hanem a forrongó, átalakuló Európában is új alapokra próbálták helyezni a társadalmat. Ez a szándék ugyan már tetten érhető a századforduló időszakában (Ady Endre ez irányú publicisztikaiban és a *Huszadik Század* folyóirat köré csoportosuló társadalomtudományos tevékenységében), de az átfogó válságot (a nagy háborút és a forradalmakat) „sorseseményként”¹ megélő generáció tagjainak lesz legfőbb jellemzője. Szabó Dezső, majd a részint az ő köpenyegéből kibújó népi szociográfusok (Erdei Ferenc, Féja Géza, Kovács Imre, Veres Péter, Szabó Zoltán)² vagy az időszak baloldali törekvései (Jászi Oszkár, Lukács György) éppúgy a társadalom radikális átalakítását szerették volna elérni, mint a szintén különböző ideológiai platformon álló nyugat-európai megközelítések (Carl Schmitt, Ortega, Mannheim Károly).

Németh László vitán felül eredeti elképzelése ebbe a vonulatba tartozik. Nyilván izgalmas elemzési irány lehetne az is, ha ezeknek a vízióknak a társadalomelméleti érvényességét vizsgálnám, körbejárva azt, hogy a koncepció mennyire kínált érvényes alternatívát az egyetemes vagy a magyar társadalomfejlődésre.³ Ebben az elemzésben azonban azt kutatom, hogy a Németh László-i koncepcióban megjelenő dilemmák és megoldási kísérletek mennyire tudtak hatni az 1945 után időszak magyar társadalmi reformjaira. Az egyes történelmi időszakok milyen esélyt adtak a némethi felfogás bizonyos elemeinek megfontolására vagy beépítésére a reformfolyamatokba? Meglátásom szerint ezt a hatásmechanizmust elsősorban az határozta meg, hogy a Németh László által megfogalmazott harmadik út milyen távolságot mutatott az egyes korszakok ideológiai irányzataitól, és mennyire illeszkedett vagy tért el a korszak társadalomképétől.

1 Tengelyi László: *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest, 1998, Atlantisz.

2 Erről lásd részletesebben Szabó Dezsőnek és a népi szociográfusok tagjainak felfogását elemző tanulmányaimat, pl. Bognár Bulcsu: Szabó Dezső korszerűsége és korszerűtlenségei. Kísérlet az életmű tudásszociológiai elemzésére. *Belvedere Meridionale*, 31. évf. (2019), 3. sz., 39–58, illetve Bognár Bulcsu: Eltérő nemzedéki perspektívák. Szabó Dezső és a népi szociográfusok kapcsolata. In Farkas Attila – Kovács Dávid (szerk.): *Szabó Dezső helye a magyar kultúrában*. Budapest, 2021, MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 29–43.

3 A népi szociográfusok vonatkozásában erről lásd részletesebben: Bognár Bulcsu: A népi szociográfia nemzeti radikalizmusa. Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter társadalomszemléleteinek kapcsolódásairól. *Szociológiai Szemle*, 19. évf. (2009), 2. sz., 60–77; Bognár Bulcsu: A paraszti válság és harmadik utas válaszok. Erdei Ferenc, Illyés Gyula és Szabó Zoltán a népi szociográfusok mozgalmában. *Korall*, 10. évf. (2009), 36. sz., 141–159; Bognár Bulcsu: A harmadik út eltérő képviselői. Erdei Ferenc és Kovács Imre a két világháború közötti parasztpolgárosodás esélyeiről. *Magyar Szemle*, 18. évf. (2009), 7-8. sz., 97–114.

A minőségyszocializmus jegyei – Németh László harmadikutas programja

Németh László minőségyszocializmusának alapvető szándéka az, hogy a társadalom radikális átalakításával az eddigi társadalomfejlődés „jövőtehetetlen hibáit” kiigazítsa, amelynek következményei a „magyar nép testén is kiütnek már”.⁴ Meglátása szerint a zsákutcas társadalomfejlődés orvoslásának két fő pillére van. Egyrészt arra törekszik, hogy az évszázados alávetettségben levő paraszti társadalmat számarányának megfelelő súlyúvá tegye, másrészt a reformtervezet azt szeretné elérni, hogy a társadalom mélyreható átépítése megtalálja a radikalizmust képviselő és egyben a társadalom totalitását is kifejező társadalmi csoportot.⁵ Mindez pedig olyan alapvető átalakulást eredményezne, amely az agráriumban kialakított berendezkedést tenné a társadalom új típusú szerveződésének alapjává.

Németh László elképzelése az évszázadok alatt létrejött nagybirtokrendszerből indult ki, de azt az azon folyó termelés alapvető átépítésével igyekezett megvalósítani. Konceptiójában a felülről végrehajtott reform részeként a nagybirtokokat (a nagyobb ipari vállalatokhoz és bankokhoz hasonlóan) államosítaná, majd a parasztbirtokosoknak adná a termőterületek többségét. A termelés azonban mégsem a paraszti birtokok autonómiáján alapulna, hanem az ún. „minőség-szövetkezeteken”.⁶ A Kert-Magyarország programjában ugyanis a nagybirtokokra telepített belterjes parasztgazdaságokat hozna létre, amelyek ugyan a telepes egyéni munkájától függnék, de tevékenységük a szövetkezet, a társult vállalkozók szövetségébe is beleilleszkedik. A modell intenzív és korszerű belterjes gazdálkodásban gondolkodik. Az ehhez szükséges magas szintű szaktudást a szükséges ismeretek híján levő parasztgazdáknak a katonaság alatt tanítanak meg. A külső, állami beavatkozással végrehajtott radikálisan új gazdasági rend hangsúlyozottan nem a bolsevik szövetkezetek mintájára jönne létre, hanem egy köztes, a nyugat-európai és a kelet-európai társadalomfejlődéstől is különböző szerveződés alapján. Ebben a modellben a nyugati mintánál korlátozottabb autonómiával bíró gazdák nem rendelődnek azonban alá a közösségnek, hanem az egyéni és közösségi preferenciákat egyaránt megjelenítve folyna a termelés. A „befelé csupa önálló gazdálkodás, a birtok kifelé egyetlen test”⁷ elképzelésének megfelelően Németh László az egyéni gazdák által a nagyüzemben folytatott termelésből indul ki. Vagyis a közösség által korlátozott magántulajdont teszi meg a társadalomszerveződés alapjának. Konceptiója az ekképpen átalakított mezőgazdasági termelés mintájára formálná át a társadalom

4 Németh László: Kisebbségben. In *Németh: A minőség forradalma. Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok, II.* Budapest, 1992, Püski, 881.

5 Németh László: *Magyarság és Európa*. In i. m. 1969–2034.

6 Németh László: Népművelés. In *Németh: A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok, I.* Budapest, 1992, Püski, 622–638.

7 Németh László: *Töredék a reformból*. In i. m. 648.

más szféráit is. Ez szolgálna mintául az ipari termelésnek, a kereskedelemnek, és ezen modell mentén alakítaná át a bankrendszer egészét is.

A Németh László-i minőségforradalom tehát a gazdaság rendszerének döntő átépítésével igyekszik a kisiklott társadalomfejlődést helyes útra terelni. Az elképzelés radikalizmusa nyilvánvalóan a politikában is lényeges átstrukturálódást eredményez. Annál is inkább, mivel Németh történelmi tablója szerint a korábbi évszázadok kedvezőtlen változásait a hatalmon levők felkészületlensége, alkalmatlansága okozta. Ebből következően pedig a minőség forradalma a korábbi közpolitika lényeges átformálását szeretné elérni. Németh értelmezése szerint e tekintetben a társadalom hagyományos (arisztokrata, nagybirtokos) elitje éppúgy az alkalmatlanságáról tett tanúbizonyságot, mint a kapitalizmus megjelenésével fontos pozíciókat szerző modern polgárság is. Mindezek miatt amellet érvel, hogy a társadalomnak egy új vezető csoportra van szüksége, amely a társadalom tengelyeként minden társadalmi csoporthoz megtalálja a kapcsolódásokat, és amely a korábbi hierarchikusan elzáró válaszfalak helyett a politikai közösség egészének az érdekeit és értékeit is képes megjeleníteni. Az erősen Ortégára⁸ építő koncepciójában azt a „minőségi kisebbséget” tekinti a társadalom új vezetőjének, amely műveltségével, szaktudásával és az össztársadalmi (nemzeti) célok melletti elköteleződésével a társadalom egészének érdekeit tudja képviselni. Ez a középosztálybeli réteg lesz Németh László elképzelésében az osztályérdekek partikularitásán túllépni tudó csoport, amely nem csupán az új típusú gazdaság és termelés kialakítására, hanem az össztársadalmi folyamatok koordinálására és irányítására is hivatott.

Németh László vállaltan szocialista megközelítése azt a hatást keltheti, hogy itt a társadalom átalakításának baloldali víziójáról van szó. A némethi elképzelés azonban nem köthető a hagyományos értelemben vett politikai ideológiákhoz.⁹ Nemcsak azért nem, mert mindkét irányzat alapelveiből átemel elemeket (pl. a nemzeti társadalom többségét kitevő parasztságra alapozott reformnak és a nemzeti értékek mellett elkötelezett középosztály piederstálra állításának jobboldali és a kollektív szövetkezeti rendszer bevezetésének baloldali tartalmaiban), hanem legfőképpen azért, mert elképzelése lényegében az ideológiai székértáborok logikájától függetlenül igyekezett építkezni. Ez az ideológiai platformoktól távolságot tartó beállítódást részint az magyarázza, hogy Németh László keserű tapasztalatokat szerzett a hazai bal- és jobboldal működésével mint két olyan csoportosulással kapcsolatban, amelyek csak szűkre szabott csoportérdekeik szerint képesek politizálni.¹⁰ Másrészt Németh azért sem keresett

8 Ortega y Gasset, José: *Korunk feladata*. Budapest, 2003, Nagyvilág.

9 Németh László koncepciójának a bal- és jobboldalisághoz köthető tartalmairól lásd részletesben Bartha Ákos: Bal vagy jobb? Németh László minőségszocializmusa és Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikalizmusa. *Forrás*, 47. évf. (2017), 2. sz., 40–57.

10 „Magyarországon az irodalom baloldali volt, a politika jobboldali. Bal- és jobboldal azonban egyaránt csak egy-egy akolnyi ember érdekképvisellete; a tömegek érdekeit a politikában lényegében nem képviselte semmiféle oldal sem” (Németh László: *Író és hatalom*. In i. m. 667–668.).

ideológiai válaszokat, mert főképpen az foglalkoztatta, hogy mely reformokkal lehet a térség társadalomfejlődését kifejező, össztársadalmi átalakulásokat elérni. Ebben a perspektívában (eredeti foglalkozásának megfelelően) az érdekelte, hogy a „betegségek” milyen eszközökkel orvosolhatók: melyek azok a politikai eszközök, amelyek a nemzeti társadalom többségét kitevő parasztság hátrányos helyzetét fel tudják számolni. Ezen túl az foglalkoztatta, hogy más, alapvetően agártársadalmakhoz hasonlóan (lásd a dán modellt) miképp lehet az egész társadalmat újjá formáló parasztpolgárosodási mintát kialakítani. Németh László mindezzel pedig olyan átfogó társadalmi változást szeretett volna elindítani, amely a kelet-közép-európai térség hagyományát és sajátos társadalomfejlődését egyaránt kifejezi. Mondanunk sem kell, hogy ez az értéktételezés szempontjából sokadlagos kérdés marad az, hogy a némethi minőségszocializmus mennyire illeszkedik a jobb- vagy a baloldali ideológiákhoz.

Ez a pragmatikus szempont azonban egészen más megítélés alá esik mind az 1945 előtti, mint az utána történő fordulat idején. A koncepció eddig röviden összefoglalt alapelemei is világossá teszik, hogy Németh László harmadikutas víziója a Horthy-rendszer társadalmi rendjét és közpolitikáját alapvetően elutasította. Ez érhető tetten mind a „neobarokk” társadalom¹¹ vezető rétegei, sőt középosztálya alkalmatlanságát megfogalmazó kitételekben¹² éppúgy, mint a rendszer alappilléreinek tekintett nagybirtok, ipari vállalatok és bankok államosításának programjában. Ráadásul Németh László élesen szembeállt a keresztény-nemzeti kurzus irredenta politikájával is, amely meglátása szerint nem megoldásokat, hanem sokkal inkább a határon túli magyarság helyzetének el lehetetlenítését eredményezte. Ehelyett pedig a közép-európai térség kis népeinek egymásraultaltságát hangsúlyozta, és egy olyan politikai szövetség megvalósítására törekedett, amely egységes védelmet jelenthet az orosz bolsevizmussal és a német fasizmussal szemben.¹³ Mindezt követel Németh László olyan „új politikát”,¹⁴ amely a felszíni kampánymagyarkodások és ellenségkeresések helyett képes a kikerülhetetlenül szükséges és gyökeres társadalmi reformokat végrehajtani. Ezen koncepció alapján nem lehet kérdéses, hogy a Németh László-i minőségforradalom megvalósítására csak a rendszer bukásával nyílhat lehetőség, mivel csak az teremti meg a „neobarokk” társadalom felszámolásának és a radikálisan új társadalomszerveződés megteremtésének az esélyét.

11 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1989, ÁKV-Maecenas Könyvkiadó.

12 A programadónak szánt *Debreceni Káté* című munkájában (Németh László: i. m. 551–554) így összegzi a helyzetet: „A mai magyar kormányzó réteg alkalmas-e a magyarságnak erre a „sorbaállítására”? Nem. Lehetnek használható tagjai, de az egész réteg, erkölcsé és közszelme miatt a jövőnk legnagyobb akadálya; egyetlen mentsége, hogy ami felválthatná, semmivel sem különb” (*Debreceni Káté*, 553).

13 Németh László: Töredék a reformból. In i. m. 646–667.

14 Németh László: Új politika. In i. m. 547–550.

A minőségforradalom és az 1945 utáni társadalmi változások

1945 erőteljes cezúrája olyan új korszakot indít el, amely nemhogy csak elsöpri a Horthy-rendszer társadalmi berendezkedését, hanem sok tekintetben kifejezetten azzal szemben definiálja magát. Másfelől a népi demokráciák politikája elvileg épp azokra a tömegekre hivatkozik, amelyek Németh László programjának is a középpontjában állnak. A radikális, népi változás lehetőségét növeli az is, hogy térségünkben (szemben a Nyugattal) a második világháború világégésére egységesen radikális válaszokat adnak. Nyugat-Európában a két világháború közötti szélsőségek háttérbe szorításával a polgári társadalom újjáépítését célozzák meg, tehát bizonyos konszolidáció, visszarendeződés jellemzi az új korszakot.¹⁵ A kelet-közép-európai térségben azonban a forradalmi erők több évszázad végre nem hajtott reformjait egy lépésben és a „múltat végképp eltörölni” lendületével igyekeznek végrehajtani. Formálisan tehát megteremtődött a társadalom radikális átalakításának a lehetősége, amely ráadásul viszonylag széles társadalmi csoportok támogatását is élvezi.

Milyen esélyt kínál ez az új korszak a Németh László-féle koncepció megvalósítására? Egyfelől nem vitatható, hogy a Horthy-korszak végén Németh koncepciója az egyik legismertebb elképzelés a radikális változtatást kívánók csoportjában. (Németh 1943-as szárszói fellépése és főelőadói szerepe jól jelzi a pozícióját ebben a mezőben.)¹⁶ Ebből fakadóan elvileg szélesebb politikai támogatottsággal is rendelkezhetett. Másrészt az 1945-ös változások irányát nem a Horthy-korszak politikai közéletéből kirekesztett vagy parkoló pályán tartott csoportok határozták meg, vagyis nem ebben a mezőben betöltött pozíció befolyásolta az egymással vetélkedő politikai programok¹⁷ megvalósíthatóságát, hanem a katonapolitikai realitások. A Szövetségi Ellenőrző Bizottságban döntő szerepet betöltő szovjet hatóságok és a szovjet hadsereg hathatós segítségével a moszkovita kommunisták kezébe kerül a politikai hatalom. Mindez pedig rövid közjáték után minden olyan politikai elképzelést ellehetetlenít, amely a legkisebb mértékben is eltér a sztálini politikától. Ennek részeként kerül sor arra a kommunista leszámolásra is, amely esélyt sem enged a némethi minőségyszocializmus megvalósítására.

Németh László személyének és politikai programjának tudatos diszkvalifikálására már mindjárt 1945-ben sor kerül. Ez jelenik meg abban az ideológiai

15 Schulze, Gerhard: *Die Erlebnisgesellschaft. Kulturosoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main, 1993, Campus.

16 Györfly Sándor és mások (szerk.): *Szárszó, 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok*. Budapest, 1983, Kossuth.

17 A korszak két legnagyobb hatású elképzelésének (Németh László és Erdei Ferenc programjának) összehasonlítására lásd Bognár Bulcsu: Versengő harmadik utasok. Németh László és Erdei Ferenc társadalomértelmezéséről és politikai programjáról. *Szociológiai Szemle*, 20. évf. (2010), 4. sz. 109–129; Bognár Bulcsu: A szárszói viadal. Erdei Ferenc és Németh László vitájának gazdasági és politikai vonatkozásai. *Valóság*, 53. évf. (2011), 12. sz., 1–13.

támadásban, amelyet a Moszkvából érkező kommunisták 1945-ben azonnal elindítanak, és amely minden követ megmozgat, hogy a hazai harmadikutas elképzeléseket érvénytelenítse.¹⁸ Másrészt ugyanennek a taktikának részeként az irányzat képviselőit, és így Németh Lászlót személyében is támadják. A kommunista leszámolás részeként Némethet antiszemitizmussal vádolják meg,¹⁹ majd 1945 tavaszán letartóztatják.²⁰ A szabadon bocsátás után pedig hosszú időre lehetetlenné teszik a közéleti vagy akárcsak szépírói szerepvállalását is. A harmadik út képviselőit és politikai programjukat ért támadások tehát egyértelművé teszik azokat a kommunista hegemonia-törekvéseket, amelyek a legkevésbé sem nyitottak a térség társadalomfejlődését kifejező megoldásokra.

A szovjet modell alapján végrehajtott fordulat ekképpen legfőbb pontjaiban tagadja Németh László minőségszocializmusát, és olyan társadalmi változásokat eredményez, amelyet Németh már a két világháború közötti időszakban az európai kultúrkörre és társadalomfejlődésre leselkedő veszélyként értelmezett. Németh László egyik legnagyobb féltelme ugyanis az volt, hogy a 20. század tömegmozgalmai a „tömegek lázadásaként”²¹ olyan csoportok vezetésével formálják át a társadalmat, amelyek társadalmi pozíciójuk, élethelyzetük és ebből fakadó tájékozódási képességük okán is alkalmatlanok a társadalom vezetésére. A munkás-paraszt hatalomra hivatkozó kommunista berendezkedésben a társadalom irányítása egy, a társadalommal semmiféle érdemi kapcsolatban nem levő, politikai elit kezébe kerül. Mindez pedig olyan erőszakos, a hagyományokat és a térség társadalomfejlődésének potenciáljait tagadó változássort eredményez, amely nem a megújodást, hanem a gazdasági és politikai összeomlást rejt magában. A regionális adottságok teljes negligálásának, a szovjet modell erőszakos képviselésének egyik fontos eleme pedig az lesz, hogy a kommunista politika éppen abban a társadalmi csoportban látja az egyik legfőbb ellenségét, amely szakigazgatási tapasztalata, műveltsége miatt leginkább lenne képes az állami bürokrácia irányítására. Az értelmiség és általában a középosztály

18 Lukács György: *Írástudók felelőssége*. Budapest, 1945, Szikra; Lukács György: *Irodalom és demokrácia*. Budapest, 1947, Szikra.

19 A mai napig vitát kavaráó kérdés Németh Lászlónak a zsidósághoz fűződő viszonya. Az őt antiszemitának tekintő, zömében publicisztikai elemzések (Ungvári Tamás: A „Németh Lászlópör” margójára. *Élet és Irodalom*, 1986. március 14., 5–6; Karsai László (szerk.): *Kirekesztők. Antiszemita írások, 1881–1992*. Budapest; Csepeli György: *Bűvészinasok. A népi gondolkodás politikai antiszemitizmusa. Kritika*, 31. évf. (1993), 10. sz., 20–23; Tamás Gáspár Miklós: Az éleslátó vak. Száz éve született Németh László. *Magyar Hírlap*, 2001. április 23.) mellett a pályája egészét értékelő és/vagy a konkrét szövegek aprólékos elemzését elvégző szerzők (Lengyel András: Németh László Shylock-metaforája. *Valóság*, 33. évf. (1991), 8. sz., 56–74; Monostori Imre: *Minőség, magyarság, értelmiség. Tizenkét fejezet Németh Lászlóról*. Budapest, 1994; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet*. Budapest, 2001, Osiris, 549–569.) felmentik ezen vád alól.

20 Erről lásd részletesebben Péter László: Hajsza Németh László ellen. *Kortárs*, 46. évf. (2003), 2. sz., 102–103.

21 Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása*. Budapest, 1995, Pont Könyvkereskedés.

megbélyegzése ekképpen azt a szándékot fejezi ki a kommunisták részéről, hogy az egész társadalmat a politikai hatalomnak rendeljék alá. Ez a hatalom pedig a szovjet modell alapján a mennyiségű mutatók szerint tájékozódott az átalakítás sikerét illetően. Ennek a vezetési stratégiának logikus következménye az lesz, hogy a Németh László által kívánatosnak tartott intenzív, belterjes gazdálkodás helyett extenzív és hosszú távon fenntarthatatlan gazdasági és politikai modellt alakítanak ki.²²

A harmadik út esélye – az 1956-os forradalom

Az ötvenes évek sztálini politikája értelemszerűen nem kínál esélyt egyetlen alternatív társadalmi utópia számára sem. Döntő változás történik azonban 1956-ban, amikor a sztálinista modell pár nap alatt látványosan összeomlik. A forradalom reményteli heteiben sok új elképzelés körvonalazódik. A kiutat kereső legtöbb program azonban megegyezik abban, hogy azok nem az 1945 előtti korszakhoz próbálnak visszatérni, hanem a fennálló társadalmi viszonyokból kiindulva igyekeznek építkezni. A kitörési pontokat tehát nem a közösségi hatalom elutasításában, hanem annak demokratizálásában látják. Ennek részeként pedig a legfőbb törekvés az volt, hogy az állami tulajdonban levő vállalatokban, gazdasági egységekben megvalósítsák a valódi, demokratikus képviseleti rendszert. A munkástanácsok által irányított gyárak, üzemek jelzik ezt az elképzelést, és tágabb összefüggésben a forradalom azon szándékát, hogy a nyugati és a kelet-európai társadalomfejlődéstől egyaránt távolságot mutató, de azok jegyeit magában foglaló egyéni és közösségi tulajdonlás képezze az új berendezkedés alapját.

A fenti alapelvek határozták meg Németh László 1956-os helyzetértékelését is. Maga is a nyugati és a keleti politikai tömbtől és az ezt megjelenítő társadalomfejlődéstől is különböző sajátos magyar út érdekében a politikai semlegesség mellett foglal állást. Emellett azt hangsúlyozza, hogy meg kell őrizni az utóbbi tíz év társadalmi átalakulásának vívmányait, a földreformot, az oktatás és a nagyüzemek államosítását. A forradalomban tehát annak a lehetőségét látja, hogy az végre alkalmat kínál a minőségiszocializmus megvalósítására. Ezzel a reményével összefüggésben pedig annak ad hangot, hogy az 1956-os forradalom nem a szocializmus ellen, hanem annak tőlünk idegen formája miatt tört ki. A feladat e tekintetben az, hogy a felkelt népet követve meg kell teremtenie az értelmiségnek, a „minőség kisebbségének” az új társadalmi berendezkedés alapjait. Ennek legfőbb etikai elvét pedig a nemzet értékeit és érdekeit kifejező közösségi eszmében látta.²³ Mindezek a megfogalmazások egyértelműen arra

22 Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok*. Budapest, 1966, Közgazdasági és Jogi; Kornai János: *A hiány*. Budapest, 1980, Közgazdasági és Jogi.

23 Németh László: *A magyar forradalomról*. Budapest, 2011, Nap Kiadó.

a harmadikutas politikára utalnak, amelynek alapelveit már a harmincas években kidolgozta.

Értelmezésem szerint 1956 történelmi pillanata kínálja a legnagyobb esélyt a Németh László-i minőségszocializmus megvalósítására vagy legalábbis arra, hogy annak lényegesebb jegyeit beemeljék a politikai döntéshozatalba. Ez az az időszak, amikor leginkább fennállnak azok a társadalmi feltételek, amelyek nagyobb nyitottságot biztosítanak, és nagyobb érvényességet adnak a némethi programnak. Mint láttuk, Németh harmincas években kidolgozott modelljének egyik alapfeltétele, hogy a Horthy-rendszer hatalmi csoportjai ne akadályozzák meg a változásokat. Ezt a keretfeltételt a rákosi éra terrorja teljesíti. Másrészt pedig saját működése eredményeképpen egyúttal lerombolja a kelet-európai társadalomfejlődés kínálta alternatívát is a társadalom számára. E mellett a korabeli politikai helyzet gyengíti azoknak a polgári csoportoknak is a mozgásterét, akik egy nyugati típusú társadalomfejlődést képviselnének. Vagyis több történelmi és társadalmi körülmény is erősíti annak a lehetőségét, hogy a nagy társadalmi tömbökre alapozott, és ezeket a csoportokat be is vonó demokratikus fordulatnak nagyobb társadalmi bázisa legyen. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Nyugat és Kelet között ingázó kompromisszum egy olyan történelmi pillanatba került, amikor a történelmi változás egyszerre távolítja el a nyugati és a keleti társadalomfejlődés jelentette választaktól, és teremti meg egy köztes, harmadikutas elképzelés megvalósulásának esélyét.

Ennek a marxizmus és diktatúra nélküli minőségszocializmusnak a társadalmi bázisát erősíti az is, hogy a társadalom nagy tömbjei, a munkásság és a parasztság is – többek között az 1945 utáni ideológiai nevelésnek is köszönhetően – egyre öntudatosabban képviseli azt a politikát, hogy a demokratikus átalakulásnak az ő, immár valós vezető szerepét kell elhoznia. A munkástanácsok pár nap alatt kiformalódó rendszere pedig nagyban emlékeztet arra a gazdasági modellre, amelyet a némethi minőségszocializmus közösségi és egyéni tulajdonlásra alapuló formájában elképzelt. Az 1956-os átalakulások a társadalom tengelyének tekintett középosztály számára is új lehetőséget kínálnak. A B-listázások, kitelepítések és a politikai szempontú kádereképzés évei után a forradalom olyan megújulást ígér, amelyben a szakszerűség és rátermettség határozhatja meg a pozícióba kerülést. Ráadásul a forradalom eszmeisége olyan etikai közösséget kovácsol, amely történelmi távlatban leginkább kínál lehetőséget a partikularizmusokon felülemelkedő totalitás megvalósítására. A kikölkent időt helyreállító forradalom ennek az etikai magatartásnak a feltételeit valósítja meg, és kínál egyúttal alkalmat a társadalom egészével azonosulni tudó középosztály megteremtésére. A magyar paraszttársadalom különböző csoportjainak pozitív viszonya a Németh László-i „minőségszövetkezetekhez” ugyan már egyáltalán nem ennyire magától értetődő, de kétségtelenül ez az a történelmi korszak, amikor a parasztság, ha megszorításokkal is, de még leginkább nyitott egy korlátozott magántulajdonon alapuló szövetkezeti rendszer irányába.

A Kert-Magyarország programja a Kádár-rendszerben

A november 4-én bekövetkező szovjet beavatkozás gyorsan felszámolta a keleti társadalomfejlődéstől eltérő alternatívákat. A megtorlások után berendezkedő Kádár-rendszer ugyan nem az ötvenes évek sztálinista modelljét követte, de egyre inkább elzárta az utat a Németh László-féle harmadikutas törekvések előtt. Ezt nem a népi írókat és minden harmadikutas elképzelést elítélő 1958-as párthatározat²⁴ bizonyítja elsősorban, hanem a korszak gazdaságpolitikája. Ebben ugyan már a hatvanas években feltűnnek olyan elemek, amelyek a rendszer gazdasági és politikai konszolidációjának érdekében megpróbálnak lazítani a szocialista mezőgazdaság és ipar szervezési elveivel, de a behozott új elemek már nagy távolságban vannak a Németh László-i programtól. Mivel a rendszer alacsony hatékonyságú működése leginkább a mezőgazdasági termelésben mutatkozik meg,²⁵ a hatvanas évek reformtörekvései itt lazítanak legfőképp a volnalas bolsevik szerkezeten.

A részint az egykori népi szociográfusok (pl. Erdei Ferenc) bevonásával kialakított háztáji gazdaságok azonban a mezőgazdasági termelés óvatos kapitalizálását végzik el a magánkézben levő „kisbirtokokon”. Vagyis ez olyan reformot jelent, amely a termelők egyéni érdekelttségét a kis volumenű magángazdaságokkal igyekszik elérni (ezzel részint visszaalva a népi szociográfusok két világháború közötti programpontjaira), de ezzel a reform éppen a Németh László-i elképzeléssel ellentétes irányt vesz. Annál is inkább, mert Németh programjában a kitörési pontot a nagyüzemi gazdálkodás vegyes rendszere jelentené, amely a magángazdaságokat a nagyüzemi „minőség-szövetkezet” részeként képzelel el épp az okból, hogy a paraszti kisbirtokosok szegényes eszközparkja, forráshiánya, hiányos szakmai felkészültsége ne hátráltassa a belterjesre tervezett intenzív termelést. Ez azonban alapvetően a politikai rendszer perspektíváját kijelölő kollektivisták szemléletét kérdőjelezné meg. A létező szocializmus struktúrája ugyanis jóval rugalmatlanabb annál, hogy ilyen típusú kísérleteknek helyet adjon. Ennek az lesz az eredménye, hogy a hatvanas évek óvatosabb reformjait is leállítja a szovjet modelltől semmiféle erőteljesebb elhajlást nem engedő szovjet vezetés a hetvenes évek elején.

Németh László koncepciójának alappillére a társadalom tengelyét kifejező középosztály kérdése. Ennek társadalmi szerepe Németh számára még a társadalom alapegységének tekintett agráriumnál is fontosabb, mivel ennek a csoportnak a szakértelme, európai perspektívája és képessége az össztársadalmi célokkal való azonosulásra és vezetésére együtt teremti meg az átfogó reform sikerének feltételeit. A Kádár-rendszerben azonban a legkevésbé sem

24 A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása. *Társadalmi Szemle*, 16. évf. (1958), 6. sz., 38–69.

25 Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi.

körvonalazódik ennek a társadalom totalitását kifejező értelmiségi csoportnak a kontúrjai. A hatvanas évek politikai vezetése ugyan egyre inkább bevonja a korábban kirekesztett szakértelmiség tagjait, de az újjáépített állami bürokrácia a maga keményvonalasaival, az ideológiai gyorstalpalókon szerzett kétséges képesítésekkel a legkevésbé sem hasonlít Németh László összeurópai perspektívát és műveltséget birtokló „minőségi kisebbségéhez”. Ez az apparátus e helyett elsősorban a közvetlen politikai szándék végrehajtója, és legkevésbé sem egy átfogó, a demokratikus népképviselést megvalósító gazdasági és politikai reform képviselője. A Kádár-rendszer (és tágabban a létező szocializmus) egy ilyen középosztályosodási folyamatot eleve kizár, mivel az a politikai rendszer megfellebbezhetetlen legitimációját veszélyeztetné.²⁶ A társadalmi változások eredményeképpen pedig legfőképpen háttérbe szorul az a Németh László számára oly fontos morális szándék, hogy az egyéni cselekvések elsődlegesen az össznemzeti törekvéseket szolgálják.

Mindez az akkorra már a rendszerrel kompromisszumokat kereső²⁷ Németh László számára is egyre világosabbá válik. Szépiírói nézőpontjának megfelelően a program megvalósításának lehetetlenségével lírai sorokban vet számot: „Az én pályámnak volt egy közvetlen és távolabbi célja: a dementiás magyar nép fölött a tudatot újrászóni, s e tudat újrászövéseben az európai gondolkodásnak, öntudatnak is helyet adni. Ebben távolabb állok a kitűzött célhoz, mint húsz éve. Akkor derengett legalább a sötét test fölött az öntudatnak új, halvány fénye, még tíz éve is voltak sejtek a társadalomban, melyekre mint ennek az öntudatnak a hordozójára néztem. Ma azonban a tízmilliónyi magyarul beszélő, a régivel műveltebb népben ilyen igény nincs többé, vagy teljesen elenyészőben van.”²⁸ A Kádár-rendszer konszolidációjának idejére tehát megszűnnek mindazok a társadalmi feltételek, és legfőképpen azok a szellemi motivációk, amelyek a Németh László-i belső vagy külső forradalom feltételeit megteremtették. A történelmi változás sajátos jegye az, hogy ezeket a kondíciókat leginkább a kommunista hatalom radikalizmusa számolta fel. Ez robbantja szét a falusi társadalom hagyományelvűségét, ez tereli a paraszti tömegeket a szocialista gyáripárba, ez zúzza szét a paraszti társadalom közösségelvűbb tradícióját, ez úzi tűzzel-vassal mindazokat a polgári értékeket, amelyek valamely európai műveltségnek, szakértelemnek és teljességre törekvő, autonóm álláspontnak az alapjául szolgáltak volna.

26 Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, 1993, HVG Kiadó.

27 Monostori Imre: Németh László 1956-os elménye és a hatvanas évek magyar szocializmusa. *Kortárs*, 56. évf. (2012), 5. sz., 81–92; Füzi László: Az etika jegyében. Németh László gondolkodása a hatvanas években. *Jelenkor*, 44. évf. (2001), 4. sz., 405–417, illetve Füzi László: Körülállások. Németh László Kossuth díja 1957-ben. *Magyar Szemle*, 26. évf. (2017), 9–10. sz. 21–30.

28 Németh László: Tihanyi certosa. Naplójegyzet. Idézi Monostori Imre: *Németh László 1956-os elménye és a hatvanas évek magyar szocializmusa*.

A létező szocializmus közösségelvű ideológiája tehát éppen azokat a hagyományokat rombolja le, amelyek a közösségelvű építkezés feltételét jelenthették volna. Ez a társadalmi tapasztalat pedig kedvez az egyéni túlélést előnybe részesítő stratégiáknak és annak a beállítódásnak, amely legfeljebb csak a családi kis-közösségekben mutat szolidaritást, de a közvetlen környezeten kívül levők vonatkozásában egyre közömbösebbé válik. Mindezzel együtt jár az egyéni stratégiák sikerét bizonyító materiális javak túlhangsúlyozása, a posztmateriális értékek többségi elutasítása és a társadalom többi tagjaival szembeni bizalmatlanság. Nem véletlen tehát, hogy a hetvenes évek első szakszerűbb szociológiai elemzéseitől kezdve a jelenkorig ezeket a mutatókat találják a kutatók a magyar társadalom legjellemzőbb jegyeinek.²⁹ Erre rezonál Németh László némileg korábbi, 1967-es keltezésű, keserű helyzetértékelése is: „A magyarság szétesése az utóbbi években meggyorsult. Gyengül a vonzáscentrum, amely a határon túl rekedt, a világba szétszóródott magyarokat ide kösse – fogyó ellenállással zuhannak más, erősebb központok felé. De gyengül a magyarság kohéziója idebenn is; a legesztelenebb, magunktól elidegenítő divatnak is gyorsan táborra nő, ami magyarságunkra emlékeztet – ha múlt az, ha szokás, ha irodalom –, ellenszenvessé lesz.”³⁰

A Németh László-i minőségyszocializmust végképp felszámoló létező szocializmus végnapjai is az individuális stratégiákat és nem a közösségelvű elképzeléseket erősítik. A rendszer gazdasági válsága is azokat a megoldási kísérleteket hívja életre, mint a hatvanas évek reformjai: az egyéni érdekelttség növelése érdekében a kis volumenű magánvállalkozások számára adnak mozgásteret. A nyolcvanas évek GMK-i, a Márkus István által találóan megfogalmazott „utó-paraszttság”³¹ egyéni stratégiái a gazdasági gyarapodást tekintik kitörési pontnak. Ezek a próbálkozások azonban csak elodázni tudják a rendszer bukását, de megakadályozni nem. A Németh László-féle program lehetőségei szempontjából azonban nem lényegtelen, hogy a Kádár-rendszer elsősorban nem eszmei, ideológiai okok miatt bukik meg, hanem gazdasági sikertelensége miatt. A „gulyás-kommunizmus” legitimációját felszámolja a nyolcvanas évek gazdasági sikertelensége a materiális javak alapján tájékozódó, egyre inkább atomizált és az egyéni érvényesülést kereső társadalom tagjai számára.

29 Hankiss Elemér – Füstös László – Szokolczay Árpád: *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest, 1982, MTA Szociológiai Kutató Intézete; Keller Tamás: *The Position of Hungary on Worldwide Map of Human Values. Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 20. évf. (2010), 1. sz., 27–51; Tóth István György: *A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének...* In Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport*, 2010. Budapest, 2010, TÁRKI, 254–287.

30 Németh László: *Levél a nacionalizmusról*. Idézi Monostori Imre: *Németh László 1956-os élménye és a hatvanas évek magyar szocializmusa*. 81–92.

31 Márkus István: *Az utóparaszttság arcképéhez*. Gernelyapáti magnószalagok, 1971. október. *Szociológia*, 2. évf. (1973), 1. 53–67; Márkus István: *Polgárosodó paraszttság. A magyar társadalom-fejlődés egy faluszociológus szemével*. Budapest, 1996, Dinasztia.

A minőségyszocializmus esélyei a rendszerváltás után

A kilencvenes években a politikai platformon is egyre inkább polarizált társadalom számára csak kevés közös pont marad. Ezek egyike azonban feltétlenül az, hogy a létező szocializmusban szerzett tapasztalatok okán erősen elutasítja azokat a politikai alternatívákat, amelyek az állami tulajdonon alapuló szövetkezeti rendszer vagy egyáltalán valamely sajátos harmadik út mellett érveltek volna. A korábban elemzett társadalmi kondíciók miatt a „kompország” teljes menetsebességgel fordul Nyugat felé, és erősen bízik abban, hogy a politikai szabadság a gazdasági felemelkedést is elhozza. Mindez pedig beleilleszkedik az ekkor az egész nyugati világot meghatározó és a kelet-közép-európai kis-államokban is lelkesen propagált neoliberális modellbe, amely feltétlenül hisz a piac társadalmi problémákat orvosolni képes erejében.

A rendszerváltás másik össztársadalmi érzülete pedig az volt, hogy a létező szocializmus negyven évére kizökkent időként és feledendő korszakként kell tekinteni, és az újrakezdéshez az ezt megelőző időszakokhoz kell visszakanyarodni. Az önidentitását kereső társadalom ekképp találja meg a századfordulóban és a Horthy-rendszerben a kapcsolódási pontokat. A negyven évig leszorított nézőpontok mint az önértelmezés sarokkövei pedig a rendszerváltás idején újra felszínre törnek. A népi-urbánus megkülönböztetés köré szerveződik a korszak politikai pártstruktúrája, és az ezek szerint való tájékozódás tölti be a döntő szerepet az emberek csoportidentitásában is. Vagyis újrateremtődnek azok a csoporttagságok és identitások, amelyekkel szemben a Németh László-i minőségforradalom meghatározta magát. Eközben pedig a programjának alappillérét jelentő társadalmi feltételek (a társadalom alapjának tekintett parasztság mint a társadalmi változás forrása, a közösségi érdekek elsődlegességébe vetett megkérdőjelezhetetlen hit, az összeurópai tájékozódás és a belső forradalom igénye) alapvetően megszűnnek.

Mindezek alapján nem véletlen tehát, hogy Németh László minőségyszocializmusa nem fogalmazódik meg reális alternatívaként a rendszerváltás időszakában. Miként az sem meglepő, hogy a korábban generációkat orientáló munkássága lényegében visszhangtalan marad a kilencvenes években. A strukturális jegyeket hangsúlyozó értelmezésben Németh „zárójelbe tétele” következésképp nem egyszerűen csupán az urbánus körök (nyilvánvalóan jelen levő) azon erőfeszítésével magyarázható, hogy Németh László „leantiszemitázásával” diszkreditálják őt a közéleti diskurzus számára. Ezen leegyszerűsítő értelmezések helyett nagyobb magyarázóerővel rendelkeznek azok a megközelítések, amelyek a társadalmi szerkezetváltozások jegyeit hangsúlyozzák. Németh átfogó társadalmi víziója olyan korban születik meg, amikor az emberekben erős hit volt arra nézve, hogy a társadalom alapvetően átforgatható. A világégések (világháború, forradalmak, Trianon, válságok) során megerősödött nemzeti eszme mint a sorsközösség manifesztációja pedig azt az értelmezési keretet jelenti, amelyben a politikai közösség újrateremthető immár az eddig leszorított

helyzetű, nagy társadalmi tömbök (a parasztság és a munkásság) bevonásával. A 20. század második felének kelet-közép-európai történelme azonban ennek a vízióknak jórészt megszünteti a társadalmi feltételeit.

Ez eredményezi azt, hogy Németh nagyszabású minőségiszocializmus programja nem tud reális alternatívaként megjelenni a rendszerváltás idején. A strukturális tényezők szerepére mutat rá az is, hogy a Kert-Magyarország programjával, illetve Németh László jelentékeny közírói munkásságával maga a népi, konzervatív politikai tábor sem tudott mit kezdeni, noha erősen kereste azokat a szellemi előzményeket, amelyekre jelenbeli politikáját építhette volna. Időközben értékes elemzések születtek ugyan Németh közírói munkásságáról és a Kert-Magyarország elképzeléséről,³² de koncepciója éppúgy visszhangtalan marad a közéleti diskurzus számára a neoliberais gazdaságpolitika abszolút hegemoniájának idején, miként ennek az ideológiának időközben bebizonyosodott kudarca óta is. Ebben szerepet játszik a fentiek mellett az is, hogy az önazonosságát szerencsétlen módon többnyire a Horthy-időszakhoz kötő jobboldali politika nézőpontjából Németh elképzelése túlságosan baloldali és szocializmusbarát volt. A baloldal számára pedig „valami gyanús” magyar utat jelentett az általuk kijelölt nyugati irány helyett, amelynek bármely szintű megkérdőjelezése már önmagában is kétségbe vonta számukra a kérdező demokratikus elköteleződését.³³

Nem változott érdemben a helyzet az azóta eltelt időszakban sem. A neoliberalizmus kudarca és a 2008-as gazdasági válság után olyan kormány került hosszabb időre hatalomra, amely retorikájában ugyan Németh Lászlóhoz hasonlóan a nyugati és a kelet-európai társadalomfejlődéstől egyaránt távolságot mutató sajátos kelet-közép-európai utat jeleníti meg, s amely a nemzeti érdekek elsődlegességét és a térség hagyományának hiteles képviselőjét hangsúlyozza, de mindez köszönőviszonyban sincs a minőség forradalmának elveivel. Ebben a politikai rendszerben újra létrejön a nagybirtokrendszer, de ennek irányítása immár nem a közösséghez, hanem a politikai klientúrához tartozó oligarchák kezébe kerül. Az állam korlátozza a piac működését, de ennek legfőbb célja nem a társadalmi vagyon méltányos elosztása, hanem a nemzeti vagyon jelentős részének pártközeli magánszemélyekhez juttatása lesz.³⁴ Az állami bürokrácia

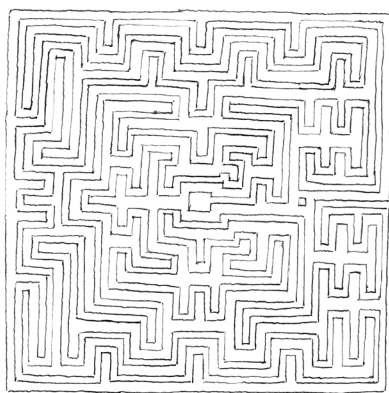
32 Monostori Imre: Az esszéíró Németh László világképe. *Korunk*, 45. évf. (2001), 5. sz., 17–22; Békés Márton: *A hagyomány forradalma. Németh László politikája*. Budapest, 2009, Kortárs; Öze Sándor: Nemzeti helyzetértékelés Németh László és Bibó István gondolkodásában. *Magyar Szemle*, 19. évf. (2010), 3–4. sz., 64–86; Monostori Imre: *Válogatott tanulmányok Németh Lászlóról*. Budapest, 2016, Nap Kiadó; Görömbei András: *A minőség jegyében. Írások Németh Lászlóról*. Budapest, 2020, Nap Kiadó.

33 Szabó Miklós: Nincs harmadik út. Gondolatok a magyar polgárosodás útvesztőiről. *Beszélő*, 21. évf. (2000), 1. sz., 57–58.

34 Bod Péter Ákos: Bérek, profitok és járadékok harca – magyar szemmel. *Századvég*, 23. évf. (2018), 88. sz., 51–74; Bod Péter Ákos: *Megint utat tévesztünk? Gazdaságunk állapotáról, kockázatairól és kilátásairól*. Budapest, 2019; Bod Péter Ákos: A mi „breznyevi pangásunk” – Hat állítás a korrupcióról, a közjóról és a magánjavokról. *Heti Válasz* (2019. július 16.).

megerősíti a szakigazgatást végző középosztályt, de annak elsődleges feladata nem az lesz, hogy mint az egész közösséget kifejező totalitás, a nemzet érdekeit, értékeit jelenítse meg társadalmi, politikai szerepvállalásában,³⁵ hanem, hogy a vezető párt uralmát biztosítsa a médiában, a végletesen egyenlőtlen tett gazdasági versenyben és a szakigazgatás egyéb csatornáin.³⁶ Minden jegyében tehát egy olyan politikai hatalom jön létre, amely legfőbb elemeiben tagadja a Németh László-féle Kert-Magyarország programját.

Németh László minőségyszocializmusa tehát kevésbé tudott hatásos politikai alternatívává válni. A társadalom strukturális változásai olyan tendenciákat erősítettek meg, amelyek jórészt felszámolták ezen elképzelés társadalmi feltételeit, és beszűkítették a társadalmi bázisát. A némethi vízió manapság legfeljebb egy jóval szűkebb csoport tájékozódását szolgálhatja. Másfelől mindenki felé nyitott, aki számára az európai műveltség mérce, és saját magát illetően arra törekszik, hogy belső megtisztulásával foglalkozzon. Ez képezi ugyanis az alapját annak, hogy etikailag is vállalható módon cselekedjen, és egyúttal alternatívák között autonóm módon választani tudó és választani is akaró személlyé válhasson.

35 Németh László: *Debreceni Káté*. In i. m. 551–554; Németh László: *Töredék a reformból*. In i. m. 645–667.

36 Jakab András – Urbán László (szerk.): *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest, 2017, Osiris.

Mit jelent az afrocentrikus látásmód?

Az ókori görögök, még inkább Hegel óta tudjuk, mind a gondolkodás, mind a tettek mezején *tézisek* és *antitézisek*, majd szerencsés esetben *szintézisek* szerint, azok formájában zajlanak az eszmék, elgondolások megfogalmazásai, a fölöttük kelelkező viták, a mindennapi vagy a történelmi dimenziójú események. Azt is tudjuk, hogy a szintézisek sok esetben igen nehezen születnek meg, mi több, sok esetben tézisek és antitézisek sorozatai küszködnek egymással hosszú időn át a szintézis megteremtésének reménye nélkül. És hogy kaput nyissunk persze máshová: ez az ókori eredetű szillogizmus, mint gondolkodási modell, persze sok esetben nem elegendő a ránk zúduló reális és gondolati valóság értelmezéséhez.

Viszont napjainkban egy olyan sajátos gondolati-értelmezési eszmeáramlatra figyelhetünk fel, amely eme dialektikusnak tekintett modell formájában rajzolódik ki a szemünk előtt, és amelynek lényege az Európa-centrikus szemléletmóddal szembe állított afro-centrizmus.

(Ókor) Ha ennek történeti gyökereit keressük, és metodikai mankónak választott szillogizmusunkba kapaszkodunk, akkor egészen az ókorig kell visszatekintenünk.

Hogy a makedónokat, illetve magát Nagy Sándort honnan vegyük számításba, elég nehéz eldönteni. Végül is egy hódító európai népet alkottak, akik számára vélhetően nem számított, hogy valaki fehér, színes vagy fekete, jóllehet Alexandria megalapításakor nem szembesültek nagy tömegekben a Szaharától délre eső fekete népek képviselőivel. És Alexandria megalapítását mára, több mint két ezer év múltán, akár az afrikai oldalt jelentő antitézisnek vélhetjük.

Amennyiben tehát a Római Birodalom hódító háborúit és a latinitás határain messze túlnyúló, számos területre és népre kiterjedő kolonizálásait és

dominancia-kialakításait vesszük szemügyre, akkor megállapíthatjuk, hogy a (némi általánosítással valóban elsőnek vélhető) európai „tézis” egyik első megnyilvánulása itt ragadható meg (mivel a Nagy Sándor által teremtett hellenizmus mintha inkább és soknépi folyamat, afféle szintézis jellegével szolgálna).

Nem kétséges, a birodalom létrehozói és irányítói (a rómaiak) Róma-centrikusak voltak... De vajon mennyire voltak faji szempontból elfogultak a kolonizált népek (germánok, frankok, hispánok, Duna-vidékiek, egyiptomiak, észak-afrikaiak, közel-keletiek stb.) tekintetében – megfogalmazódott-e a vadak és civilizáltak közötti különbségtétel? Hiszen a modern kori frankofonizálással összevethetően, de talán szerencsésebben intézték ügyeiket (persze több idejük is volt rá): a latinizált kolóniákról a római művelődés kiemelkedő alakjai beáramlottak a középpontba. Hogy Észak-Afrikára hegyezzük ki a dolgot: számos magasra emelkedett katonán, arisztokratán, sőt, császáron kívül pl. nagyműveltségű jogtudósok, történészek, gondolkodók származtak berberek köréből, közöttük is az emberi művelődés olyan kiemelkedő alakja, mint Szent Ágoston. De a kolóniákon, mint az a korabeli adatokból kiderül, kis számú rómaiból és nagyobb számú helybeliből afféle koloniális polgárság is kialakult (lásd nyomaikat akár csak Magyarországon is, mellesleg fekete-afrikai vonásokat mutató szobrocskák is előkerültek ásatásokkor nálunk!).

A római történelmi létezés századaiban minden bizonnyal legalább annyi, ha nem több durvaság, barbárság, atrocitás jellemez(het)te ezt a kolonizálást, mint a második évezredben és főleg a 19. században lezajlott újkori gyarmatosítást (nem szólva most a római korban és római összefüggésbe is állítható germán eredetű vandálok több évszázados észak-afrikai jelenlétéről). Más kérdés, vélhetően széles körű adatfeltárás, kutatás, elemzések sora volna szükséges ahhoz, hogy felderíthessük, a tegnapi és mai világunkban oly sokszor szóba kerülő rasszizmus helyet kapott-e, és ha igen, milyen formában, a korabeli gondolkodásmódban...

(Korai és későbbi újkor) Ugorjunk azonban itt időben egy nagyot. Urs Bitterli kitűnő könyvében (*Vadak és civilizáltak*, 1982, eredeti német nyelvű kiadás: 1976) lényegében a rasszizmus (faji elfogultság) gyökereit igyekszik feltárni, a természeti népekkel való összetalálkozások szülte és évszázadokon át megmaradt európai viselkedésmódot jellemezve:

„A képtelenség, hogy az archaikus kultúrákat intellektuálisan feldolgozzák – ami politikai téren erőszakos eszközök alkalmazásához vezetett –, filozófiai-pszichológiai vonatkozásban megerősítette a többi rassz képviselőinek diszkriminálását. Az európaiak bizonytalanságát a kulturális érintkezés során rendszerint nem az a komoly törekvés váltotta fel, hogy tárgyilagosan kutassák az idegen kultúrákat, hanem inkább a bennszülöttek árnyalatoktól mentes és általános elítélése, akiket „barbárnak” és „vadembernek” nevezve egyszer s mindenkorra alacsonyabb rendűnek ítélték” (Bitterli 1982, 105).

Hogy minderre példát adjunk, Sir John Lubbock magyarul is jól ismert művét (*The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man*, 1870) említjük, amelyben a szerző az ókoriaktól megkülönböztetve újkori vadnépeknek nevezi az elmúlt évszázadokban fokról fokra megközelített és megismert természeti népeket. Könyvét azonban áthatja a 19. században még általánosan érvényesülő európai felsőbbrendűség. Egy helyütt egy bizonyos Carl Lichtenstein művére (*Travels in Southern Africa*, 1-2. köt, 1803–1804) hivatkozva nagyon jellemző megfogalmazásban azt hangsúlyozza, hogy az elfogulatlan összehasonlító természetbúvár szorosabb összeköttetésben látja ezeket (a busmanokról, vagyis a társadalmi fejlődés korai szakaszát felmutató dél-afrikai szan csoportokról van szó – B. Sz.) a gorillával és csimpánzzal, mint akár Kanttal vagy Goethével.

Néhány évtizeddel korábban Arthur de Gobineau (1816–1882) francia arisztokrata gondolkodó, a rasszizmus atyja, aki Hitlerre is végzetes hatással volt, nagy négykötetes művében (*Essai sur l'inegalité des races humaines*, 1853) még lesújtóbb véleményt fogalmaz meg az afrikaiakkal kapcsolatban. Egy az interneten megtalálható névtelen összefoglalásban (Anon, n. d.) olvashatjuk e *hírhedt* kötetekből vett, alábbi idézetet:

„A fekete bőrű faj a legegyszerűbb, a létra legalján hever. Az az állatias jelleg, amely medencéjének formájában jut kifejezésre – a fogantatás pillanatától – meghatározza sorsát. Sohasem léphet ki a legszűkebb intellektuális körből. Ez a szűk és erősen hátranyúló homlokú néger ennek ellenére sem pusztán egyszerűen vadállat, mert koponyájának középső részében fellelhetők a durván erőteljes energiák jelei. Bár gondolkodóképessége közepes vagy egyenesen semmi, a vágyban s ennél fogva az akarásban gyakran iszonyatos intenzitás jellemzi. Egyes érzékszervei – elsősorban az ízlelés és a szaglás – a másik két fajnál ismeretlen mértékben fejlődtek ki. [...] Neki minden táplálék megfelel, semmitől sem undorodik, semmi sem taszítja vissza. Csak enni akar, enni, zabálni, még hozzá szenvedéllyel; nincs olyan undorító dög, amelyet ne méltatna arra, hogy a házába temesse” (Anon, nd., Internet).

Gobineau tehát a „feketét” – amint ehhez a névtelen szerző hozzáteszi – a kor uralkodó európai sztereotípiáinak megfelelően az állatvilágból alig kiemelkedett, durva ösztönlényként jellemzi.

E tanulmány szerzője „olaszos korszakában” sokat foglalkozott az ereje teljében súlyos életválság hatására öngyilkossá lett kiváló olasz író, Cesare Pavese életművével, amelyből a versek és regények mellett nem hiányzott az etnológia iránti felfokozott figyelem sem. Poszthumusz kiadású naplójában többször is ír erről, rámutatva arra, hogyan formálódott ki Fraser hatására a nálunk Szentiván Napi tűzgyújtásként ismert népszokás a regény meghatározónak tekinthető sajátos paradigmatársa utolsó nagy művében (*La luna e i falò*, 1950, magyarul: *A hold és a máglyák*, 1971). De ő volt a szerkesztője az Einaudi nevezetes lila sorozatának is, amelyben a torinói kiadó a szakterület klasszikus műveinek adott

helyet. Nem véletlen tehát, hogy oly szívesen idézzük az ő európai szájából elhangzó antitézist Cocchiara nevezetes művéből (Cocchiara 1965, 19):

„Az a nép, amelyért a kultúra létezett... betöltötte a maga feladatát, közmegvetésnek téve ki a meddő kritika laikus tévelygéseit és felforgató, elferdült érdeklődését a barbárság és az irracionalista egzotikus területek iránt (szürrealizmus, mélypszichológia, kubizmus, a fekete Afrika és más ördögi dolgok)... Azt mondják a humanisták: Hagyjátok már a néger művészetet és az álarcokat... Ezeket a dolgokat a hagyományt felidézve közölünk senki sem találja meg a múltjában. Ezek a dolgok eldurvítanak... figyeljeteK arra, hogy mi történik... a busmanokkal, akik elárulják kultúrájukat, hogy nyugatiak legyenek. Lehanyaglanak és meghalnak... Az, hogy nekünk más ideáljaink vannak... mint a természeti népek törzsi szertartásrendszere, nem törölheti el azt a tényt, hogy az egész Földnek általunk való meghódítása és megismerése során feltárultak előttünk ezek az egzotikus világok... de mindenneK arra kell sarkalnia bennünket, hogy még mélyebben tanulmányozzuk és megértsük, hogy európaivá tegyük... az álarcok kultúráját... Nincs más választásunk. Ezeket a kulturális tényeket figyelmen kívül hagyni vagy... tagadni, hogy ezek problémákat állítanak eléNK, ördögűzést hajtani végre velük szemben a humanista duda hangja mellett, vadászterületünkön kívülre lökni ezeket a kulturális tényeket pap-varázslóink áldásai közepette – ez nem a nyugati szellem hordozóihoz méltó magatartás.”

Az első súlyos (európai vagy fehér) negatív *tézis* mindemellett (már a nagy felfedezések korát követően) kétségen kizáróan a *vadak és barbárok*, illetve a *civilizáltak* megkülönböztetése, mégpedig általában és a rabszolga-kereskedelem összefüggésében (míg utóbbinak persze vannak jelentős nagyságrendű arab és keleti vonatkozásai, illetve súlyos afrikai-afrikai összefüggései is). Azt is mondhatjuk, a nem európai népek (és főleg az afrikaiak) vadakként való minősítése (egészen az abolícionizmus megerősödéséig) már szinte kezdetektől fogva (a korai 14–15. században is) önigazolásul is szolgált.

Itt kell figyelmet szentelnünk a magyar művelődéstörténet, illetve a hazai afrikai tanulmányok első és jelentős „kutatójának”, az autodidakta Magyar Lászlónak (1818–1864) életútjára és műveire. Ugyanis a tengerésszé lett, kalandvágyó, utóbb kitűnő megfigyelési képességgel rendelkező terepmunkássá és etnológussá felnövekvő hazánkfia húszegynéhány évesen a tengereket járva, menet közben, egy ideig rabszolgavadász hajón is teljesített szolgálatot. Utóbb azonban, a mai Angolában 16 éven át élve, és elsősorban Angolában, de részben Namíbia és Kongó területén is számos expedíciót, felfedező utat vezetve, beleszámítva megtelepedése helyét és környezetét, az *ovimbundu* népet, akik közül afrikai feleségét is nyeri, mind jobban „kinyílik a szeme”. Mi több, már első naplóíratában, amelyet rövidesen eljuttat Magyarországra (bár csak 1857-ben jelent meg), máig egyedülálló információkkal szolgálva, az angol hadihajók elől a Kongó folyam belső torkolatvidékére „menekült” bomai rabszolgapiacot

mutatja be. Ír arról, az arabok vagy maguk a kereskedővé lett feketék miként hajtották a piacra az összefogdosott rabszolgákat, de beszámol a piacon való táboroztatásukról, a kereskedők közötti állandó vetélkedésről, a rabszolgák árusításáról, annak módjáról és az árakról. Majd pedig a következő, saját szá- vaival élve, valóban *szívszakasztó* sorokat fogalmazza meg:

„Öt-, hatéves gyermekek nem vétetnek meg a rabszolga-kereskedőtől, ezért szívszakasztó látni, miképp ezen kisdedek megbékolt (*megbéklyózott*) anyjukat a hosszas és fáradságos utakon követve, velük nyomorult létüket úgyszólván megosztva, itt minden irgalom nélkül, jajgató anyjuk karjaiból az embertelen quibukáktól (*karavánkísérőktől*) kiragadva, a már oly sok keserű könnyektől öntözött úton ismét a belföldre visszahajtatnak, de még ezenkívül, csaknem hihetetlen sok más kegyetlenségekkel van bélyegezve ezen istentelen embervér- kereskedés.

A megvásárlott rabszolgák, minekutána megtisztítatva, hétrőfnyi, könnyű pamutszövettel felruházva egy erős, földbe ásott fakerítésbe (*cubata*) [zárva], az úgynevezett *Mon engambától* (örök) vigyáztatnak, éjjel mindazonáltal az erősebbek egy erős fészenybe (*?fészerben*) vasbéklyókban aludni kénytelenítettnek (*voltak kénytelenek*). Élelmekre bő és egészséges eledelt szolgáltatnak, de hogy a búbánat rajtuk erőt ne vehessen, napközben többször táncolni és dalolni kénytetnek (*kényszerítették őket*), a német közmondás szerint – *fris vogel oder krepire* – a náluk szokásban lévő muzsikai hangtul (*zenétől*) kísérve, még a rendesen várt hajó megérkez[en]dik, amidőn (*amikor*) többszázanként behajózva [az] Amerikákra szállítatnak” (Magyar 1857, 57).

A másik és a rabszolga-kereskedelemnél is szélesebb körű, nagyobb kiterjedésű (európai vagy fehér) súlyosan negatív *tézis*nek tekinthető maga a gyarmatosítás, amelynek története Gert V. Paczensky szerint (*És jöttek a fehérek*, 1974) „nem más mint a fehérek által a „színes” földrészek lakóinak okozott csalódások hosszú láncolata.”

Nincs itt módunk az afrikai gyarmatosítás jelenségkörének, történetének akár csak dióhéjban való megjelenítésére sem. Viszont említenünk kell, hogy tézisek és antitézisek sorát vonja maga után.

A fehérek második nagy vagy még nagyobb negatív *tézise* természetesen maga a gyarmatosítás a maga becsapásaival, rablásaival, atrocitásaival, Afrika hagyományos etnikai rendjének totális felforgatásával, a határok máig etnikai konfliktusokat eredményező, népek sorát szétszakító átszabásával. A gyarmatosítás ideológiai alapja mindenképpen a törzsi körülmények között élő, kevésbé fejlett civilizációk totális meg nem értésében (vagy még inkább a meg nem értésre tudatosan törekvő magatartásban), annak lenézésében jelenik meg.

Ami viszont azt az általunk némileg korlátozott szemléletűnek ítélt *antitézist* illeti, az abból fakad, hogy napjaink szinte divattá vált elméletkergetése a poszt-kolonializmus folyamatának feltárása kapcsán, illetve az afrikai nézőpont (lásd

afrocentrizmus!) mind erőteljesebb érvényesítése következtében a kontinens népeinek minden mai baját, problémáját, elmaradottságát a gyarmatosítás következményeinek tekintik. Nem kétséges, hogy a kolonializmus, amelynek napjainkban is meglevő, sajátosan átalakult formáit közlemények időről időre felvetik, a kontinens javainak teljes kisajátításával járt, a rabszolga-kereskedelem jelentősen visszavetette a kontinens demográfiai fejlődését. Viszont mérvadó etnológusok, történészek már a múlt század első felében felvetették azt a tényt, hogy Afrika elmaradása a modern világtól a 14. században kezdődik, amikor a sok helyütt még máig is uralkodó, törzsi körülmények között nem jön létre feudalizmus (lásd Goody 1963, Ecsedy 1985, 1989), hiszen a mindenkori törzsfőnek juttatott éves ajándékok (adók?) éves távlatban visszaosztódnak az előkelők és a rokonok számára, vagyis év végére az eredmény az *üres raktár*, és így az eredeti felhalmozódás nem képes létrejönni. S persze nem alakul ki a földtulajdon alapú társadalmi szerkezet. Afrika megmarad a hagyományos törzsi királyságok keresztttüzében.

Hogy persze a gyarmatosítást milyen mértékben – *negatív tézisként* – az afrikaiak fejletlenségével, fejlődésre képtelenségével és továbbra is bizonyos mértékig a rasszizmus fogalmát kimerítő alacsonyabbrendűséggel indokolták, jól mutatja a Fage–Tordoff szerzőpáros könyvének egy megállapítása, amelyből világosan kiderül, hogy a 19. században megindult első *Scramble for Africa* (versenyfutás Afrikáért) ismét felerősítette az abolizionizmus folyamán már némileg erejét veszített előítéleteket:

„a gyarmati terjeszkedést az európaiak csak úgy tudták morálisan igazolni, ha elhitették magukkal, hogy ők és csakis ők tudják, mi a legjobb Afrikának, nemcsak saját, de az afrikaiak érdekeinek szempontjából is. Az 1860-as években, a gyarmatosítás előestéjén nyilvánvalóvá vált, hogy az európaiak magatartása megváltozott Afrikával szemben. Míg korábban Nyugat-Afrikában megelégedtek azzal az észrevétellel, hogy az afrikai társadalmak és eszmék gyakran különböznek az európaiaktól, most már arról kezdtek beszélni, hogy ők (az európaiak) egyértelműen felsőbbrendűek. Richard Burton, a brit konzul és felfedező így kommentálta 1863-as dahomey-i misszióját: »A négerek nagy tömegben nem fognak túljutni a fejlődés egy bizonyos fokán, ez tűrhetetlen« (Fage-Tordoff 2004, 296).

(A művelődéstörténet keresztttüzében) Az *antitéziseknek* e már végigkísért századokból viszont csak egészen halovány nyomait tudjuk felfedezni, mégpedig inkább csak a humán tudományok művelőinek szűk és a mindennapi életet alig érintő köreiben (érzékkelhető ez a tudományos megismerés vezérfonalát követő Bitterli-monográfiában is). Giuseppe Cocchiara már idézett könyvét (*L'eterno selvaggio*, 1981) érdemes azonban e tekintetben lapozgatni. Amint az olasz tudós írja, minden bizonnyal Michel Montaigne az első, aki arra figyelmezteti olvasóit a nevezetes *Esszé*kben (1596) – az akkor már az újvilági népekről rendelkezésre

álló ismeretek birtokában –, hogy ne nevezzünk mindent barbárnak, ami csak szokatlan. De az olasz tudós felhívja a figyelmet Montesquieu, Voltaire és Rousseau megnyilvánulásaira is, akik a modern etnológia egyik atyja, Lafiteu atya nyomán vallják a jó vadember mítoszát, sőt, rezonálnak arra is, hogy Lafiteu szerint az amerikai indiánoknak egyáltalán nem alacsony a kulturális színvonaluk, és összevethető az az ókori görögökével és rómaiakéval.

Foglalkozik Cocchiara természetesen honfitársa, Giambattista Vico (1668–1744) nagyjelentőségű művével (*Sienza nuova*, 1725) is, aki Lafiteu felvetését, miszerint az akkori vadembereket az emberiség első képviselőinek tekintette, kiigazítani szándékozik, azt állítva, hogy a primitív egy olyan „előbbi”, ami örökké bennünk él, és vissza-visszatér a tudatunkban. Vagyis Vico egy minden népre érvényes evolúciós irányzatot is megalkot számos társadalomtudományi kérdést elsőként körüljáró filozófiai művében.

Örömkre szolgál, hogy e kérdéskörrel a német művelődéstörténész, Urs Bitterli magyarra fordított könyvében is bőséges ismeretekre lelhetünk, még hozzá számos más, Cocchiara által nem érintett szerző művét mozgásba hozva. Rámutat például arra, hogy „házon belül” is létezett a barbárság elítélése, hiszen a reneszánsz korában, amikor az olaszok érezték magukat az antik örökség letéteményeseinek, Petrarca és kortársai gyakran rohantak ki a frank és germán népek vadsága és kulturálatlansága ellen. (Petrarca maga egyébként egy kevésbé ismert és emlegetett eposzt is írt latin nyelvű hexameterekben *Africa* címmel, bár az befejezetlenül maradt, a tervezett 12 fejezetből 9 készült el belőle.)

Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy Ceasar a gall háborúról írott művében minduntalan előnyös színben tünteti fel a barbárok kezdetleges életmódját: életmódjuk egyszerűsége előnyös a test teljesítőképességének növelésére, a természet ridegsége segíti az emberek közötti szoros kapcsolatok megteremtődését, a vendégbarátságot és vendégszeretetet, a közös földművelés, illetve a személyi tulajdon hiánya következtében pedig nem alakulhat ki az irigység.

Bitterli egyik szembeállítás is igen tanulságos. Míg John Barbott, aki egy angol kereskedelmi állomáson volt hivatalnok, súlyos megállapításokat tesz 1670 körüli időkből a „feketéről”. Mint írja:

„rendkívül érzékenyek, csibészek, bosszúvágyóak, szégyentelenek, hazugok, pimaszok, falánkak és gátlástalan beszédűek... egymással kötött egyezményeiket nem tartják be, és odáig elmennek, hogy alkalomadtán egymást adják el rabszolgának...”

Addig egy bizonyos Demeter nevű francia lelkész 1767-ben írott művében azt állapítja meg, hogy:

„ez a nép nem törekszik gazdagságra, kevéssel is megelégszik... nem ismeri az élet egyéb kényelmeit sem... nem esett a nagyravágyás, a hiúság, a fényűzés

és a falánkság bűnébe, nem ismeri a vádaskodást, a rágalmazást, a pereket, az alattomoságot, a csalást, az intrikát és a többi kiáltó igazságtalanságot, amelyet másutt gyakorolnak, hogy vagyont gyűjtsenek, vagy hogy megtartsák tulajdonukat, és nincs oka megzavarni szomszédja nyugalma” (lásd a két idézetet: Bitterli 1982, 483–484).

Bitterli ezután még példák sorozatát hozza, szembeállítva az egykori pozitív és negatív megítéléseket. Tegyük hozzá, Magyar László maga is eléggé negatív képet fest az általa megismert afrikaiak mindennapi magatartásmódjáról. Ma már azonban a felhalmozódott hatalmas leírásanyagból, gyűjtési adalékokból jól tudjuk, hogy e szerzők nem sötétítettek vagy nem idealizáltak. A saját valós tapasztalataikat írták le. A törzsi világban, amint a modern Európáig vezető emberiség történetében is, atrocitásokkal telített és békés fejlődésben telt évek, évtizedek váltják a nagy háborús időszakokat. Magyar László egy alkalommal pl. éppen egy főnökválasztás kannibalizmussal és kegyetlenséggel telt ünnepi ceremóniájával szembesült. Míg Torday Emil viszont szerencsés módon megismerhette a rendezett törzsi körülmények között élő, élhető társadalmat létrehozó, mondhatnánk, szinte törzsi demokratizmust megteremtő kongói bakubák világát. De szólhatnánk a folyamatosan különös figyelmet keltő, a Szíriusz csillagképhez kapcsolódó mitológiát magukénak valló és Maliban élő animista dogonokról, akik nemzetközi megismerésük (a 19. sz. második fele) óta az egyik legbékésebb etnikai csoportnak számítottak, a falvaikat nem törzsfő, csak nagy tiszteletnek örvendő főpap, vallási vezető, a *hogan* irányította. Napjainkban viszont a vallási villongás kölcsönösen bevégzett atrocitások sorát hozta és hozza magával falvaik népének az iszlámhívő fulanikkal összeütközésbe kerülve.

Az *antitéziseknek* ebben a sorában különös szerepet szánhatunk – akár Cocchiara nyomán is és még mindig az európaiak közül – Johann Gottlieb Herdernek (1744–1803), akinek nevéhez fűződik a jó vadember mítoszának a jó nép mítoszává való oldása. Másrészt évszázadokra szóló mementója, vagyis az az első (és a világ népeit megszólaltatni akaró) népköltészeti gyűjtemény (*Volkslieder*, 1–2. köt., 1778–1779), amelynek második, bővített kiadásába (*Stimmen der Völker in Liedern*, 1807) – ennek megjelenését Herder már nem élte meg – bekerült egy malgas (madagaszkári merina) népdalciklus, mint az élő afrikai népi kultúra egyik első nyilvánvaló tanújele.

(Magyar megnyilatkozások) Erre a fonálra kell felfűznünk, bár az adatokkal ismét előre ugrunk a történelemben, a magyar megnyilvánulásokat. Több írásomban, legutóbb két Erdélyben megjelent tanulmányomban is említést tettem az *Erdélyi Muzéum* (sic!) 19. század eleji első köteteinek egyikében megjelent, magyarázatokkal ellátott fordításokról. A széles látókörű szerkesztő, Döbrentei Gábor ugyanis az akkor alig egy évtizede napvilágot látott Herder-féle napdalgyűjtemény bővített változatából (1807) közread folyóiratában (1815-ben) malgas énekszövegeket saját maga és egy ismeretlen beküldő fordításában. És e magyarítá-

sokat egy témánk szempontjából is figyelmet érdemlő bevezetővel látja el, amelyben a következő, humanista átlelkészültséggel teljes, gyönyörű sorok olvashatók:

„Az emberi lélek nem egy, hanem munkálódásainak különbözéseinek igen sokak, majd szinte megszámlálhatatlanok. Bámulás fogja el a Vizsgálat, midőn annak munkáját elágazásiban nézegeti. De a lélek vagy értelem úgy elvagyton rejtve az emberben, mint az arany a földben, s’ milliommok halnak meg, kik sugárzó fényét nem láthatták. Mert szendereg az a csak külső érzékeknél fogva vezettető emberben, s azokban, kik természeti állapotban vagynak. S’ mikor a legelső megindulást tette is a vadságból vetkezni kezdő nép kimiveltségében; a léleknek kifejtődése akkor se terjedhetett-el közönségesen. Sok ezerek között egyben, egyben ha meggyúlt az isteni láng s’ megpillantván a magából kiömlő félynél, a léleknek dicső voltát, másoknak is felébresztésére dolgozni kezdett, mutatta nekik tulajdon lelkeik nemességét, s az utat mellyen arra mehetnek” (Döbrentei 1815, 140).

Éppen a *Hittel*-ben nemrégiben (2020/9. szám, 52–72) megjelent írásomban kitértem a magyar abolicionizmus (a rabszolgaság felszámolását célzó mozgalom, nem összetévesztendő a halálbüntetés eltörlésére irányuló másik mozgalommal!) néhány figyelmet érdemlő dokumentumára, amelyben azt igyekeztem fejtegetni, hogy Harriet Beecher Stowe amerikai író 1852-ben kiadott nevezetes, rabszolgaság-ellenes regényével, a *Tamás bátya kunyhójával* igen rokon hangütésben publikálja Jósika Miklós *A Könnyelműek* című regényét (1837), amelynek főszereplője egy tragikus sorsú amerikai néger. Vagy ugyanilyen és a rabszolga-felszabadítással szimpatizáló hangütésben szerepelteti a fekete figurákat Kuthy Lajos *Fehér és fekete* című, négyfelvonásos szomorújátékában (megjelent 1849).

Hadd egészítsük ki itt kissé időben előbbre nyúlva példasorunkat Madách számos drámájában és akár *Az ember tragédiájában* (1862) is megnyilvánuló rabszolgaság-ellenességgel, illetve időben a század első felébe visszatérve Kölcsey Ferenchez, aki a *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz* (1834 és 1836 között keletkezett, megjelenés éve: 1837) második részének történetfilozófiai fejtegetéseiben (ugyan az afrikaiakat nem említve) azt írja, „Való, hogy az emberek az isteni tanító szavait közönségesen meg nem tartották; való, hogy időről időre borzasztó jelenetek gyakran tűnnek fel: és mégis odajutottunk, hol a rabszolgaság eltörlése, az ember becsének általános megismerése, s ezredek óta fennálló kasztok összeolvadása kivihetetlennek többé nem látszik.”

Nem beszélve persze az említett írásomban is idézett Vörösmarty Mihályról, aki a „Gondolatok a könyvtárban” című költeményében, amelyet méltán tartunk számon mint a 19. századi magyar gondolati költészet legkiemelkedőbb darabját, egyenesen arról szól, hogy az ’ember’ név ősi joga, mi „legkelendőbb...” *Kivéve aki feketén született, / Mert azt baromnak tartják e dicsők / S az isten képét szíjjal ostromozzák.*

De hasonló szimpátiával, sőt, valamiféle hazafias lelkesedéssel vették körül, amint erről is írtunk, a 19. század közepén nálunk is vendégszereplő amerikai fekete színész, Ida Aldridge-t (még Jókai is cikkben reagált az eseményre). És e szimpátia hátterében azt állt, hogy a korabeliek a magyar szabadság megteremtésének lehetőségére asszociáltak.

Mondhatni viszont, hogy az Ida Aldridge körüli eseménysorozattal rokonítható a 19–20. század fordulóján zajló angol–búr háború (1899–1902) hazai lecsapódása, amelyben egyébként a kutatások mai állása szerint mintegy 30 magyar vett részt, legtöbbször a búr oldalon. Ennek oka ezúttal is az, hogy a kis búr közösség harca a világbirodalmat építő angolokkal szemben az elvesztett magyar szabadságharc emlékét idézte fel honfitársainkban. Tegyük hozzá, hogy az olaszok kelet-afrikai (eritreai–etiópai) terjeszkedését, amelynek gyökerei ugyan a 19. század végére nyúlnak vissza, de igazában az 1935-ben kitört olasz–etióp háborúban csúcsosodik ki, csak a baloldali erdélyi *Korunk* követi igen erőteljes kritikával. Vagyis elméletünk szempontjából ismét csak a két indulópólus látszik, a dolog szintetikus látásmódja, megértése nem.

A nagy német etnológus, Leo Frobenius, akinek ugyancsak jelentős hatása támadt a két világháború közötti Magyarország értelmiségében, Németh Lászlótól Ortutay Gyulán át akár Szabolcsi Bencéig, ugyanakkor a második világháború utáni dogmatikus baloldali, szovjetbarát kritika szakmai etnológiai elméleti elképzelései (kulturális körök elmélete, kulturális morfológia, paideuma-tan, etióp–hamita típusokra osztás stb.) folytán az idealista gondolkodók karámjába zárta, az egyik legjelentősebb felszabadító erőként jellemezhető. Hiszen az Afrikára ébredés úttörői, a négritude megindítói, Léopold Sédar Senghor, Aimé Césaire és Léon Damas a harmincas években éppen az ő igen pozitív látásmódja, az afrikai civilizáció(ka)t, hagyományokat és történelmet a legmagasabbra emelő ítélete nyomán (is) indították el mozgalmukat, jelentek meg a világkultúra palettáján, és született meg a máig létező, nagy jelentőségű, mi több, mindig is afrikaiak által szerkesztett és kiadott folyóirat, a *Présence Africaine* Párizsban.

(Európa és Afrika találkozik) Visszalépve most a történelemben, és túllépve a magyar adalékokon, a nagy *antitézisek* talán legjelentősebb megnyilvánulásának a 17. század végén kezdődő, a 18. században kiteljesedő és a rabszolgaság intézményének eltörlését követelő mozgalom (abolicionizmus) tekinthető, amelynek egyedülálló dokumentumai a francia forradalomban is kiemelkedő szerepet játszó Henri Grégoire abbé (1750–1831) könyvei (*De la littérature des nègres*, 1808, valamint *De la traite et de l'esclavage des noirs et des blancs*, 1815). Közülük az első az addig ismerhető afrikai és afro-amerikai szellemi kiválóságok teljességre törekvő adatgyűjteménye gazdag annotációk kíséretében.

De nem feledkezhetünk meg azokról az afrikaiakról sem, akik, még ha jórészt csak a 20. században fedeztük is fel műveik létezését, már előjelei voltak a nagy változásoknak, már ami az afrikai történelem, kultúrák, irodalmak

megítélését és jelentékeny, világméretű művelődéstörténeti szerepkörét illeti. Eltekintve most a késő keresztény irodalomtól az etiópiai kútfőig vezető gazdag ismeretanyagtól, elsőként az észak-afrikai származású, vagyis marokkói moszlim tudósról és utazóról, Ibn Battutáról (1304–1368 vagy 1369) kell említést tennünk. Ő, ha igaz, életében 121 ezer km utat tett meg: „Utazási könyvében” (*Rihla*, kiadásai csak a 19. századtól), ami Afrikát illeti, Egyiptom mellett feltárul egy hosszabb fejezetben a Szungyata eposzról nevezetes régi Mali birodalom bármely korabeli európai udvarral vetekedő világa is.

Leo Africanus (c. 1494 – c. 1554) nevét kell továbbá említenünk, aki andalúziai születésű berber moszlim volt, pápai rabszolgává lett, olaszul írt egy nagy-jelentőségű kútforrásnak számító kötetet (*La descrittione dell’Africa*, 1550) az akkor még Európában nem ismert, nagyjából észak-afrikai területekről és népekről, majd később elhagyta Rómát, visszatért Észak-Afrikába, és eltűnt a történelemben.

Nem feledkezhetünk meg a szongái birodalom kútfőinek jeles arab nyelvű krónikáiról sem (*Mahmud al-Kati*, 1468–?, *Ahmad Baba*, 1556–1627, *Abd el-Rahman al-Sadi*, 1596 – kb. 1656). E művekből, mondhatni, hiteles képet kapunk a mintegy 200 évig fennálló, jól szervezett és a muszlim szellemiség írásos és bizonyos értelemben világias kultúrája által áthatott, a *titokzatos* Timbuktu, illetve Gao központú szongái birodalomról, amely azonban az 1500-as évek végén összeomlik a berberek támadása nyomán. Igazolva, mintegy *antitézisként*, hogy Afrikának volt „történelme”, és nem is akármilyen.

Végül az ugyancsak későn felfedezett ún. *rabszolga-irodalomra* szeretnénk kitérni. Mára több tucat olyan felszabadított rabszolgáról tudunk, akik lehetőségét kapva a tanulásra, figyelemre méltó irodalmat teremtettek a 18–19. században. Kiemelkedik közülük a nigériai ibo eredetű és Amerikába hurcolását követően Angliába került Olaudah Equiano (c. 1745–1797). Ő talán az első afrikai, aki – mivel kb. 10 éves kora körül hurcolták el a tengerpartról nővérel együtt – gyermekkori (vagyis még afrikai) emlékeit is felelevenítő életrajzában (*The Interesting Narrative of the Life of O. E.*, 1789) fellép a rabszolga-felszabadítás érdekében. Könyve végéről idézünk egy részletet, amelyből kitűnik egyrészt, hogy a brit gazdasági törekvések már az ő gondolatvilágában is megjelennek, másrészt még a kissé kiigazított fordításon is átszűrődik, hogy a szöveg szerzője valójában nem volt igazán angol anyanyelvű és magasan iskolázott személy:

„A népesség, Afrika mélye és felszíne értékes és hasznos megtérülést eredményezhet; évszázadok rejtett kincseit hozhatja majd fényre és forgalomba. Az ipar, a vállalkozás és a bányászat is teljes körűek lesznek, arányosan, ahogy civilizálódnak. Egyszóval, ez végtelen területet nyit meg a kereskedelem, a brit manufaktúrák és a kalandor kereskedők számára. A manufaktúrák érdeke és az általános érdekek szinonimák. A rabszolgaság eltörlése lenne a valóságban az egyetemes jótétemény.

Kínzások, gyilkosság, minden más elképzelhető barbárság és gonoszság, mindezt a szegény rabszolgákon büntetlenül gyakorolják. Remélem a rabszolga-kereskedelmet eltörlik. Imádkozom, hogy ez egy mihamarabb bekövetkező esemény legyen. A nagy manufaktúrák testülete, egyesülve ebben az ügyben, jelentősen meg fogja könnyíteni és gyorsítani azt. És amint én már megállapíthatam, a legtöbbjüknek ez lényegében érdekük, és előnyükre szolgál, és olyan, mint a nemzet nagyban (kivéve azokat a személyeket, akik a rabszolga-kereskedelemben alkalmazott kínzásokhoz használt nyakbilincsek, nyakörvek, láncok, csuklókötők, lábcsavarok, húzók, hüvelykujj-csavarok, vas szájkosarak, koporsók, vasmacsák, korbácsok és más eszközök gyártásában érintettek). Rövid idő múlva egyetlen érzés fog érvényesülni, mégpedig az igazságosság és az emberség motívumai alapján. Európában százhuszmillió ember él. Kérdés: hány milliót foglal magába Afrika? Tegyük fel, hogy az afrikaiak együttesen és egyénileg 5 fontot költenek fejenként ruhákra és bútorokra évente, amikor civilizálódtak, és ez így végtelenül nagy a képzelet keretein kívül!" (Equiano 2007, 190–191).

(Achebe-szindroma) Ugorjunk most a tegnapi és mai valóság világába. Chinua Achebe egy 1977-ben kelt és mindmáig vitákat gerjesztő dolgozatában (*An Image of Africa*, 1977) kijelenti, hogy Joseph Conrad a *Sötétség mélyén* (*Heart of Darkness*, 1902) című, mára klasszikusnak számító regényében rasszista szemléletmód tükröződik. A nagy nigériai író eme megállapítását annak idején még legjobb barátai is azonnal cáfolni igyekeztek. Tény, hogy Conrad regénye első látszatra mintha a „civilizáltak és vadak” témakör regénybe foglalt változata volna. De ha akár a szemiotikai kutatások, akár Clifford Gertz (lásd: *Az értelmezés hatalma*) jegyében a mű megértése érdekében mélyebbre ásunk, kiderül, hogy

1. a kongói felhajózásra vállalkozó főszereplő hajóskapitány, amellyel egyébként az író nem azonosul (!), lényegében egy a gyarmatosításkor szereplőit jellemezni hivatott, olyan félművelt, durva, bár nem egészen rossz érzésű figura, aki rendkívüli ellenérzésekkel viseltetik gyarmatosító fehér társai iránt, mi több, emberi érzés egyedül a veszélyes kongói felhajózás során mellette lepuskázott fekete fűtő irányában nyilvánul meg benne (!);

2. a leginkább magyarázatra szoruló mozzanat a bennszülött afrikaiak kétségkívül rendkívül torz, vademberekké minősítő megjelenítése (a hajóút végén az őserdőből leselkedő vademberek leírása), azonban ez is része annak az akkori korra jellemző (azonban az író által ilyen közvetett módon súlyosan elítélt) szemléletnek, amellyel mintegy a behatólagos fehérék legitimálják, hogy e népeket kirabolhassák, és ha úgy alakul, le is gyilkolhassák őket;

3. de a regény legfőbb mélyrétegéből ásható csak elő a folyamatos figyelmeztetés: az elefántcsont (elefántagyar) állandó említése sajátos jelentéstani környezetekbe állítva, amely mint bizonyos szemiotikai (azaz mélyrétegbe ágyazott) központi jel utal, figyelmeztet, ordít az európaiak mindenén átgázoló, haszonelvű gyilkos barbarizmusára...

Az elemzés gazdagon folytatható volna. Ezúttal csak annyit: a mi megítélésünk szerint Conrad műve az (egyik?) első nagy irodalmi értéket képviselő Afrika-centrikus (euro-afrikai szemléletű?) alkotás, vagyis különleges *szintézist* előlegező *antitézis*, amelyhez majd René Maran *Batualája* (1921) kapcsolódik, megerősítést kapva André Gide kongói, illetve csádi útikönyve (*Voyage au Congo*, 1927, *Le retour du Tchad*, 1928) által.

És hadd tegyük hozzá azonnal, a *szintézis* éppen Chinua Achebe két alapvetően fontos és ibo környezetben játszódó regényében (*Things Fall Apart*, 1958, *Arrow of God*, 1964) jön létre. Miért? Mert egyrészt Maranra emlékeztetően emberi méretű afrikai hagyományos világ rajzolódik ki bennük, de Achebe Maran-on túllépve, reális(abb) fehér figurákat is fest, és reálisan tárja a világ elé a hagyományok és modernizmus, a régi hiedelemvilág és a kereszténység, a fekete érdekek (élet- és családfenntartás a ház körül és a földeken), illetve a fehér érdekek (kereskedelem = kizsákmányolás) között őrlődő helybeni lakosság mindennapjait és ünnepeit. Ezt látszik igazolni Nelson Mandela üzenete is: az általa irodalmi óriásnak nevezett Achebe: „Felemelte Afrikát a világ többi részéhez.”

Említettem e dolgozat elején, hogy szillogizmusunk alkalmazhatóságán a valóság többször is átlép: Achebe ugyanis az euro- és afrocentrikus szemléletmód *szintézisét* két regényében már megalkotta, amikor Conrad kapcsán e kétségkívül tanulságos, de erősen egyoldalúnak vélt *antitézisét* a nyilvánosság elé terjesztette.

(Afrocentrism – egy mozgalom és határai) Talán meglepő, de a nyolcvanas években megszülető (és főleg az USA-ban, az amerikai négerség körében népszerűvé vált) afrocentrikus irányzatnak a melegágya, úgy tűnik, valahogy éppen Achebe elhibázott támadása Conrad ellen, amelyre egyébként újabban a szerzők számtalanszor hivatkoznak. Jóllehet e szinte mozgalommá nőtt írásos megnyilatkozás-áradatnak a gyökereit kétségkívül a *négritude*-ben kell keresnünk, bár már többször is leírtuk, mi ezt a lényegében és elsősorban irodalminak tekinthető áramlatot Sartre-ral ellentétben nem „rasszizmusnak tartjuk a rasszizmussal szemben”, hanem a világkultúra egy jelentős szegletének emancipálódásra való törekvését látjuk benne, és ennyiben antitézisnek és szintézisnek szinte egyszerre minősíthető a főleg Senghor, Césaire és Damas által életre hívott négerségmozgalom.

De lássuk, mit is mond az új afrikai *antitézis* témáját taglaló könyvek sorát hívóire rászabadító M. K. Asante:

„Az afrocentrista igyekszik feltárni és alkalmazni azokat a kódokat, szimbólumokat, motívumokat, mítoszokat és vitatott témákat, amelyek megerősíthetik az afrikai eszméknek és értékeknek egy újonnan elgondolt középpontba való elhelyezését, és így egyfajta érvényes referenciakeretként szolgálhatnak az adatok (ismeretek) feltárásához és vizsgálatához” (Asante, M. K.: *Kemet, Afrocentricity, and Knowledge*. Trenton, NJ, 1990, Africa World Press Inc., 6).

Ez a definíció így önmagában természetesen elfogadható, azonban éppen az Asante hatására létrejött és szinte mozgalommá növekedett afrocentrista elemzéstömegben jelentős elfogultságok tapasztalhatók (miközben a valós, konkrét kulturális értékekre, benyomásaink szerint, a szükségesnél jóval kevesebb fény esik). Vagyis ismét elmondható sok átforrósodott fejtegetés kapcsán, amit Sartre a négritude-ről mondott: rasszizmus a rasszizmus ellen. Annál is inkább, mert alig visszalépve az időben viszont olyan objektív és igen nagy értékű elemzésekkel találkozhatunk magunkat szemben, mint az ugyancsak nigériai ibo Elechi Amadi könyve (*Ethics in Nigerian Culture*, 1982), amelyben rendkívül meggyőző erővel tárul fel: az európai behatolás, a fehér dominancia, a másféle kultúra hogyan rombolja szét mind az egyén, mind a közösség, mind a politikai szféra esetében a hagyományos morális kötöttségeket.

És a szintéziskeresés körébe eközben talán csak Senghor régi-új gondolata, a *métissage* (legtöbbször a népek és kultúrák keveredése hozhat létre bármely társadalom életében új értékeket) emelhető, nem kevésbé optimisztikus és romantikus színezete ellenére. Tézisére léteznek pozitív és negatív példák is.

(Egy korszakalkotó mű: szintézis vagy újabb antitézis?) Az immár három éve 95 éves korában elhunyt, nagy hatású brit etnológus, kulturális antropológus és történelemfilozófus, Jack Goody egyik utolsó könyvének a címe: *The Theft of History*. És ebben elsősorban azt igyekszik bizonyítani, hogy a világtörténelemnek mind Kelet, mind Afrika teljes értékű része, jöllehet Európa „valójában ellopta, elrabolta” e világrészek népei elől a világtörténelmet.

A kötet bevezetőjében pontos összefoglalását kapjuk meg annak, mire is gondolt valójában a szerző könyve címadásakor:

„A 'történelem elrablása' cím a történelemnek a Nyugat általi kisajátítására utal. Azaz a múltat oly módon szemléltették és mutatták be, hogy éppen mi történt az Európa- vagy gyakran csak a Nyugat Európa-tartományi skálán, és így aztán ez a világ többi része fölébe kerekedett. Ez a kontinens az, állítják sokan, amelyik feltalált egy sor értékekkel megrakodott intézményt mint a 'demokrácia', a '(világ) kereskedelmi (tevékenység)', a szabadság, az individualizmus. Jöllehet, ezek az intézmények az emberi társadalmak sokkal szélesebb körében is megtalálhatók. Azt állítom, hogy ez érvényes bizonyos érzelmek esetén is, mint a szerelem (romantikus szerelem), amely láthatóan Európában csak a 12. században bukkan fel, és hatja át a Nyugat modernizációját (lásd például a városi családot).”

Majd Afrika kapcsán saját egykori ghánai terepmunkája alapján jegyzi meg:

„Miután több évet töltöttem el afrikai 'törzseknél', amint egy szimpla ghánai királyság körében is, kérdésessé vált számomra egy sor állítás, miszerint az európaiak 'találták volna fel' a kormányzás formáit (amint a demokráciát), a rokonsági kapcsolatok formáit (amint a nukleáris családot), a csere formáit

(amint a piacot) vagy a jogszolgáltatás formáit, amikor azok embrionális formában legalábbis széles körben jelen vannak máshol is.”

Goody itt nem említi, de könyve további részében sokszor megfogalmazódik: amint Ázsia, Afrika is része a világtörténelemnek, azaz Afrikának is van történelme, még ha ez nem is annyira az írásbeliségből, mint inkább a szóbeliségből tárható fel (lásd Jan Vansina munkásságának kiemelkedően fontos szerepét ebben a tekintetben, amelyet viszont Goody ezúttal nem érint, illetve magának Goody-nak a fontosságát a szóbeliség és írásbeliség kérdéskörében tett jelentős előrelépéseket illetően).

Mi most itt csak a Goody által felsorolt és európai „találmánynak” tekintett kategóriákra utalunk vissza.

Ami a *demokráciát* illeti, e fogalom valóban nem létezik a hagyományos Afrikában. Viszont törzsi formációk egész sorát említhetjük, ahol létjogosultságot kap afféle „törzsi polgáriság”, az életet demokratikusnak mondható viszonyok jellemzik. Nem beszélve a kisebb közösségekről, ahol az erősen szabályozott formák között létező ember méltósággal élheti életét. A közösségi irányítás/kormányzás mellé (a törzsi uralkodókat egyébként igen sok közösségi szempontú kötöttség terhelte) még felsorakoztathatjuk a rokonsági rendszer gazdag és erőteljesen érvényesülő hálózatát is, amely ugyancsak a méltóságteljes (mondhatni demokratikus) életviszonyok megteremtését tette lehetővé. Bár mellesleg éppen ez a rendszer volt az egyik fő akadálya a földtulajdon alapú feudalizmus afrikai kialakulásának.

A helyi és hosszabb távú *kereskedelem* (mercantile) létét már egy 1963-ban megjelent igen nagy terjedelmű és számos afrikai népre kiterjedő tanulmánykötet jelzi (Paul Bohannon et al ed.: *Markets in Africa*, 1962). De idézhetjük Eric R. Wolf kötetéből (*Europe and the People Without History*, 1990) a következő sorokat is, amelyek a már sokkal korábban (pl. Leo Frobenius által is) feszegetett, hosszú távú és akár az ókortól nyomon követhető észak- és nyugat-afrikai kereskedelem gazdag nyomait tárják fel:

„A Nyugat-Szaharán át Marokkóba és Algériába vezető kereskedelmi útvonalak elsősorban a mande nyelvet beszélő diula (gyula) kereskedőnép ellenőrzése alatt álltak, a Djennétől... egészen az erdő övezet szélén fekvő Berghóig... A Tunéziába és Líbiába vezető, keletebbre eső kereskedelmi útvonalak a hauszák kereskedelmi hálózatához csatlakoztak – ők az észak-nigériai Kano városától és más hausza városoktól dél felé, az erdei övezet irányába cserélték tovább az árukat...” (magyar kiadás, 53–54).

Amint a demokratizmus, ugyanígy az *államalapítás*, illetve az *élhető társadalom* (human or humanistic society) afrikai létezése is ma már széles körben ismert, elemzett, gazdagon körbejárt témakör. Igen nagy számú kisebb-nagyobb fejedelemségről vannak ismereteink az első évezred végétől kezdve. Talán

a legérdekesebb a legelső: a vélhetően szoninkék által a 800-as években létrehozott ősi ghánai (Wolfnál *Aukar*) állam, amelynek késői túléléséről egy szene-gáli kutató – eredményeit tekintve a nemzetközi szakirodalomban mindmáig nem eléggé ismertté vált – könyve tudósít (Abdoulaye Bathily: *Les portes de l'or. Le royaume de Galam (VIIIe – XVIIIe siècle)*, 1989). Ami a *jogszolgáltatást* illeti, a nyugat-afrikai birodalmak (lásd például a ghanai hagyományos Asanti királyságot vagy a ruandai tuszi arisztokrácia által fenntartott korai államot) helyenként szinte nyugati módra kidolgozott, bonyolult jogrendszereiről gazdag szakirodalom áll napjainkra rendelkezésre (R. S. Rattray, 1929 – Alexis Kagame, 1952).

Kapitalizmus Afrikában nem alakult ki (erről Goodynak is van egy máig érvényes kitűnő tanulmánya – 1963 –, de honfitársunkat, Ecsedy Csabát is említhetnénk – 1985, 1989). Viszont a kereskedelmi igényeknek megfelelően volt pénz: lásd a kauri csiga monetáris szerepkörét vagy még inkább a ghánai asanti államban az aranyport, illetve a mérésére használt és közmondásokat jelképező réz (a királyi udvar esetében arany) miniatűr szobrocskákat.

A *szabadság és individualizmus* kérdésében két példa saját kutatásaink területéről: 1. szinte minden törzsi királyságban, az uralkodóházban vagy a jelentősebb nemesi családokban énekmondó/történetmondó (griot Nyugat-Afrikában vagy imbongi/dicsőítőénekes a dél-afrikai zuluknál stb.) kapott helyet, azonban ők nemcsak a múlt idézői, hanem afféle tanácsadók is voltak, jogukban áll(t) szükség esetén kritikát gyakorolni; 2. érdemes fellapozni az ún. önálló személyiség megteremtődése és kibontakozása témakörében Torday Emil műveit, és elolvasni például mindazt, amit a gyűjtései idején uralkodó, felvilágosodott szellemű kuba királyról ír e tekintetben.

A *romantikus szerelem* kérdése ugyancsak saját kutatásaink területére vezet. Publikáltam már egy terjedelmes tanulmányt („Ha szárnyaló madarakat látsz valahol...”, 2007), amelyben az afrikai szerelem, erotika és obszcenitás kérdését vizsgálom, egyet értve a világhírű brit tudóssal, Sir E. E. Evans-Pritcharddal, aki szerint Afrikában nincs obszcenitás, az európai fül számára egyetlen szavak az afrikaiak számára rituális kötöttségűek. Viszont számos példáját találtam már a korai (19. sz. végi gyűjtésekben is), az individuális szerelmi kifejezésnek mind a női, mind a férfiköltészetben. Egy azóta fellelt és az etiópiai galla (ma inkább: oromónak nevezett) törzstől származó dal szövegét illeszttem most ide példaként (hihetetlen párhuzam, ez a költői kép, avagy metafora – lábtörlőd lennék – egy József Attila versben is felbukkan):

HA ÉN EGY ÖKÖR LENNÉK
*Az énekes arra vágyik, bőrköpeny legyen belőle,
Hogy szíve választottja magán viselje őt.*

*Ha én egy ökör lehetnék
Egy ökör, egy szép ökör,
Szép, de makacs,*

A kereskedő megvenne engem,
 Megvenne és leölné engem,
 Lenyúzná a bőrömet,
 Elvinne a vásárba engem,
 Egy arra járó nő alkudna rám,
 Egy szép leány megvásárolna engem,
 Illatos parfümöt szórna rám,
 Köré tekerve tölteném az éjszakát,
 Köré tekerve tölteném a délutánt,
 Férje mondaná: Ez egy halott (bőr),
 De enyém lenne a szerelmem.

(Ernesto Cerulli: *Folk-Literature of the Galla
 of Southern Abyssinia*, 1922)

Tanulság és javaslat

Dolgozatunk végén, amelyben három tudományterület: a történelemfilozófia, az etnológia és az irodalomtudomány, illetve kiegészítésül a folklorisztika eszközeit vettük igénybe, úgy látjuk, az egyedüli járható út ahhoz, hogy az afrikai történelem és kultúra tényeit és értékeit a világkultúra vérkeringésébe bevezessük (a világtörténelem, a világkultúra, a világirodalom stb. egyenrangú részévé tegyük), ha elfogultságmentesen és tényszerűen a következőkre törekszünk:

- Afrika sokrétű társadalmi és kulturális értékeinek feltárása, összegyűjtése és dokumentálása (lásd: Léopold Sédar Senghor: *Ce que je crois*, magyarul: 1988).
- Földi méretű együttműködés Afrika „teljes” megismerése érdekében.
- Mind európai, mind afrikai oldalról szorgalmazni kell egy olyan világszemlélet kialakítását, amelyben Afrika a világkultúrába természetes módon beilleszkedő szereplőként kap helyet.

BIBLIOGRÁFIA

(Megjegyzés: a régi, 16–19. századi művek az internetről egyképpen letölthetők!)

Achebe, Chinua

1958 (1963-as kiadás) *Things Fall Apart*. London, Heinemann Educational Books.

1964 *Arrow of God*. Heinemann Educational Books.

1977 (1978) *An Image of Africa*. Eredeti kiadása: *Massachusetts Review*, ismert kiadása: *Research in African Literatures*, 1978, Vol. 9, No. 1, 1–15.

Africanus, Leo

1550 *La descrittione dell’Africa*. Venezia, Edizione Ramusio, lapszámozás nehezen megállapítható.

Amadi, Elechi

1982 *Ethics in Nigerian Culture*. Ibadan, Heinemann Educational Books (Nigeria) Ltd.

Asante, M. K.

1990 *Kemet, Afrocentricity, and Knowledge*. Trenton, NJ, Africa World Press Inc.

Bathily, Abdoulaye

1989 *Les portes de l'or. Le royaume de Galam (VIIIe – XVIIIe siècle)*, Paris, L'Harmattan.

Biernaczky Szilárd

2007 „Ha szárnyaló madarakat látsz valahol...” (Szerellem, erotika, obszcenitás – hagyományos afrikai költői műfajok). *Néprajzi Látóhatár*, 1–2. szám, 167–210.

2013 Búrok a magyar művelődés történetében (Boers in the Hungarian Culture History). *Afrika Tanulmányok*, 7. évf., 1. szám, 89–118.

2019 A szóbeli történelem kutatásának megszületése. Jegyzetek egy iskolateremtő tudós szakmai pályafutásáról (Jan Vansina). *Klió* (Debrecen), 28. évfolyam, 1. és 2. szám, 80–91, 88–95.

2019 Afrikai „vad népek” költészete. Egy filológiai felfedezés és oknyomozás története. Malgas énekek Döbrentei Gábor folyóiratában (Erdélyi Múzeum, 1815). *Erdélyi Múzeum*, 81. évf., 2. szám, 13–27.

2019 Antropológiai világtörténet-tudomány? (Jack Goodyről). *Aetas* (Szeged), 34. évf., 4. szám, 148–159.

2019 Afrika az erdélyi művelődés történetében. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 26. kötet, 315–340.

Bitterli, Urs

1976 *Die „Wilden” und „Zivilisierten” Grudnzüge einer Geistes und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung* (The Savages and the Civilised). München, Verlag C. H. Beck. (Magyar kiadása: „Vadak” és „civilizáltak”. Az európai tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete, Budapest, Gondolat.)

Bohannon, Paul and Dalton, George ed.

1965 *Markets in Africa*. Evanston, IL, Northwestern University Press.

Cerulli, Ernesto

1922 *Folk-Literature of the Galla of Southern Abyssinia*. Cambridge, Mass., African Dept. of the Peabody Museum of Harvard University. (Varia Africana III.)

Cocchiara, Giuseppe

1961 *L'eterno selvaggio. Presenza and influsso del mondo primitivo nella cultura moderna*. Milano, Il Saggiatore. (Magyarul: Az örök vadember. A primitív világ jelenléte és hatása a modern kultúrára. Ford. László János. 1965, Budapest, Gondolat.)

Conrad, Joseph (magyarul is)

1899 *Heart of Darkness*, három részben: *Blackwood's Magazine* (London), könyvalakban in *Youth: a Narrative, and Two Other Stories*, Edinburgh – London, William Blackword and Sons, 160 old. (Magyarul: *Sötétség mélyén*. Ford. Vámosi Pál és Katona Tamás. 1977, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.)

Döbrentei Gábor

1815 Vadak énekei. *Erdélyi Múzeum*, harmadik füzet, 1815, 140–149.

Ecsedy Csaba (mindkettő magyarul is)

1985 Politico-Economic Types and Processus of Transition from Monarchic Tribalism to Traditional State in Africa. *Jahrbuch des Museum für Völkerkunde zu Leipzig*, XXXVI, 56–64.

1989 Formation of State and Landownership in Africa, in: Tókei Ferenc szerk.: *Primitive Society and Asiatic Mode of Production*. Budapest, MTA Orientalisztikai Munkaközösség, 143–199.

Equiano, Olaudah or Gustavus Vassa

1789 *The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano or Gustavus Vassa, The African*. Written by Himself, London, Author (használt modern kiadás: Dodo Press, 2007, n. place).

- Es'sadi Abderrahman Ben Abdallah Ben'imran Ben' Amir
1900 *Tarikh Es-Soudan*, traduit de l'arabe par O. Houdas, Paris, Ernest Leroux.
- Fage, J. D. – Tordoff, W.
2004 *Afrika története*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Geertz, Clifford
1973 *The Interpretation of Cultures*. Selected Essays, New York, Basic Books. (Magyarul: *Az értelmezés hatalma*. Ford. többen, Budapest, Századvég Kiadó.)
- Gide, André
1927 *Voyage au Congo*: Paris, Gallimard. (Magyarul: *Kongói utazás*. Ford. Szávai Nándor. Budapest, Európa.)
1928 *Le retour du Tchad*. Paris, Gallimard.
- Gobineau, Joseph Arthur de
1853 *Essai sur l'inégalité des races humaines*. 1-4. köt. Paris Librairie de Firmin Didot Frères.
- Goody, Jack
1963 Feudalism in Africa?, *Journal of African History*, Vol. 4., No. 1, 1-18.
2006 *The Theft of History*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Grégoire, Henri (abbé)
1808 *De la littérature des nègres*. Paris, Chez Maradan Librairie.
1815 *De la traite et de l'esclavage des noirs et des blancs*. Paris, Adrian Egron Imprimeur.
- Herder, Johann Gottfried von
1877-1878 *Volkslieder*. 1-2. kötet. Leibzich, Weygand.
1807 Zu den Liedern der Magadascar (Aus dem Französischen des Ritter Parny), in: *Stimmen der Wölker in Liedern*. Szerk. Johann von Müller, Tübingen, J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 537-552.
- Ibn Battuta
1853 *Voyages d'Ibn Battutah*. Ed. G. Defremery et B. R., Sanguinetti, Paris, L'Imprimerie Impériale, I-V. kötet. (Magyarul: *Ibn Battúta zarándokútja és vándorlásai*. Ford. Boga István és Prileszky Csilla. Bev. és jegyz. Germanus Gyula. 1964, Budapest, Gondolat. Klasszikus Útleírások – Afrikáról: 347-363.)
- Imre Zoltán
2015 Helyettesítés, mediatizáció és színház. Ira Aldridge 1853-as pesti vendégszék. *Irodalomtörténet*, 4. szám, 399-435.
- Jósika Miklós
1837 *A könnyelműek* (J. M. regényei – Negyedik kötet – Első és Második Rész). Pesten, Heckenast Gustáv tulajdona.
- Kagame, Alexis
1952 *Le code des institutions politiques de Rwanda précolonial*. Bruxelles, Institut Royal Colonial Belge (Series Mémoires).
- Kuthy Lajos
1849 Fehér és fekete. Szomorujáték 4 felvonásban, in Nagy Ignác: *Szinműtár, 1839-1849*; 97-132.
- Lafitau, Josep François
1724 *Moeurs des Sauvages Américains, comparées aux mœurs des premiers temps*. Vol. 1-2, Paris, Saugrain-Hochereau.
- Lindfors, Bernth
2011 *Ida Aldridge*. Rochester NY, University of Rochester Press.
2011 *Ida Aldridge: The Vagabond Years 1833-1852*. Rochester NY, University of Rochester Press.
2011 *Ida Aldridge: Performing Shakespeare in Europe 1852-1855*. University of Rochester Press-Boydell & Brewer.

Lindfors, Bernth ed.

2007 *Ida Aldridge. The African Roscius.* Rochester, NY, University of Rochester Press.

Lubbock, John

1870 (1898-as kiadás) *The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man.* New York, D. Appleton and Co. (Magyarul: *A történelem előtti idők, megvilágítva a régi maradványok s az újabbnak vadnépek életmódja és szokásai által.* Írta Sir John Lubbock, az eredeti harmadik kiadása után fordította Öreg János, a fordítást átvizsgálta Pulszky Ferenc, I–II. kötet, 1876, Budapest, Természettudományi Könyvkiadó Vállalat, IX–X. kiadvány.)

Magyar László

1857 Magyar László felhajózása a Kongo vagy Zaire délafrikai folyamra a fáró-szangói kataraktáig in: *Délafrikai levelei és naplókivonatai.* Kiadta: Hunfalvy János a magyar akadémia költségén, Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 26–50.

Mahmud Al-Kati (1462–1587 vagy 1593?)

1913 *Tarikh el-Fettach ou chronique du chercheur pour servir à l'histoire des villes des armées et du Tekroun,* par Mahmoûd Kâti ben El-Hâdj El-Motaouakkel Kâti et l'un de ses petits-fils, traduction française par O. Houdas et M. Delafosse, Paris, Ernest Leroux.

Maran, René

1921 *Batouala. Véritable roman nègre.* Paris, Ed. Albin Michel. (*Batuala. Igaz néger regény.* Ford. Kun Tibor. Érd, Mundus Novus Könyvek.)

Montaigne, Michel

1580 *Essais*, 1–2. köt. Bordeaux, Féret et Fils. (különféle magyar kiadások léteznek)

Paczensky, Gert V.

1974 *Die Weissen kommen. Die wahre Geschichte des Kolonialismus.* Hamburg, Hoffmann und Campe. (*És jöttek a fehérek. A gyarmatosítás fél évezrede.* Budapest, Gondolat.)

Rattray, Robert Sutherland

1929 *Ashanti Law and Constitution,* Oxford, Clarendon Press.

Senghor, Léopold Sédar

1988 *Ce que je crois.* Paris, Grasset. (Magyarul: *Amiben hiszek.* Ford. Kun Tibor, szerk. és utószó Biernaczky Szilárd. Érd, 2015, Mundus Novus Könyvek.)

Torday, Emil – Joyce, Thomas Athol

+1911 *Notes ethnographiques sur les peuples communément appelés Bakuba, ainsi que sur les peuplades apparentées: Les Bushongo.* Bruxelles, Ministère des Colonies. (Musée du Congo Belge. Annales D. Ethnographie, Anthropologie, Ser. 3. Vol. 2/1.)

Vansina, Jan

1961 *De la tradition orale, Essai de la méthode historique.* Tervuren, Musée Royal de l'Afrique Centrale.

Vico, Giambattista

1725 (1836-os kiadás) *Principi di una scienza nuova intorno alla natura delle nazioni.* Milano, Società Tipografica de' Classici Italiani. (Magyarul: *Az új tudomány.* Ford. Dienes Gedeon és Szemere Samu. 1963, Budapest, Akadémiai Kiadó.)

Wolf, Eric P.

1990 *Europe and the People Without History.* Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press. (Magyarul: *Európa és a történelem nélküli népek.* Ford. Makai György. 1995, Budapest, Akadémiai Kiadó–Osiris–Századvég.)

Érték, erkölcs, közösség

Jancsó Béla újrafelfedezése

1. Oka lehetett annak, hogy a múlt század legtekintélyesebb folyóiratát szerkesztő Osvát Ernő 1926-ban úgy nyilatkozott: Németh László és Illyés Gyula mellett Jancsó Bélától várja a legtöbbet. (A *Nyugathoz* gyakorta bejáró Eötvös-kollégista Jancsó Elemér révén sürgette az idősebb Jancsó fivér kézirateit – jegyezte fel unokaöccse.) Babits és Jancsó Elemér levelezéséből arról értesülünk, hogy 1935 tavaszán Babits is számon tartotta Jancsó Bélát, és kéziratot várt tőle. Arról is van tudomásunk, hogy Kosztolányi és Schöppflin Aladár is kedvelte a fiatal irodalomesztétát, aki az esszé megújításával érdemelte ki kortársai megkülönböztetett figyelmét.

Amerikából írt leveleinek tanúsága szerint Tamási Áron elsődlegesen az ő kritikusi beszámolóiból értesült a figyelmet keltő erdélyi művekről, az irodalmi élet fejleményeiről, és saját alkotásait illetően is tőle várta a lehető legszigorúbb bírálatot. Nemcsak a *Lélekindulásból* ismert novelláit küldte el rendre barátjának, versekkel is meglepte őt, sőt, a Janovics Jenő színház-pályázatára írt „székely tragédiáját”, a hetvenes évek elején felfedezett *Ősvigasztalást* is kritikusi figyelmébe ajánlotta.¹ Tamási nemcsak a kritikai szigort várta el Jancsótól, ezen felül még az írónevelés gondját is megosztotta vele. „Mintha úgy állna minden, hogy nem lesz egy erős és értékeket összeszedő szépirodalmi lap, amíg mi nem teremtünk egyet – írta 1925. június 21-én kelt, Amerikából küldött levelében. – Ezt, édes Bélám, különösen a figyelmedbe ajánlom, tartsuk a kérdést napirenden, beszélgetsetek róla, s készüljünk rá, még ha két-három esztendő kell is, amíg megkezdhetjük.”²

Mielőtt hazatért volna Amerikából, Tamási tudomására jutott, hogy *Tizenegyek*-beli társuk, Kemény János „erdélyi Helikont” szervez. „Írtam is neki néhány sort, dicsérvén az eszméjét – olvashatta Jancsó –, de tartózkodtam minden részletekbe vágó dolog említésétől, bizonyára lesz annyi érzéke, ahogy ismerem őt, hogy a fiatal generációt is bekapcsolja. Illenék és szükséges volna ide legalább hármunknak bejutni, de Neked semmi esetre sem lenne szabad

CSEKE PÉTER (1945) irodalomtörténész, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem ny., doktori témavezető tanára. Legutóbbi kötete: *Hazatérő szavak nyomában. Szociográfiai riportok* (Polis–Magyarország Felfedezése Alapítvány, 2021).

elmaradnod onnét. Tehát légy éber, s egyedül mindnyájunk légy.”³ Jancsó Bélát és Kemény Jánost nemcsak a *Tizenegyek* hozta össze, Jancsó már azt megelőzően munkatársa volt – miként ebből a kötetből is kiderül – a Kemény által indított *Előre* című félhavi kolozsvári folyóiratnak, amelynek programalakítója is volt.⁴

A *Tizenegyek* közül Finta Zoltán, Kacsó Sándor és Tamási kapott meghívást Marosvécsre – Jancsó Béla nem. Igaz, hogy az időben Szegeden volt orvostanhallgató, de éppen abban az évben mutatkozott be a *Nyugatban*. Tamási később nyilvánosan is szorgalmazta Jancsó bevonását, ám erre nem került sor. Mikó Imre ezt azzal magyarázta, hogy a Helikon keretében nem kívántak „túlságos hangsúlyt adni az amúgy is ellenzékieskedő székely íróknak. Benedek Elek sem kapott meghívást.”⁵ A Benedek Elek népmentő programjához felzárkózott székely írókat valóban a népi radikalizmus jellemezte, Jancsó Béla pedig a székely irodalom érvényre juttatása mellett tört lándzsát – már Kemény János lapjában is.

A kérdés kapcsán Debreczeni László 1983-ban arra hívta fel a figyelmemet, hogy itt olyan „bizalmas befolyások” érvényesülhettek, amelyekről a kívülről nem tudhattak. Azt viszont a leghatározottabban állította, hogy sem Benedek Elek, sem Jancsó Béla esetében nem lehetett személyi kifogás.⁶ A következő évben jelent meg *Benedek Elek irodalmi levelezésének* II. kötete. Ebben ezek a szentimrei sorok világítják meg a lényegét: „Egyelőre annyit megtudtam, hogy Bátyám távolmaradását közvetve jeles Szabolcska Mihály apánknak lehetett köszönni. Az öreg ui. Marosfelfaluban nyaral, és értésére adta Kemény Jánoskéknak, hogy szívesen állna a helikoni hadak élére. Kuncz Dadiék erre úgy határoztak, hogy szigorúan csak középkorúakat fognak meghívni, s ezzel a Szabolcska meg nem hívása indokoltnak fog látszani. Bátyámnak viszont az üdvözlő távirattal akarták értésére adni, hogy nem mindenki bűnös ötvenen felül.”⁷ Az üdvözlő távirat kapcsán Benedek Elek megjegyezte: „Kisbaconban *dolgozni* lehet, sokat. Igen sokat, *vezérkedni* azonban nem.”⁸

Kuncz Aladárék úgy döntöttek, hogy a középnemzedék legyen képviselve Marosvécsen. Nem többen, mint húszan. Aztán huszonkilencre bővült a névsor. Később is lett volna alkalom a meghívására, hiszen 1927-ben, 1929-ben, 1931-ben, 1932-ben, 1934-ben, 1935-ben, 1936-ban, 1938-ban és 1942-ben is bővítették a munkaközösséget. Minthogy az utóbbi évtizedek kutatásai során ez idáig nem került elő eligazító dokumentum, az látszik a legvalószínűbbnek, hogy nem Kemény Jánoson múltott a dolog: Jancsó Béla érdeklődésében következett be hangsúlyváltás a húszas évek végére.

2. Szegedről hazatérve ugyanis a főiskolai hallgatóknak teremtetett felekezetek feletti fórumot – de nem szépirodalmi, hanem társadalomtudományit. Mindközben az *Erdélyi Helikon* első főszerkesztője, Áprily Lajos természetesen számíthatott Jancsó közreműködésére, aminthogy az ő távozását követően Kuncz Aladár is. Aki a folyóirat 1930. újrakezdésében *Fiatal magyarok* címmel a magyar irodalom hivatásáról indított ankétot. Balázs Ferenc, Dsida Jenő, Győry Dezső, Illyés Gyula, József Attila mellett Jancsó Béla is kifejti véleményét. Ami beszédes

bizonyítéka, hogy a harmincas évek elején nemzedéke legjobbjai között tartották számon. Aki irodalmi credóját – rövid világirodalmi kitekintés után – így fejezte be: „Ady megérezte: van egy évezredig alvó lélekgyökér. Szabó Dezső programmá tette, hogy az egész magyar élet újjászületésének ebből kell kiindulnia. Mi, Erdély székely írói, érezzük és a világgal tudatni akarjuk, hogy ez az ősi lélek a legkeveretlenebbül megmaradt, legtöbb lehetőséget és energiát rejt a magyar fajon belül a székelyben, amely hivatott, hogy egy világrendeltetés öntudatát az egész magyarságban fellobbantsa, és ennek az öntudatnak egyetememes emberi és mindenségi hitet adjon szárnyakul. A magyar irodalom jövője: az ő világrendeltetése.”⁹

A neve alatt megjelent rövid életrajzi eligazító ezt adta az ankét olvasói tudtára: „Volt újságíró, most orvostanhallgató. Tagja volt ő is, mint Balázs Ferenc, a *Tizenegyeknek*, akiknek 1923-ban megjelent antológiája először vetette fel a székely irodalom problémáját. Kritikus és esztétikus.”

A *Tizenegyekben* világirodalmi arcképekkel, alkotás-lélektani eszmefuttatásokkal, a *Nyugatban* az esszé megújításával jelentkezett. Az erdélyi sajtóban jobbra irodalom- és műkritikával. Talán ez a magyarázata annak, hogy az irodalomkritikánál átfogóbb minősítést társították a nevéhez. Az esztétikus abban a korban az eleven, élénk, felpezsdítő hatású írásmód szerzőjét jelölte. Voltaképpen az esszéírót.

Az irodalomteremtés heroizmusának korszakában Jancsó Béla azzal keltett feltűnést, hogy tolla nyomán a könyvkritika irodalomértelmezéssé nemesedett. Az akkoriban uralkodó baráti méltatással szemben megteremtette az emelkedett kritikai szellem igényét. Amire – miként Dsida írta ugyancsak az ankétban – olyan szükség mutatkozott, „mint a fuldoklónak a friss levegőre”.¹⁰ A szintén „esztétikusként” számon tartott Ignotus Pál, a *Nyugat*-szerkesztő fia így nyomatékosított ugyanott: „Esztétikai alkotást esztétikai mértékkel kell mérni. De ez az esztétikai mérték is csak szavakkal fejezhető ki [...] – aki verset vagy regényt kritizál, az a társadalmat is kritizálja. A tisztességes és értelmes társadalomkritikai szó az, amire legnagyobb szüksége van a magyar irodalomnak.”¹¹ Olyannak kell lennie az erdélyi irodalomkritikának és irodalomértelmezésnek – Dsida és Jancsó hangja az ankétban felerősíti egymást –, hogy „misszióteljesítése” befolyásoló hatással lehessen a többi magyar lakta terület irodalmára is. De ehhez először önmagával kell „rendbe jönnie”.

Kuncz jól ismerte a *Tizenegyek* antológiáját, írt is róla az *Ellenzék* irodalmi mellékletében. Leginkább a két tanulmányíró – a programadó Balázs Ferenc és a világirodalmi tájékozottságát bizonyító Jancsó Béla – teljesítménye foglalkoztatta. Első világháború előtt indult nemzedékének tapasztalatait akarta figyelmükbe ajánlani: „Mi is elindultunk egykor nagy, vágyakozó öleléssel a világkultúra felé. Sokat tanultunk, s megbecsültük az írói tollat. Ezt az egyet bízvást elmondhatjuk. De amikor aratni készültünk, amikor a termést be akartuk hozni, jött a nagy fölfordulás, amely éppen a mi nemzedékünket törte derékon. Talán csak egy volt közöttünk, aki hajlékonyságát, a változó időkkel való

kapcsolatait meg tudta őrizni, s ez Szabó Dezső volt, aki *Elsodort faluját* lángoló felkiáltójelnek szánta a megsemmisülésbe zuhanó népe mögé.”¹² A Székely Közéletben Tompa László kiemeli, hogy „Jancsó Béla – fiatalságát erősen cáfolgató érett ítélettel, nagy komolysággal – irodalomkritikai, esztétikai cikkeket ír. Tömörségre, egyéni színre törekvő stílusával sorai közt nagy olvasottságot árul el; mindenképpen feljogosítva, hogy benne a jövő egyik kiváló esztétáját reménykedve lássuk.”¹³

3. Többszörösen megalapozott volt Tompa reménykedése. A Székelyudvarhelyen élő, de a *Nyugat* szellemi vonzáskörében alkotó lírikus fájdalmasan érezte a lelkiismeretes kritika bántó hiányát. Mihály László, a *Tizenegyek* tagja – akinek pályakezdését Tompa egyengette – keserű szájjal tudatta Jancsó Bélával, hogy hiába híres költő az *Éjszaki szél* (1923) szerzője, a napilapok nem foglalkoznak vele, kötetének címe még csak a hírekben sem látott napvilágot.¹⁴ Amikor pedig Szabó Dezső a megváltozott létviszonyok üzenetével szembesül az ő „udvarhelyi tavaszait” felidéző kötetből, megrendülten írja le: „Tompa László igazán nagy költő.”¹⁵ Ezt már tudja Kuncz Aladár is, aki a francia internálótáborból hazaszabadulva és az erdélyi irodalom java erőinek összegyűjtésére vállalkozva elsőként keresi fel Tompát. E látogatás hatására írta meg a költő az udvarhelyiség, erdélyiség és európaiság gondolkörére építő eszmefuttatását, amelyben kifejtette, hogy erdélyiségünkben európainak kell lennünk, és európaiságunkban a szülőföldhöz, Erdélyhez kell kötődnünk.¹⁶ Németh László (f)elismerése sem váratott sokáig magára. *Erdély lelke a magyar irodalomban* című mérvadó tanulmányában úgy látta, hogy Tompa László „a székely alkat revelálója”. „Ember, ki sorsa és szervezete mélyén függ össze a környező világgal annyira, hogy a természeti erők egyikévé számíthatjuk. [...] Az egész élet újul meg benne, és megújul a vers. Az erdélyi líra Erdély lelkéből vetten konzervatív. De azt jelenti-e ez, hogy nem szabad a maga külön megjelenésére rátalálnia?”¹⁷ Jancsó Béla, akit jobbra az elbeszélő-művészet alkotás-lélektani kérdései foglalkoztattak, a harmadik Tompa László-kötetben fedezi fel a székely anyavárosban élő költő lírájának vulkanikus erejét: „Régebbi keserű daca, pesszimizmusa inkább Vajda Jánost juttatta eszünkbe. Új kötetének legnagyobb meglepetése éppen az volt, hogy a metafizikai kérdéseket döngető keserőségek hangján mind jobban túltör egy másik szólam, amely már remél és hisz. S mert azt ösztönösen teszi, ezzel hozza fel a lélek tudatalatti mélységeiből saját tipikus székely vonásait is. [...] Kemény lelkét kemény, sokszor érdes szavakkal fejezi ki, amelyekről lesűrödött az artisztikum máza, amint vulkanikusan előtörték. Van bennük valami a jajkiáltások meztelen szuggesztíójából. Ezzel a zártságot törő őszinteséggel a székely lelket lírailag először igazán megéreztető Tompa Lászlónak még sok nagy, emberi mondanivalója lesz számunkra.”¹⁸

A székely mitológiát teremtő Balázs Ferenc a Trianon utáni állapotokból indult ki: „A magyar földet részekbe osztották, s a fejet – Budapestet – elzárták a karoktól és a lábaktól. [...] Eddigél a vidék minden kitermelt értéke Budapestre

ömlött... [...] A nagy elbúcsúzáskor még nem lehetett tudni, hogy folyik-e vissza valami az árván hagyott területekre, vagy üti-e föl a fejét a hegyek között új írósereg. De most erdélyi magyar irodalom új fejjel és új testrészekkel letagadhatatlanul és vitán kívül állóan: van.”¹⁹ Tehát létstratégiai kérdésnek tekintette a programadást. Vele párhuzamosan a kisebbségi kulturális paradigmaváltást előkészítő Jancsó Béla a székely néplélek felfedezésére buzdított. Abból a felismerésből indult ki, hogy a nemzeti katasztrófa, a tágabb szellemi boltozatú haza elvesztése után megmaradtak a szülőföld értéktartományai, éltető hagyományai. Felfogásában a „speciális erdélyiség kibontása és megvilágítása”, a „partikuláris helyi színek” felvillantása/tobzódása korántsem jelentette a regionalizmus egyeduralmát. A transzszilvanizmus-ellenes konzervativizmussal szemben fordult a korszak modern törekvéseihez, s a helyi hagyományok és az európai távlatú modernség ötvözését szorgalmazta. Már a *Tizenegyekből* kiderül, hogy nem volt ismeretlen előtte a német és a francia irodalmi regionalizmus, csakhogy amíg azoknak a képviselői a „tájhaza” felfedezésével a modern irodalmi törekvések ellenében léptek fel, a Trianon utáni elszakíttóságban eszmélkedő fiatal írók az egyetemes emberi horizontok felé kívánták tágítani a beszűkült erdélyi láthatárt. „A székely szívtől a világ szívéig hordjuk-visszük a székely örömet, munkát, hitet és tragédiát: az Egyetemes Élet székely szavát” – vallotta Jancsó Béla.

Világ körüli útja után alapvetően megváltozott Balázs Ferenc irodalom-felfogása. „A magyar irodalom jövőjét nem tudom elválasztani az irodalom jövőjétől általában – ütötte le az alaphangot az *Erdélyi Helikon* ankétjában. – Az irodalom jövőjét pedig csak akkor látom biztosítottnak, ha az vagy filozófiává vagy pedig tudománnyá válik. [...] A képzetkapcsolás irodalma, a mese, a csinált fordulatosság, a különlegesség, az izgató bevégződés helyet kell hogy adjon a világnézeti vagy a lélektani és társadalomtani alapon megírt regénynek, tehát a filozófiának és a tudománynak, mert az emberi gondolkozás is a képzetkapcsolódástól a logikáig fejlődött. Szükségünk van egy olyan lapra, amely az egész magyar nyelvterületnek legyen szánva... [...] hogy tudomást szerezzünk egymás törekvéseiről, s egymásra legalább a nyomtatott szó közvetítésével hatással lehessünk.”²⁰

5. Ez az ankét mintha Jancsó Béla számára vízvázasztó is volna: szakít az irodalomközpontúsággal. Az *Erdélyi Fiatalok* elindításával, melynek spiritusz rektora volt, előtérbe kerül a körülötte csoportosuló második értelmiségi nemzedék megszervezése, feladat-kijelölése, ami nélkül nem következett volna be 1933-ban az „erdélyiség fordulója” –, amit Tolnai Gábor fiatal szegedi irodalomtörténész ekképp tudatosított: „Megjelenésükkel lesz az erdélyiség, az erdélyi magyarság problémája – az irodalmi területen felül társadalmi és gazdasági kérdés is. Velük új korszaka kezdődik az erdélyiségnek.”²¹

Jancsó Béla, aki a húszas évek elején az életakarat és sorsvállalás elsődleges folyamatát látta a kisebbségi irodalmak értékteremtésében, az évtized végén

felismeri, hogy Erdélyben az irodalmi öntudatot nem követte hasonló mélységű tudományos, társadalmi, gazdasági és népi öntudat. Tudatosítani akarja a fiatalabb nemzedékek tagjaiban, hogy az élet továbbviteléhez megbízható helyzet- és önismeret, illetve követendő jövőkép szükséges. Ez készítette arra, hogy a székely irodalom sajátosságainak az elfogadtatása után életre hívja a kisebbségi társadalom megismerésének és demokratikus átszervezésének a mozgalmát.

Az irodalomközpontúsággal való szakítás nála korántsem jelentette az irodalmi tudatszféra alábecsülését. Egy átfogó szintézisben képzelte el a kettő érvényesülését. Az *Erdélyi Fiatalok* „építő korszakában” is intenzíven foglalkozott a művészetek alkotás-lélektani kérdéseivel, a művek társadalmi hatásával, az irodalomtörténet-írás korszerűsítésének elméleti-módszertani követelményeivel. Író volt, de orvos és orvostörténész is, aki egyaránt otthonos mind a természet-, mind a társadalomtudományok világában. Egyszerre látta kívülről és belülről az egyén, a közösség és a társadalom egymásra hatását. Másrészt: a műfaj-hierarchiában egymástól „távol álló” műfajokat egységes értékrendszer skáláján helyezte el egy-egy életmű vonatkozásában is. Integráló személyiségére jellemző, hogy például Kós Károly írásművészetére akkor is figyel, amikor kritikusként az irodalommal való hivatásos foglalkozást abbahagyta. Szociológiai/szociográfiai érdeklődésének köszönhetően pedig a sok műfajú Kós *Erdély és Kalotaszeg* című munkáját szükségszerűen új érték kategóriában helyezi el, s a kibontakozóban levő erdélyi otthonirodalom előképének tekintette azokat. Vagyis: integrálni tudta a szépírói világteremtést és a szociográfiai jellegű világfelmutatást. A *Szülföldem* megjelenése után elégtétellel tudatosítja, hogy a novelláival regényeivel, drámáival zenitre jutott Tamási miként teremtett új műfajt időszerű mondanivalói számára. A *Szülföldem* önéletrajz is – írja –, „hiszen a felbukkanó emlékek rajai a gyökérszalakat mutatják, melyből az író és ember Tamási táplálkozott és nagyra nőtt. Lehelletfinom művészi rajzok, miket csak a lélek mély rétegei tudnak megőrizni. De a *Szülföldem* korrajz is, a mai székely falu élete. Valami sajátos szociográfia, melyben semmi tudományosság nincs, mégis a falu mai életének minden vonatkozására mélyreható pillantást tud vetni. S az egyéni emlékezés és a mai életrajza mögött az örök falu áll, a közösségi élet, melyet évezredek s a faj belső törvényszerűségei alakítottak ki, s melynek család s egyén csak kis habjai.”²²

6. Tamási Áron egyik Budapesten kelt levelének tanúsága szerint (1934. szeptember 24.) Németh László kéziratot várt Jancsó Bélától az áprilisban indult *Válasz* számára. Tamási szívesen közvetítette a kérést, mivel még mindig bízott Jancsó esszéírói és irodalomtörténeti pályájának kiteljesedésében. Érvelése így hangzott: „Gondolkozz fokozottabban régi s állandó tanácsomon, hogy térj vissza az irodalomhoz. A szervezkedést más is megcsinálhatja talán, de amit te az irodalomban tehetnél, azt senki.”²³ Maga Jancsó is azt remélte, hogy valóban

visszatérhet az irodalomhoz. A fogorvosi szakvizsgát is azért tette le 1935-ben, hogy több időt szakíthasson az irodalom művelésére. Csakhogy a „szervezkedést” mégsem hagyhatta „másra”. Nem bízott ugyanis azokban, akik az erdélyi magyarság létérdekeitől idegen világnézetek járszalagjáról léptek a közéleti cselekvés pástjára, vagy pedig az elbalkánosított erdélyi viszonyokkal nem számolva váltak a „kisebbségi közélet” hangadóivá. „Tervei, elképzelései emberi érdekközösségek ellenkezésein, kicsinyes politikáján hiúsultak meg – olvasható Debreczeni László visszaemlékezésében a *Vigyázó torony* lapjain. – S mert világosan látta, hogy az általa elképzelt egészséges közösségi élet és új kisebbségi szellem csakis az ezeket gátló emberi esendőségek kiküszöbölésével lesz elérhető, nagy elszántsággal kívánt a dolgokon változtatni.”²⁴ Ezzel magyarázható, hogy – miként levelezéséből kiderül – a harmincas évek derekán bizalmatlanná, sőt gyanakvóvá vált nem egy korábbi munkatársával szemben.

a) Sohasem járt Nyugaton, s mégis európai tudott lenni – ekképp jellemezte szellemi habitusát Mikó. Amit mindenekelőtt világirodalmi tájékozottságának köszönhetett. Miként ez a kötet is tanúsítja, otthonos volt Balzac, Baudelaire, Dosztojevszkij, Anatol France, Gorkij, Edgar Allan Poe, Reymond, Romain Rolland, Shakespeare, Tolsztoj, Voltaire, Walt Whitman világában. Az irodalomteremtés lázában úgy akarta messze hallatszóvá tenni az „Egyetemes Élet székely szavát”, miként „Bartók Béla a komor hegyekbe dugott kis falvakból a székely zenét London és Párizs fülébe vitte, s a világ nagy szívéből visszhang szólt a tragikus kis nép sötét és mély életakarataira”. Kritikai írásaiban a provincializmus távlatatlanságát igyekszik meghaladni, mert meggyőződése – akár csak Dsida Jenőnek abban a korban –, hogy az erdélyi magyar irodalom csak akkor tudja betölteni a nyelvhatárokon belüli hivatását, ha öntisztító folyamat felgyorsítja. „A szép mindig korszerű. A cselekedet nem mindig irodalom, de az igazi irodalom már magában véve is mindig cselekedet” – ezzel az axiomatikus tömörséggel fogalmazott Dsida az *Erdélyi Helikon* ankétjában.

b) A Vallani és vállalni vitából (1929–1930) levont következtetések is megszilárdították Jancsó Béla álláspontját: a műteremtés folyamatában az írónak nemcsak a kisebbségi helyzettel kell szembenéznie, hanem a művészi kifejezés esztétikai követelményeivel is. Az 1918 előtti irodalom-felfogás ártértékelése és Trianon utáni hivatásának tisztázása korszakváltó jelentőségű volt. Létfonosságúvá vált annak a művészetszemléletnek a meghonosítása, amelyik lehetővé tette a kisebbségi léthelyzet adekvát művészi kifejezését, ennek megfelelően pedig egy új életfelfogás sugallását. Most látszik igazán, hogy Jancsó Béla felfogása mélyen egybe cseng a Benedek Marcelléval, Kuncz Aladáréval, Babitséval. Ebben a törekvésben nemcsak a népies-nemzeti epigonizmussal, illetve a kisebbségi adottságokkal nem számoló európai irányzatokkal való szakítás mozzanata a fontos, hanem a valós szükségletekkel számoló irodalom autonómiájának a megteremtése is. A Szegedről hazatérő Jancsó egyaránt figyel Kunczra és Tamásira. Világosan látja, hogy Kuncz egyetemes távlatból közelítve akarja írói programmá avatni a valóság vallatását, Tamási pedig a felgyúlt

élmények és a kimondásra váró igazságok sugallatára hallgatva szeretné felismeréseit egyetemes érvénnyel ábrázolni.

c) A Buday Györggyel váltott levelekből úgy tudjuk, hogy Jancsó világirodalmi betájolással készült a magyar irodalom erdélyi ágáról tervezett szintézisének a megírására, amire leginkább Tamási biztatta. Az 1927. augusztus 21-én kelt beszámolójában ezt olvashatjuk: „A világirodalmi anyaggyűjtéssel nagyjában megvagyok [...], Mereskovszkij *Tolsztoj és Dosztojevszkije* nagyon érdekes rávilágítást adott gondolataimnak. S minden munka ellenére is feltétlenül ezt meg kell csinálnom a télen...”²⁵ A betájolás annak a természetes következménye, hogy addigra már írt a művészet lélektani és társadalmi jelentőségéről, az expresszionizmusról, értekezett Baudelaire-ről, Romain Rolland-ról, Shakespeare-ről, Molière-ről, Voltaire-ről, Balzac-ról, Edgar Allan Poe-ról, Walt Whitmanról. A *Vasárnapi Újság* közli az Erdélyi írók otthon című portrészorozatát (Áprily, Kovács Dezső, Olosz Lajos, Walter Gyula, Makkai Sándor, Reményik Sándor, Finta Zoltán), kritikákat jelentetett meg Makkai Sándor prózájáról, Reményik és Sipos Domokos költészetéről, Tamási, Kacsó, Nyirő elbeszélő művészetének kibontakozásáról. A magyar klasszikusokról addigra megjelent Mikszáthról, Jókairól, Vajda Jánosról, Csokonairól, Berzsenyiről, Tóth Árpádról, Karinthyról írt esszéje. Kezdetől Ady, Móricz és Szabó Dezső korszakos jelentőségére hívta fel a figyelmet.

d) Nagy kihívást jelentett Jancsó Béla számára, hogy a harmincas évek első felében, amíg az ifjúsági közélet szervezése és a fogorvosi pályára való készülődés kötötte le minden idejét, megjelent Ion Chinezu (*Aspecte din literatura maghiară ardeleană* [Fejezetek az erdélyi magyar irodalom történetéből], 1930), majd Tolnai Gábor doktori értekezése (*Erdély magyar irodalmi élete*, 1933), s még testvéröccse is megelőzte őt célkitűzéseinek valóra váltásában. Mi több, *Az erdélyi magyar líra tizenöt éve* bevezetőjében Jancsó Elemér azzal lepte meg a közvéleményt, hogy évek óta dolgozik az „elcsatolt részek” irodalomtörténetének megírásán, amit *A modern magyar irodalom története* címmel tervezett kiadni – közel hatszáz oldalon, száz illusztrációval. Ennek volt része *Az erdélyi magyar irodalom története 1914-től 1934-ig* című, nagy vitát kiváltó tanulmánya, mely 1934-ben jelent meg a *Nyugat*-ban.

A fiatal román irodalomtörténész az első évtized (1919–1929) irodalmi arcképcsarnokát mutatta be kortársainak, a Szegedi Fiatalok köréhez tartozó Tolnai Gábor pedig az erdélyi irodalmi élet másfél évtizedének jelenségeiről tájékoztatta a magyarországi érdeklődőket. Tolnai észrevételei révén a földrajzi elszakítottság is alakította a magyar irodalom erdélyi ágának az önszemléletét. Amiképpen Erdélyből is hitelesebb, objektívebb képet lehetett alkotni a magyarországi szellemi élet antinómiáiról. Szerencsés egybeesés volt az is, hogy mind Chinezut, mind Tolnait a megismerés és értékközvetítés jótékony szándéka vezérelte. És – tegyük hozzá – akkor még egyik félnek sem voltak politikai/ideológiai, illetve nemzedéki elfogultságai. Chinezu munkája kapcsán Jancsó Béla egyrészt azt emelte ki, hogy a szerző nemcsak a vitathatatlan értékeket vette számba – az átlagterméssel is behatóan foglalkozott; másrészt a szerző

érdemének tudta be az adatgyűjtés alaposságát, az anyag rendszerezésének kritikai megbízhatóságát, illetve azt, hogy az értékelések rendjén művészi és egyetemes szempontokat érvényesített. „Amit kívülről meg lehetett tenni, azt ő megtette” – hangsúlyozza Jancsó –, mert tudja, hogy „az irodalom egy nép megismerésének legfőbb útja”. Könyvével elősegítette „fajok találkozását az emberi értékek magaslátán”.

7. Jancsó Béla szekundér-művészetnek tekintette a kritikát, amelynek inspiráló talaja maga a mű. Olosz Lajosról elsőként mondja ki, hogy költői „látása festői és szobrászi”, miközben a modern lírikusok legtöbbje zenei formákra hangszereli műveit. Az „erős, kemény festői színek”, a „súlyos, plasztikai képek” nála különös, egyéni versformában kelnek életre, a gondolat és a hangulat váltakozásait követve. Ezzel együtt „Olosz is, formája sajátos zártságában a mai lélek legmélyebb problémáival: a humanizmus, a hit és a jövő nemzetköziség problémáival él együtt. S költészetének jellegzetes és mély gyökere is a végzetbe vetett hit. [...] Az örök szépség művészi arcain, Böcklinen, Rodinen csodálkozik, s a színes, érthetetlen, végtelen életen. [...] És állja az erdélyi harcot, ahová rendeltetett.”²⁶ Az irodalmi központtuktól távol élt, miként Tompa László is. Az egyetemes távlatban gondolkodó irodalomesztéta ugyancsak az elsők között látta meg Tompa „érdes szavú” költészetében a sorsára hagyott székely nép magányos drámáját.

Nemcsak a klasszikussá vált erdélyi költőkben fedezi fel az időt álló értéket, a pályakezdők tehetséggondozásához is van érzéke. A húszéves Bodoni Miklósban (1905–1931)²⁷ meglátja az induló erdélyi magyar irodalom egyik komoly ígéretét. Az kelti fel érdeklődését, hogy a fiatal költő líráját zeneiség, artisztikum jellemzi, s ugyanakkor igényesen fordítja Heinét, Morgensternt, Kokoschkát. Természetesnek tartja, hogy 1925-ben egy fiatal tehetség nehezen talál magára az Ady-hatás, az Arany-epigonok, az aktivizmus stb. útvesztőiben, de mert eredetiségét is megcsillantja, Bodoninak rá kell ébrednie, hogy „a vers a közvetlen átéreztetés művészete”. Arra hívja fel a figyelmét, hogy keresnie kell „a világ-líra kollektív megnyilvánulásait (Whitmann, Verhaeren, hindu költészet) és keleti rajongása a japán verstől egyszer csak finom szövést, a hindutól mély összefüggéseket terem. Így eljut a túlhaladott egyéni lírától igazi önmagához is, s meg-megvillanó ígéreteit beválthatja.”²⁸

Nagy Imre, Gy. Szabó Béla munkásságában azt a művészt ünnepli, aki a tudatos hatáskeltés legkisebb igénybevétele nélkül ösztönösen, művészileg tudja felkelteni a közös emberi sors rezdüléseit. Rodin kapcsán Rainer Maria Rilket idézi, akinek esszéjét a legszebb művészettolmácsolásnak tekinti: „Egykor majd fel fogják ismerni, hogy mi tette olyan naggyá ezt a nagy művészt: az, hogy egy munkás volt, aki egyébire nem vágyott, mint arra, hogy egészen és minden erejével behatolhasson szerszáma egyszerű és mostoha világába. Lemondás volt ez valahogy, lemondás az életről, de éppen ezzel a türelemmel nyerte meg az életet, mert vésőjéhez eljött a világ.”²⁹

8. Jancsó Béla egyaránt otthonos mind az esztétikai értékalakzatok, mind a társadalomtudomány világában. Az irodalmi kérdések megítélése során mindig az esztétikai mércéhez igazodik. Világirodalmi olvasmányai (főként Emerson, Carlyle és Wilde) hatására leginkább az esszé műfajához vonzódott. „A társadalom az embernek csak az egyik lelki frontja – fejtette ki öccsének 1935-ben. – Mindenség, természet, önmaga: mind olyan örök harcterek, amelyeken az ember a kőkorszaktól a végső elmúlásig birkózott és birkózni fog” (*Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen.*) Feljegyzései között ilyen címekre bukantam: *Az alkotás pszichológiája – egyetemes emberi fejlődési modell* (1930. VII. 28.); *Az alkotás komponensei* (1933. IV. 23.) Az előbbiben az „örök anyag”-nak „örök formába öntése” kapcsán érinti az ösztönösség, a tudatosság és a kifejeződés hármas egységét, nem hagyva háttérben a tudatalatti rezgések felkeltésének kérdését sem. „A tudat csak közvetítő – jegyezte fel –, a vezeték szerepét tölti be.” Az alkotás komponensei között öt elemet tart számon: mag, foglalat, kifejezési készítés, kifejezési forma, korszükségletek. Az öntudatlan asszociációknak, az ihletnek szán kitüntetett szerepet. Ezek a kulcsszavak rendre feltűnnek majd 1935-ös tanulmányában.

Szántó György munkássága kapcsán ezt írja: „Leglényegük szerint nem regények ezek a regények, csak regény-formái – az esszének. Az esszének, ennek a végtelenül gazdag lehetőségű műfajnak, mely félig tudomány, mert gondolati a lényege, de művészet, mert megvalósulása és szuggesztívója érzelmi és transzcendens is. Carlyle teremtetten meg, aki úgy írt a francia forradalomról és a hősökről történelmet, hogy az regény és sok helyen már dráma. Emerson és Wilde Oscar is a gondolatok művészei. A művészet oldaláról ugyanakkor Mereszkovszkij az, aki regénybe rejt hatalmas gondolati koncepcióit. És Szántó György regényei ugyane síkon mozognak, az Ember ösztönös és tudatos élete között, a tudatosság alatt megmutatva az ösztön gyökereit és a kultúrákban az ösztönös emberit, az embert szinte új ösztönében: a kultúrösztönben. Az esszé, mint a művészet fejlődése, óriási lépés az egész ember megmutatására, ki is él éppen úgy az ösztönös, mint a tudatos életben, és akinek kétágú életét csak ebben az egységben lehet teljesen átéreztetni. És Szántót a műfaji hasonlóságon túl még lélekrokonság is fűzi Mereszkovszkijhoz, aki nagy regénytrilógiájában, Tolsztojról és Dosztojevskijről írt hatalmas esszéjében hasonló koncepciókat épít, és azonos következtetést von belőlük: Nyugat és Kelet ellentétéből az európai léleknek Kelet lelke által való újjászületését.”³⁰ Az esztéta Jancsó azt ajánlotta az irodalomtörténész Jancsónak, hogy tárgyalja külön az alkotás lélektani folyamatát és a kész mű társadalmi hatását, mivel a két folyamatot külön törvények szerint működik, egymással legfennebb érintkezésben vannak. Mihelyt az író „tudatosan keres (és nem megérez!) társadalmi feladatokat, mihelyt nem a maga lelkiismerete, hanem külső szempontok, közönségizlés, politikai vagy világnézeti programok értelmében ír, legmélyebb személyi és legmélyebb társadalmi (emberiségi) hivatását adja fel. [...] A földnélküliség, népbetegségek, egyke stb. társadalmi, gazdasági és egészségügyi kérdéseit csak társadalmilag,

egészségügyileg és gazdaságilag lehet megoldani. Az irodalom legfeljebb lelki indításokat a megoldásra! Megoldotta-e pl. Reymond a lengyel paraszt problémáját? Vagy mondjuk Dosztojevszkij vagy Gorkij az oroszét? [...] Az írói alkotás leglényege: ösztönös asszociációk ösztönös kapcsolata. A művész azt, amit ösztönösen a maga problémájának megérez – csak ez lehet művészi tárgy –, [amit] kifejezni kényszerül. Az ösztönös mag: az ún. tartalom és a magatartás az élettel szemben: ez az író legbelsőbb adottságaiból, egész biológiai (átöröklött) testi és lelki voltától függ. Ehhez csak a formába öntés, a kifejezés állapotában járulnak tudatos elemek: az irodalom akkori műformai szokásai, az író gondolatai stb. Az így megszületett műnek felmérhetetlenül sokféle hatása között egyik igen fontos hatása a társadalmi. Minden kornak van irodalmi szükséglete. Minden kor vár valamit irodalmától, és akar valamit általa. Amit vár, az sokszor a saját lelki tartalma kifejezése, máskor éppen annak a kifejezése, ami belőle és korából hiányzik.”³¹

9. Amikor Jancsó Béla 1926-ban elvitte a *Nyugat* szerkesztőségébe a Kemény Zsigmondról szóló „remekét” (Mikó Imre), Osvát hosszasan elbeszélgetett vele családi körülményeiről, az orvosi és az írói hivatás humanista eszméiről, majd apróbb megjegyzéseket tett a *Zsigmond báróra*. „Itt ezt a szót ki lehetne cserélni – mondta Jancsónak –, de nem teszem, mert a stílus veszítene egyöntetűségéből.” Ez a megkülönböztetett tisztelet arra vall, hogy akkoriban Jancsó az esszé új formáinak a megteremtésére törekedett. Mindenekelőtt a nyelvi archaizálással, a forgatókönyvszerű dramatizálással, a tömörítés ökonómiájával. Hogy mennyire tudatos eljárás volt ez Jancsónál – az 1938-as Kölcsey-tanulmány is a *Nyugatban* megjelentek archaizáló stílusában készült –, azt tételesen is kifejtette Kemény Zsigmond újraértékelése kapcsán az *Erdélyi Helikonban*. Meglátása szerint a kritika túldicsérte Keményt, az olvasóközönség pedig igazságtalanul mellőzte/mellőzi őt. Ezért elodázhatatlan feladattá vált, hogy esszéisztikus formában az egyetemes magyarság közvéleménye elé kerüljön legmaradandóbb írói értékeinek ma is érvényes gondolatvilága.³²

Mikó Imre, aki közeli rokonként és bizalmas barátként jól ismerte unokabátyja lelki traumáit, felfedi, hogy „mindenikben kissé magát írta meg, ezért olyan szívhez szólók írói portréi. „Keménynél a vasakaratú apa jelentkezik, aki orvosi pályára küldi fiát. Ugyancsak Keménynél, de Vajdánál is a be nem teljesült szerelem, Karinthy-nál a nőprobléma él, és felvetése emlékeztet Jancsó Béla magánéletére. Móricz Zsigmondról írt tanulmányában a Báthori és Bethlen alakjában ábrázolt kettőslelkűség megdöbbentő személyes probléma, Kölcsey-tanulmányában a meg nem valósult reformok mögött érezzük a közéletből visszavonuló Jancsó Bélát a harmincas évek végén.”³³

10. Hogy milyen volt az 1945 után marginalizálódott Jancsó Béla irodalom-felfogása? Ennek írásos nyomjeleire alighanem már csak levelezése kiadásának folytatása során bukkanhatunk. Ahogy 1954. január 10-én kelt soraiban az

Áprilyt búcsúztató és Makkai Sándor elmenetelét közösségi drámaként megélő Jancsó Béla felköszönti a „geothei évtizedbe lépő”, „a kicsinyes tülekedések minden önzésétől” végtelenül távol élő Tompa Lászlót, annak korszakhatárokon túlmutató jelentősége van. Hatvanadik születésnapja alkalmával még harminc közlemény, méltatás, elemző írás foglalkozott a *Magányos fenyő* és a *Lófűrösztés* című emblematisz versek szerzőjével. A hetvenedikén mindössze öt, és korántsem érdemben. „Olyan vagy előttem, mint a Hargita. Mennyien járnak tövében, s milyen kevesen látják! A növekvő évtizedek szétfújják a ködöt, s csak akkor, csak most látszik – mint a gyimesi szorosból szembenézve – hegyhullámok felé emelkedő nagysága! A csúcs magányával, de melyben az örök dolgok együttléte lüktet.”³⁴

A növekvő évtizedek lassan Jancsó Béla körül is szétfújják a ködöt, s egyre tisztábban látszik – töredékében is teljességet sugalló – életműve.

JEGYZETEK

- 1 Jancsó Béla levelezése, I, 100–103.
- 2 Uo.
- 3 I. m. 119–123.
- 4 Jancsó Béla: Az Előre programjához. *Előre*, 1922, 7–8. 30–31.
- 5 Mikó Imre: Tamási Áron levelei Jancsó Bélához. *Utunk*, 1972, 50.
- 6 Cseke Péter: *Vigyázó torony*, 141.
- 7 Benedek Elek irodalmi levelezése, II. 1925–1928, Közzéteszi Szabó Zsolt. Buk., 1984, Kriterion Könyvkiadó, 125–126.
- 8 *A Helikon és az Erdélyi Szépműves Céh levelesládája (1924–1944)*. Buk., 1979, Kriterion Könyvkiadó, I, 64. *A Helikon és az Erdélyi Szépműves Céh levelesládája (1924–1944)*. Közzéteszi Marosi Ildikó. Buk., 1979, Kriterion Könyvkiadó, I, 64.
- 9 Jancsó Béla: A magyar irodalom hivatásáról. *Erdélyi Helikon*, 1930, 1. 31.
- 10 Dsida Jenő: A magyar irodalom hivatásáról. *Erdélyi Helikon*, 1930, 1. 24.
- 11 Ignótus Pál: A magyar irodalom hivatásáról. *Erdélyi Helikon*, 1930, 1. 30–31.
- 12 k. a. [Kuncz Aladár]: Tizenegyen. *Ellenzék*, 1923. aug. 5.
- 13 Tompa László: Tizenegy. *Székely Közélet*, 1923. júl. 22.
- 14 Jancsó Béla levelezése, I, 54–57.
- 15 Szabó Dezső: Éjszaki szél. *Élet és Irodalom*, 1923, 7–8. 86–87.
- 16 Tompa László: Az új erdélyi irodalom. *Ellenzék*, 1923. szept. 23.
- 17 Németh László: Erdély lelke a magyar irodalomban. *Társadalomtudomány*, 1926, 5, 393–401.
- 18 Jancsó Béla: Ne félj! *Brassói Lapok*, 1929. máj. 26.
- 19 Balázs Ferenc: *Erdélyi magyar irodalom*. Kolozsvár, 1923, Tizenegyek, 7–16.
- 20 Uő.: A magyar irodalom hivatásáról. *Erdélyi Helikon*, 1930, 1. 22.
- 21 Tolnai Gábor: Az erdélyiség fordulója. In T. G.: *Erdély magyar irodalmi élete*. Szeged, 1933, 120–131.
- 22 Jancsó Béla: Szülőföldem. *Erdélyi Fiatalok*, 1939, 1. 13.
- 23 Jancsó Béla levelezése, II, 178–179.
- 24 Cseke Péter: *Vigyázó torony*, 150.
- 25 Lásd uő.: Jancsó Béla bartóki irodalomeszménye. In Cs. P. *Az emlékezet feltámasztása. Válogatott és újabb tanulmányok*. Bp., 2019, Magyar Napló–Fókusz Egyesület, 281–292.
- 26 Jancsó Béla: Olosz Lajosnál otthon. *Vasárnapi Újság*, 1923. dec. 24.
- 27 *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, I. Buk., 1981, Kriterion Könyvkiadó, 249.

- 28 Jancsó Béla: S. Bodoni Miklós: Húszéves arcom. *Újság*, 1925. okt. 25.
 29 Uő.: Rodin. *Erdélyi Fiatalok*, 1940, 1, 7.
 30 Uő.: Szántó György. *Erdélyi Helikon*, 1929, 5.
 31 Uő.: Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen. *Erdélyi Fiatalok*, 1935, 2, 43–52.
 32 Uő.: Pálffy János Kemény Zsigmondja és a Kemény Zsigmond-probléma. *Erdélyi Helikon*, 1930, 1, 121–122.
 33 Mikó Imre: *Jancsó Béla irodalmi hagyatéka*
 34 Lásd Cseke Péter: Tompa László „udvarhelyi udvartartása”. In Cs. P.: *Erdélyi értékhorizontok. Újabb eszméletörténeti tanulmányok*. Bp., 2015, Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, 96–115.

Nagy-György Ágnes: Ritmusok II. (kerámia, 55×45×10 cm, 2019)

Szeretfalváról – szeretettel

Gróf Bethlen Béla: *Visszaemlékezéseim*

Budapest, 2019, Szépmíves Könyvek

Meglepetten vettem észre Bethlen Béla *Visszaemlékezéseim* című könyvének – gazdag – képanyagában, hogy a gróf családjának huszonegy tagja vett részt az 1848-es szabadságharcban. Hiába olvastam aránylag sokat történelmünk eme időszakáról, még a korszak híresebb Bethlenjei is elkerülték a figyelmemet. Ugyan mit kerestek e gazdag főúri családok fiai, kastélyok és földbirtokok urai abban a véres küzdelemben, ami sok mindenről szólt, de az ő előjogaik és érdekeik védelméről nem? Ha fegyvert ragadtak, önzetlen hazaszeretettből – és kötelességtudatból – tették. Nyilván elfogadták, hogy ezután adót is fizetnek. Igaz, nem Bécs feneketlen kincstárába, hanem a felelős magyar kormánynak. Köztudomású, hogy az 1848-as eseményekben sok főrangú személyiség vállalt vezető szerepet. Voltak köztük nagy vagyonok urai és olyanok is, akik szerkesztői munkájukból éltek. Mert a történelem, ha az önismeret igényével olvassuk, nem szűkíthető az osztályharcos marxizmus leegyszerűsítő sablonjaiba. Lehettek reformer szándékú Habsburgok, de birodalmukat – amelynek a mi hazánk ellentmondásos szerepű része volt – nyilván nem a magyar nemesség önzése vitte csődbe. Az a nemesség, ami egységes fogalomként csak elvont formában létezett, a valóságban különböző viselkedésű, világnézetű és társadalmi helyzetű egyénekből állt, akiknek óriási többsége nem mások „kizsákmányolásából”, hanem a maga munkájából élt. Az idők változásának megfelelően. A sok összetevőjű, számtalan indítatású, rengeteg külső tényezőtől megnyomorított történelmünkben önismeret-keresés címén aligha szerencsés folytatni a hagyomá-

nyos bűnbakképzést. Persze a szabadságharcban szerepet vállaló Bethlenek életrajza sincs egy kaptafára húzva, különösen nem a bukás után.

Az életének politikailag fontos személyes emlékeit összefoglaló gróf Bethlen Béla egyszerre volt kastélylakó földbirtokos, jogvégzett tisztviselő, majd osztályhelyzete és vállalt kötelezettsége következtében az 1945 után még más névvel hirdetett – „rendszerváltás” törvényei szerint – bebörtönzött rab, s végül segédmunkás. Nem egyedülálló életút az övé: sorstársai – nem csak a grófok és bárók – máig számba nem vett nagyságrendben váltak a történelmi változások áldozataivá. Van ennek nagyon időszerű tanulsága is: a sokak által hiányolt 1989/1990-es rendszerváltó folyamat csak azzal a módszerrel lett volna beteljesíthető, amit a szovjet megszállta államok hajtottak végre azonos eredménnyel. A vörös hadsereg ugyanúgy kellett hozzá, mint a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mögé rejtőzött NKVD/GPU/KGB, meg az ÁVH/ÁVO/Belső Karhatalom erőszakszervei. Eleinte csak a háborús bűnösök felelősségre vonásáról volt szó, Bethlen Béla esetében azonban egyetlen bűnt sem tudtak rábizonyítani azon kívül, amit nem kellett bizonyítani: grófnak született, és a háború előtti magyar társadalom vezető rétegéhez tartozott. Kastélyát kifosztották, a régi világ sok más hasonló jelképével együtt pusztulásra ítélték. (Ahogy a kiskastélyokat, kúriákat is, amelyek kitelepített lakóit a „kulákok” házaiba költöztették. És így tovább.) Ez volt a teljes rendszerváltás. És mindebből legfájóbb, hogy az osztályharc elméletéből a gyűlölködés és irigykedés eresztette

a legmélyebb érzelmi gyökereket a közgondolkodásba. Oly mélyet, hogy 2021-re fenyegető rémálommá vált. Ehelyett olvassuk inkább Bethlen Béla könyvét, ami másodszor jelenik meg, mert 1989-ben még szükségesnek tartották tartalmának a „átszerkesztését”. Ezt a változatot nem olvastam, de az emlékek legfontosabbjait aligha lehetett megváltoztatni.

Visszaemlékezéseket olvasni csak kellő fenntartással érdemes, hiszen nincs ember, akinek tudatában a múltban történtek egészen változatlan formában maradnának meg. Újabb élményeink, azok tanulsága, tapasztalataink és ismereteink kivédhetetlenül ráakódnak, módosítják, esetleg többször is átalakítják, annak megfelelően, mikor rögzítjük azokat végleges formába. (Megjegyzem: előre nem lehet emlékezni, csak VISSZA!) Rögtön írjuk Bethlen Béla javára, hogy igyekszik gyűlölködés – sérelmekből fakadó indulatok – nélkül megörökíteni azt, amit átélt, s amit időhatárok közé szorít. Oly korban írja (1979-ben meghalt!) – több vagy kevesebb reménnyel abban a tekintetben, hogy műve nyilvánosságra kerülhet –, amikor még sem lakóhelyéről, Kolozsvárról, sem Budapestről nem látszott olyan jellegű változás, ami a 2019-es kiadás előkészítőinek, majd a munka olvasóinak már magától értetődő. Úgy írja, hogy érthető, elfogadható legyen egyfelől az, amit közszolgálatával el akart érni, másfelől együttérzést váltson ki mindaz, amit a történelem elkerülhetetlen alakulása rámért szenvedésben és áldozathozatalban. Talán a tárgyilagosságra törekvő irónia segíti hozzá, hogy kettős szándéka sajátos egyensúlyba kerüljön. Mindkettőnél részletes megvilágításra törekedett, néhol kissé próbára is téve az olvasó türelmét. Az iróniából annyit emelnék ki, hogy következetesen „üdülésnek” nevezi bebörtönzését, a fogás legképtelenebb helyzeteit pedig különböző fénytörésekkel mutatja be.

Arról a történelmileg rövid időszakról, amikor Észak-Erdély ismét Magyarország része volt, sok mindent (igazat és hami-

sat) olvastam szépirodalmi változatban, e könyv mégis teljesen új megvilágításba helyezi annak sajátos gondjait. Nekem még a térképet is elő kellett vennem, hogy a szerző akkori életútját követni tudjam. A kor szellemére viszont az jellemző, hogy szüleimnek 1943-ban el „kellett” mennie, hogy megnézzék az újonnan épített Szeretfalva-Déda közti vasutat, s lenyűgöző fényképanyagot hoztak a „Székelykörvasút” vidékéről, Erdély csodás tájairól. Mégsem jutottam el e két helységbe, amelyekhez kapcsolt vasútépítéséről most bennfentes által készített beszámolót olvashattam. A visszaemlékezés részletezi, hogy a szükséges vasútépítésre más útvonaljavaslat is volt, és azt sugallja, hogy az illetékesek (őt nem kérdezték) a megvalósultnál műszakilag egyszerűbb megoldást is választhattak volna. E döntésbe költői lelkünk metaforikus elemet is beleláthat: a vonal kiindulópontjának faluját Szeretfalvának hívják. Mintha azt üzenné ezzel véletlen: „Édes Erdély, itt vagyunk”...

***

A hat fejezetből álló emlékirat lényegében négy részből áll. Ebből kettő nincs megírva. Élete utolsó negyedszázadáról ugyan a szerzőtől szokatlan önsajnálattal kapunk néhány oldalas összefoglalást, erről azonban a legidősebbeknek személyes – ámbár tőle távoli – élményei, a többi nemzedékeknek hasonlóan lehangoló olvasmány-emlékei lehetnek. Életének első fél évszázada azonban annyira csak foszlányokban jelenik meg a gondos munka közel négyszáz nyomtatott oldalán, hogy szükségesnek érzem röviden összefoglalni. Gróf Bethlen Béla apja nem foglalkozott politikával, több fölmenője viszont jelentős szereplője volt annak. (Sorolhatnánk őket Bethlen Gábor fejedelemtől a Bélával nagyjából egyidős Bethlen István miniszterelnökig.) Családjá anyai ágon székely: a Beldiek a reneszánsz kortól kezdve szerepelnek birtokos nemesként Erdély történetében, a grófi címet akkor kapták (1770-ben), amikor Mária Terézia birodalma keleti felében

nemesi és főnemesi címek nagyszámú osztogatásával építgette híveinek hálózatát. (Tartósnek nem bizonyuló sikerrel.) Béla gróf 1888-ban az aranyrákosi kastély népes (de kevésbé szerencsés életű) családjába született. Abban az időben, amikor a súlyosan pénzhíányos földbirtokosoknak nagy szüksége volt a (jórészt zsidó) tőke befektetéseire, s ezzel a hagyományos életforma gyors iramban változott. Származása köztisztviselői érvényesülést kínált, amihez szüksége volt a magyar arisztokrácia önművelő hagyományára. Köreikben magától értetődő volt a nyelvtudás és a tanulás. Bethlen Béla a berlini majd a kolozsvári egyetemeken szerzett jogi és államtudományi doktorátust. Gondolt azonban földbirtokos kötelezettségeire is: a kolozsmonostori Magyar Királyi Gazdasági Intézetben szőlészetet és kertészetet tanult. Az ehhez hasonló intézményeket a századforduló mezőgazdasági válságának a kezelési szándékával hozták létre – abban a hitben, hogy a tudás és tudomány korszerű gazdálkodásra készíti a földek tulajdonosait. (Némi sikerrel, hiszen a magyar élelmiszeripar világhírű lett, Kert-Magyarországot pedig a népi írók is szívesen tervezgették.) A visszaemlékező esetében e szakma elsajátítása eredményesen hasznosult: miután birtokait elvesztette, ott megalapozott tudása némi-leg könnyített megélhetési nehézségein.

Bethlen Béla visszaemlékezéseinek talán legérdekesebb, legeredetibb része a börtönbeli élmények igen részletes fölidézése. Annak az időszaknak, amiről a szabaduláskor vállaltak értelmében nem volt szabad beszélni. A volt rabok talán nem is annyira a megfélemlítés miatt lettek szűkszavúak, hanem azért, mert – önhibájukon kívül, mégis magára hagyott családjukkal szembeni lelkiismeret-furdalásból, a börtönben átélt szegénység miatt – nem szívesen emlékeztek a velük történetekre, amikor a sors teljesen tehetetlenül szolgáltatotta ki őket különböző megaláztatásoknak, szűkölködésnek, szenvedéseknek. Az itt olvasható – ironikus megfogalmazással oldott

és magától mintegy eltávolított – aprólékosan leírt szörnyű történetecskéket mintha nem is a szerző élte volna át. Osztozik ugyan társai nehezen elviselhető élményeiben, köztük az emberileg (főleg múltjuk miatt) ellenszenves rabtársaival is. Tényként mutatja be, hogy a levegőtlen cellákban ágy sem jutott mindenkinek, hogy a táplálék a legnyomorúságosabb létfenntartást biztosította. De hozzátesszi: mindez tudatosan szolgálta a megalázás kiteljesítését. Az ismétlődő kérdés mindig az, a higiénia és az orvosi segítség elemi hiányában lehet-e mélyebb szintje az életben maradásnak? Az okokra gyakran nem a hatalom gonosz szándékában keresi a választ, hanem a nemtörődömségben, az általános hanyagságban.

„Immár nekem is számolnom kell az-
zal, hogy holnap vagy holnapután én is
odajáruljak Gondviselő Édesanyám színe
elé” – írja beletörődően, s családi nevelte-
tésének szellemében (és mint egy Jókai-
regényhős) fölveti a végső elszámolás
„anyai” kérdéseit: „Tudtál-e szenvedni? –
Tudtál-e lemondani? – Tudtál-e szolgál-
ni?” A szöveg itt válik leginkább líraivá,
s vállalt alázata szépirodalmilag hiteles.
Kimondatja vele ezekre az igent. Nem
tudjuk, a körülmények kevésbé szörnyű-
ek voltak-e az évtized (Bethlen 1954-ben
szabadult) magyar börtöneiben, de még
azt sem, hogy írói összesítésben a valós
élmények hol kapnak némi szürreális
megvilágítást. Álnaív kérdésére: „hogyan
kerülhettem egyszerre ilyen illusztris” – ro-
mán tábornokokból, törzstisztekből, mi-
niszterekből, államtitkárokból, parlamen-
ti képviselőkből, szenátorokból, egyetemi
tanárokból, tudósokból, írókból, egyház-
főkből álló – társaságba?, könnyű a vá-
lasz. Egyrészt vele együtt „üdültek” ala-
csonyabb születésű és kevésbé ismert
szerepű magyar „politikaik” is; másrészt
Magyarországon e társaság legfőljebb any-
nyival lett volna más, hogy szenátorok
helyett felsőházi tagokkal zárják össze.
A szovjeturalom alá került valamennyi
országban lefotak, kitelepítettek, inter-

náltak, hosszabb-rövidebb időre börtönbe zártak mindenkit, akit az új rend bármily csekély mértékben veszélyesnek ítélt: bűnnek elég volt a származásuk is. (A gróftól a kulákig.)

***

A köztisztviselő Bethlen Béla az utolsó pilanatig kitartott kötelezettségei mellett. Akkor is, amikor nagyon kevesen gondolták – gondolhatták –, hogy a háború után minden úgy folytatódik, ahogy a harcok előtt volt. Arra viszont, ami bekövetkezett, senki nem számított. Erdélyben a románoktól is, Magyarországon „csak” az oroszoktól rettegő menekülők tíz- vagy talán százazrei indultak el lovas kocsikkal, gyalog, vonaton Nyugatra, elhagyva értékeiket és otthonaikat. A hatalmas tömeg előbb-utóbb megrekedt valahol, aránylag kevesen lépték át a magyar-osztrák határt, de sokan veszítették el mindenüket. Bethlen és szűkebb családja Budapesten élte át az ostromot. Magyar állampolgárságú erdélyiként nem indokolja, de a hazatérés mellett döntött. Biztosra veszem, a meghurcolást Magyarországon sem kerülheti el: itt is háborús bűnössé minősítik. Mivel írásában szeretet játékosan hivatkozni a „lehetetlen” fogalmára, úgy gondolom erre vállalkozott, amikor néhány héttel Budapest ostromának vége után – vonaton – elindult Erdélybe. Bethlen Béla sorsa e vállalkozás végrehajtásával beteljesedett. A helyi hatóságoknál jelentkezett, azok viszont átadták az oroszoknak, akik visszatoloncolták Budapestre. Miután az itteni szovjet fogságból kiszabadult, „igazolták” a magyar hatóságok. Ismét kötelességének tartotta, hogy visszatérjen Erdélybe. (Ezt az utat még többször megtette, noha a vasúti közlekedés elképesztő nehézségekkel működött, amit nem részletez.) Ismét orosz kézbe került, majd a román hatóságok fogták perbe. Később, már elítéltként újabb lehetőséget kapott, hogy a magyar állampolgárságot válassza. A szabadulás téves reményében megint otthona és családja mellett döntött. Kilenc évig

ragadt fogságban. A többi a volt „uralkodó osztály” tagjainak közös sorsa: teljes vagyonszerzés, osztozás nyomorú társbérleti szobákon, megélhetési nehézségek, fizikai munka a gyanakvás, a félelem állandó légkörében. Jellemző, hogy fogsága után feleségéről és lányairól szinte egyáltalában nem esik szó, mintha magányba zártan írta volna sokrétűen érdekes visszaemlékezéseit. Mindvégig abban a hitben – ismétlem őszinte csodálkozással –, hogy műve egyszer, valamikor megjelenhet, s érv lehet a történelmi önismeret keresésében.

***

Meghatározó – és kiinduló – része a visszaemlékezéseknek mindaz, amit közéleti szerepéről ír. Olvastam a virágos bevonulásról, és olvastam eseményekről, melyeknek jobb lett volna meg nem történnie, de ebben a könyvben ilyesmiről nem esik szó. Indokoltan, mert Bethlen két megyére szóló főispáni, majd kormánybiztosi megbízatása a közigazgatás terére korlátozódott, azaz a katonai hatóságok és a megyei végrehajtó apparátus vezetése nem tartozott feladatkörébe. Itt azért ne feledjük, hogy az emlékező elsődleges célja – jogilag kétséges elítéltetése és büntetése letöltése után – ártatlanságának a kimutatása. Lényeges mondanivalója, hogy csak azért lehet felelős, amiben intézkedési jogköre volt. Szavak nélkül hangsúlyozza, hogy – egyebek között – a zsidótörvények végrehajtásához nem lehetett köze. Lehetett? Öngigazolásról lévén szó, ez csak kérdés marad.

Erdély működő közigazgatását a román hatalomátvétel sürgősen – és a maga szempontjából, túlzásaival is érhetően – 1918-ban fölszámolta. A régiék helyébe új vezetők és ügyintézők léptek, illetve a helyükön maradt főleg románoknak – mindenben alkalmazkodniuk kellett a megváltozott körülményekhez. Két évtizeddel később a korábbi állapotokat nem lehetett visszaállítani: nem voltak – nem lehettek – a magyar nyelvben, jogban és gyakorlatban

járatos helyi szakemberek: a megszakadt folyamatosságot képtelenség lett volna egyik napról a másikra pótolni. Az ügyek, mégha írásba vannak is foglalva, mindig megkívánják az addigi kezelésükre vonatkozó tapasztalati ismereteket, márpedig a visszacsatolás előtt hivatalban volt román tisztviselők nagy része elhagyta az országrészt.

Külön tárgyalja főispáni és kormánybiztos tevékenységét, amelyeket azonos felfogásban látott el. Egyik se élethosszig szóló megbízatás, eleve időhöz kötött, de azzal nem lehetett tisztában (még a kormánybiztosság esetében sem), meddig is kell feladatát ellátnia. Napi gyakorlatából érzékelte, hogy messziről odahelyezett tisztviselői nem érthetik a helyi nemzeti-ségi viszonyok bonyodalmait, ráadásul csak ideiglenes állomásnak tekintik kirendelésüket az idegen világba. (Azt is megjegyzi, hogy az anyaországi hivatalok nyilván nem a legkiválóbb munkatársaikat küldték Erdélybe.) Jellemző rá, hogy erről igen kevés példát örökít meg. Beosztottjai közül mintha nem talált volna senkit, aki olyan drámaian szemléltetné a szándék és valóság összeegyeztethetlenségét, mint egy ifjú falusi tanítónő példája. Színromán falu iskolája egyetlen pedagógusának Nyugat-Magyarországról küldtek egy tapasztalatlan, a helyzettel semmit kezdeni nem tudó kislányt, aki egy szót sem tudott románul, s döbbenten vette tudomásul a megszokottnál sokkal kedvezőtlenebb viszonyokat. Talán a szükségmegoldások sokaságából adódott, hogy az abszurd helyzet megoldására a főispánnak kellett intézkednie: a tanügyi hatóság az ő kérésére helyezte át a jó szándékú tanítónőt magyar környezetbe.

Kevésbé meglepő, hogy a román uralom első szakaszát gondolkodó erdélyi magyarként átélő Bethlen jobban látta a nemzeti-ségi viszonyok kényes kérdéseit azoknál, akik ezeket távolabbról szemléltek. Ami visszaélés vagy igazságtalanság a tudomására jutott, azon – a nemzeti elfogultságok kikapcsolásával – igyekezett

segíteni. Nem tudni, a két román uralom alatti évtized mennyiben járult hozzá, de a gróf úgy élt és viselkedett, mint egy szerény viszonyokhoz szokott középosztálybeli tisztviselő. Ugyanakkor – a grófi származását kamatoztatva – nem habozott családi kapcsolatait fölhasználni közügyek elintézésére. Illetékes titkárok vagy titkárnők ritkán akadályozhatták meg, hogy közvetlenül valamelyik miniszterhez vagy magához a miniszterelnökhöz forduljon. Szolgálati gépkocsit (főleg hosszabb utakra) csak a legszükségesebb esetekben vett igénybe, falujából naponta autóbusszal járt be a megyeszékhelyen levő munkahelyére. Mintha grófunk rászorult volna a főispáni – majd a kormánybiztosi – fizetésre is, noha anyagi gondokról csak a börtön utáni időkben ír, de azt nem hallgathatja el, hogy a románok államosították 1918 előtti vagyonának jelentős részét, amit nem is kaphatott vissza.

A börtönviszonyok részletes megörökítéséhez képest, keveset tudunk arról, miből állt össze az a rengeteg munka, aminek időigényességét az emlékező nyomatékkal hangsúlyozza. Mintha az egész védírat abból indulna ki, hogy maguk az ügyiratok mellette tanúskodnak a magyar közigazgatás irattáraiban. Aki tehát állításait ellenőrizni akarná, mindent megtalál. Erre a (meg nem történt) büntetőjogi vizsgálat mellett a történettudománynak is szüksége lehet. A kötet kiadó *Szépmíves könyvek* sajátossága, hogy jegyzeteiben csak a legalapvetőbb történeti adatokat (főleg a szereplők nevét és személyes adatait) közli. A szöveggondozásban csak nyelvi-helyesírási korrekciókat vállal, hogy az emlékezés eredetiségét a lehető legHITELESEBB módon biztosítsa. A sok túlmagyarázott vagy meghamisított emlékirat országában ez roppant dicséretes szándék, s tételesen megmondhatatlan, hol lehetett volna ettől eltérni. Ugyanakkor az átlagolvasó, akinek megadják például a kormányzó – itt érdektelen – születési adatait, aligha láthatja az újjászervezett észak-erdélyi közigazgatás sajátos gondjait, ha

azokra nem tér ki sem a szerző, sem a jegyzet.

Fiatalabb olvasóban fölmerülhet a kérdés, a rövid időben is változó magyar kormánypolitika képviseletében eljáró – de a vármegyei hagyományok alapján annak végrehajtási felelősségét teljes mértékben az alispán (és beosztottjai) hatáskörébe utaló – főtisztviselő, érvényesíthetett-e annyi fenntartást tevékenysége során, amennyit a visszaemlékezés kiemel? Ritkán gondolunk rá, de a középosztály többsége idegenkedett a német szellemiségtől, félt annak magyarországi törekvéseitől, beleértve a „népi német” öntudat befolyásolását. Sokan gondolták, hogy az egész Habsburg-korszak lényege az elnémetesítési szándék volt, ami történelmileg igen egyoldalú nézet, de mély nyomott hagyott például az ifjúsági irodalomban. Noha ilyen számítások nem lehetnek hitelesek, úgy emlékszem, gyermekkoromban sokkal több rosszindulatú és nevetséges „németről”, mint például „zsidóról” olvastam. Bethlen erősen hangsúlyozza, hogy – lehetőségeinek határai között – tudatosan és eredményesen védekezett a német befolyás érvényesítése ellen. A szerző védírata tudatosan irányítja figyelmünket a nemzetiségi és a német kérdésekre, mert ezekben többet tudott elérni, mint olyan ügyekben, amelyek nem feleltek ugyan meg ízlésének és világfölfogásának, közbelépésre azonban – nézete szerint – esélye sem volt.

***

Végül: „Amikor a németek 1944. március 19-én megszállták Magyarországot, és Hitler Budapestre küldte teljhatalmú megbízottként Weesenmayert, azonnal kértem... *(mindkét vármegyében)* viselt állásom alóli felmentésemet.” Négy hétre került, amire ezt megkapta, de nem sokáig maradt magánember. Röpke bepillantást enged a Horthy Miklós mellett állók háttér-munkájába, hogy néhány nappal előbb nevezték ki erdélyi kormánybiztossá, mint Lakatos Géza (régí ismerőse) kormányt

alakított. Mint mondja: „1944. szeptember 2-án késő este kijött hozzám (lakhelyére) Dálnoki Veress Lajos hadseregfőparancsnok (egyébként: Lali), és közölte velem, hogy ki vagyok nevezve a keleti hadműveleti területre – amely tíz észak-erdélyi vármegyére terjed ki – polgári kormánybiztosnak, és feladatom a polgári lakosság érdekeit védeni, illetve képviselni.” Nyilvánvaló, hogy kiválasztása Horthy e főtisztjének egyetértésével történt, mégpedig a súlyos válsághelyzetben – amikor a rendkívüli események gyorsan kergettek egymást. Ehhez előzetesen meg se kellett őt kérdezniük, hiszen jól ismerték: közéjük tartozott. A kommunikációs nehézségekre jellemző, hogy a kinevezésnek napokkal korábban meg kellett történnie, hiszen az előző napi hivatalos közlönyben már meg is jelent. A kormánybiztos sokat tehetett a lakosság érdekeinek védelmében, de még sokkal többször bizonyulhatott tehetetlennek. Egyiket sem részletezi, ami a kaotikus körülmények között teljesen érthető, s az is, hogy nem érzékelteti kellő súllyal azt a zűrzavart, ami végül elsodort minden rendet. Nem lehetett tudni, mi fog – talán már holnap – történni. Mi lehet a legkisebb rossz, amire az ott élők elszánhatják magukat? Az sem volt Észak-Erdélyben elképzelhetetlen (csak utólag látjuk reménytelen föltételezésnek), hogy a terület Magyarország része marad.

A névmutató tanúsága szerint Szálasi Ferenc neve nem is szerepel a könyvben, jeléül annak, hogy kormányát nem ismerte el törvényesnek. Erdélyben ez persze egészen másként mutatkozott meg, mint Budapesten. Románia ugyanis nem sokkal Lakatos miniszterelnöki kinevezése után azzal lepte meg a világot – és a magyar-német hadvezetést –, hogy augusztus 23-án átállt a másik oldalra, s az így megnyitott területeken, a Kárpátok hágóin, a szovjet csapatok azonnal támadásba lendültek. A kormánybiztos gondjait a fölborult rend legfontosabb értékeinek megőrzése, a menekültárad kezelése, s mindenekelőtt a hadi helyzet alakulása foglalta el. Horthy „ki-

ugrási” kísérlete utáni napon azonnal a hadseregarancsnokot kereste, ám Dálnoki Veress Lajost a németek addigra már elhurcolták. A szovjet csapatokat viszont legfőljebb rövid napokra tudták föltartóztatni, előnyomulásuk megállíthatatlannak bizonyult. A kormánybiztos magára maradvára kihátrált a rábízott hatáskörből. A „régi világ” minden fontosabb eleme megsemmisítő szándékok karjaiban vergődött.

Gróf Bethlen Béla visszaemlékezéseiben a *védírat* írója kötelességtudó főtisztviselő, aki mintha háttal állna nekünk, úgy néz ki hivatali szobája ablakán. Nem tudhatjuk, akkor – amikor igyekezett mindenütt ott lenni, ahol szükség lehetett rá – mit gondolt, hiszen késői emlékezést olvasunk. Az ezt követő *vádirat* szerzője mintha nyomasztó teher alól szabadult volna az elképesztő nyomorúságba: fölényes gúnnyal és lényegesen több írói hu-

morral örökíti meg a borzalmas börtönviszonyok életképeit. A nemzeti önismeret szempontjából a védírat mégis ad újat. Észak-Erdély magyar közigazgatásának újjászervezési munkája eddig (tudtommal) kevés figyelmet kapott. (Még a WIKIPÉDIA összefoglalása is „megírásra vár”, ami elég szokatlan e vállalkozás gyakorlatában.) Arra egyes történészek figyelnek, Bethlen Béla nemzedékéből milyen sok erdélyi származású személy kapott szerepet a magyar politikában, arról kevesebb adatunk van, hogy az anyaország mennyi erőforrást mozgósított Észak-Erdély érdekében. A már említett vasútvonal ennek látványos, de nem egyetlen eredménye. Sok minden úgy tűnt el a történelmi viharokban, mint a szüleim képeslapja, amit én még láttam, s meglepett e szójáték: „Szeretettfalváról, szeretettel.”

Taxner-Tóth Ernő

Kotormán Ábel: Alvó lány (poliuretán hab, 35×190×80 cm, 2020)

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935) Széchenyi-díjas irodalomtörténész, professor emeritus. Kölcsy, Vörösmarty, Eötvös életművének kutatója. *Vérmező – A gillotine évei Magyarországon* (Bp., 2016) című könyve középpontjában Kazinczy Ferenc áll.